

TALIB MUSAYEV

ERMƏNİLƏR VƏ FACİƏLƏRİMİZ

XX ƏSRDƏ ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN
XALQIMIZIN BAŞINA GƏTİRİLMİŞ FACİƏLƏR

Üçüncü nəşri

Hörmətli oxucu!

Atam Talib Musayevin anadan olmasının 100 illiyi və çoxsaylı müraciətlərlə əlaqədar kitabın üçüncü dəfə nəşr olunmasını lazım bildim.

Bu kitabı yazmaq istəyində olduğumu mənə bildirən zaman o, artıq 90 yaşını yaxalamışdı. Xatırıma elə bir şəxsi gətirə bilmirdim ki, həmin yaşda kitab yazmış olsun. Odur ki, "qərarı"nın əleyhinə oldum, imkan tapdıqca onu bu işdən çəkinməyə çalışdım ki, sağlamlığına mənfi təsiri olmasın. Lakin cəhdlərim nəticəsiz qaldı, arzusuna uyğun fəaliyyətdə olub, kitabı ərsəyə gətirdi.

Atamda hadisələri zehmində saxlamaq və yenidən təsəvvüründə canlandırmaq qabiliyyəti çox üstünlük təşkil edirdi. Allah uzunömürlüyü zehni ilə birgə ona görə bəxşeyiş etmişdi ki, bu "yaddaş kitabı"nu qələmə alıb şahidi olduğu hadisələri gələcək nəsllə ötürə bilsin.

Bizim aldanmaq, unutmaq və uduzmağa haqqımız yoxdur!

Maksim Talib oğlu Musayev

4888

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı - 2006

ƏSRİN YAŞIDI, ƏSRİN YADDAŞI

Redaktoru: ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ

MAKSİM MUSAYEV (üçüncü nəşri)

Talib Musayev. ERMƏNİLƏR VƏ FACİƏLƏRİMİZ

(XX əsrdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilmiş faciələr).
Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 320 səh.

Uzun illər indiki Ermənistan ərazisində rəhbər vəzifələrdə işləmiş, T. Musayev ordakı soydaşlarımızın dərdi-sevinci ilə yaşamışdır. Erməni hücumları nəticəsində uşaq ikən valideynlərini, əksər qohumlarını itirmiş, yetimlikdə böyüsədə, Ermənistan parlamentinin vitse spikeri seçilmişdir. Həmçinin ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş saysız-hesabsız cinayətlərin canlı şahidi olmuşdur. 90-cı yaşlarında bu kitabı yaddaşına əsaslanaraq ona görə yazmaq fikrinə düşmüşdür ki, yalancı "soyqırımı"nı dünya ölkələrinin bəziləri kortəbii surətdə öz parlamentlərində qəbul etməyə başlamışlar. Ədalətsizliyə dözə bilməmiş ahul yaşında olanların cüzi bir hissəsini kağızda əks etdirmişdir.

Kitabın bu nəşrində əvvəlki nəşirlərdən fərqli olaraq bir sıra düzəlişlər edilmişdir.

ISBN: 9952-413-39-7

© T. Musayev, 2008.

Böyük yazığımız Mirzə Cəlilin bir əsəri var: "Kamança". Bir pərdəli bu kiçik pyesdə 1918-20-ci illər erməni-müsəlman davasından bəhs edilir. Hadisələr Qarabağda cərəyan edir. Pyesin qəhrəmanı azərbaycanlı Qəhrəman yüzbaşı ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınların müqabilində "tikə-tikə doğramaq" istədiyini bir çolaq erməninə çaldığı kamançanın musiqi sadaları altında yavaş-yavaş xəncərini öz qınına soxur. Musiqinin təsiri ilə müsəlman yüzbaşının şüurunda və qəlbində insanlıq duyğuları o dərəcədə baş qaldırır ki, düşmənin qanlı cinayətlərinə gözləri yumulur. Başqa sözlə, mənəvi dəyərlər milli yaddaşı üstələyir. Hətta o qədər üstələyir ki, Qəhrəman yüzbaşı özünə belə qəsd etmək dərəcəsində yazıqlaşır, acizləşir, erməninin atasının goru ilə yoldaşlarının başını eyni səviyyədə and yerinə çevirməkdən belə çəkinmir: "Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa, atanın goru haqqı, bu yoldaşlarının başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm!"

Qəhrəman yüzbaşının qeyrətə gəlib çıxardığı, sonra da çolaq erməninə çaldığı hava ilə heyrətə gəlib qınına soxduğu o xəncər həmin hadisədən sonra, nə az-nə çox, düz 70 il öz qınında pas atıb qaldı. Niyə? Ona görə ki, artıq bic erməni bizim havamızı tapmışdı və o çolaq erməninə kamançası öz musiqisinə ara vermək istəmirdi. Bir də onda ayıldıq ki, Qəhrəman yüzbaşının xəncəri həmin çolaq erməninə əlindədir və xəncərin ucu yüzbaşının boğazına, yüzbaşının gözləri isə kəlləsinə çıxıb.

Bütün bunları niyə yazıram? Ona görə ki, o çolaq erməninə kamançasının səsi həsrətində olanlar bu gün də aramızda az deyil. Və belələrinin korşalmış yaddaşını bülövləyib itlətmək üçün hələ çox yazmaq lazımlı gələcək. Həm də tarixi saxtalaşdırmaqla özlərinə "tarix" yaradan, özgələrin dədə-babasına sahib

çıxmaqla özlərini dədə-babalı edən ermənilərdən fərqli olaraq, bizim tarixi saxtalaşdırmağa, qələmin və kələmin gücü ilə süni tarix yaratmağa ehtiyacımız yoxdur. Çünki dədə-babalarımız bizə öz övladlarına bu gün özümüzün, sabah isə nəvə-nəticələrimizin öyünə biləcəyi kifayət qədər şərəfli bir tarix qoyub gediblər. Bu tarixdə türkün böyüklüyü, mərdliyi, düzlüyü, qonaqpərvərliyi, ürəyiyumşaqlığı ilə yanaşı, onun düşmənlərinin naşükürlüyü, vəhşiliyi və yaramazlığı da özünə yer almışdır.

Əziz oxucu! Vərəqlədiyiniz bu kitabda həmin tarixin bir parçasıdır, Qafqazda hay - erməni amilinin meydana çıxıb, ayaq tutub-yeridiyi, dövrlərdən bəri xalqımızın başına gətirilən faciələr, erməni şovinizminin, erməni vəhşiliyinin, erməni etibarsızlığı və nankorluğunun əsl mahiyyəti, iç üzü barədədir. Doğrudur, bu mövzuda indiyə qədər də yazılıb, yazılır və bundan sonra da yazılacaq, yazılmalıdır, nə qədər yazılıbsa, azdır, az olacaq. Çünki minillərin o üzündən ölkə-ölkə keçib gələn erməni murdarlığı artıq heç bir mənəvi və dünyəvi sərhəd tanımır, tanımaq da istəmir.

Lakin bu kitabın bu mövzuda yazılmış bütün əvvəlki kitablardan fərqli bir cəhəti var - burada qələmə alınmış hadisələrin əksəriyyəti az qala yaşadığımız yüzilin yaşadı olan müəllifin vaxtilə canlı şahidi olduğu, öz gözü ilə gördüyü, duyub-yasadığı, iştirak etdiyi hadisələrdir. Tam cəsarətlə demək olar ki, Talib Musayev yeganə azərbaycanlıdır ki, Qərbi Azərbaycan dediyimiz indiki Ermənistanda ayrı-ayrı rayonlarda 12 il fasiləsiz raykomun 1-ci katibi, üst-üstə 8 il rayon icraiyyə komitələrinin sədri, 10 il Ali Sovetin sədr müavini kimi rəhbər vəzifələrdə işləmişdir. Bu, o deməkdir ki, haqqında bəhs etdiyimiz şəxs Ermənistanda rəhbər komsomol, partiya və dövlət işlərində çalışdığı 40 ildən artıq müddət ərzində bu respublikada baş verən, demək olar ki, bütün ictimai-siyasi proseslərin birbaşa içində olmuşdur və vərəqlədiyimiz kitab bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

Talib Musayev həmçinin xalqımızın Aşıq Ələsgər, Üzeyir Hacıbəyov, Əziz Əliyev, Heydər Hüseynov, Mustafa Tobçubaşov, Həsən Əliyev, Şıxəli Qurbanov kimi böyük şəxsiyyətləri ilə şəxsən tanış olmuş, onlar haqqındakı işıqlı xatirələrini kitabın səhifələrinə hopdurmuşdur. Ayrı-ayrı dövrlərdə Ermənistanda müxtəlif vəzifələrdə işləmiş azərbaycanlı kadrlar, ziyalılar barədəki ətraflı məlumatlar da kitabın dəyərini artırmaqdadır.

T. Musayev həyatı boyu həm də öz millətinin fəal müdafiəçisi, qeyrətli oğlu kimi yaşamış, işləmişdir. Məsələn, o, 1946-cı ildə Basarkeçər rayon partiya komitəsinə 1-ci katib göndəriləndə əhalisinin 65-70 faizi azərbaycanlılar olan bu rayonda cəmi 7-8 nəfər azərbaycanlı, həm də ikincidərəcəli vəzifələrdə çalışırdı. Rayonda 29 tam azərbaycanlı və cəmi 4 erməni ilə qarışıq kənd olmağına baxmayaraq, azərbaycanlı kəndlərində cəmi 3 orta məktəb var idi. Lakin az vaxtda ədalət öz yerini tapdı. Talib Musayevin təşəbbüsü ilə, təkcə rayon partiya komitəsi aparatındakı işçilərin 14 erməni və 3 azərbaycanlı nisbəti 1947-ci ildə 17 azərbaycanlı və 6 erməni şəklində dəyişdi. Rayonda azərbaycanlı orta məktəblərinin sayı 12-yə çatdırıldı və s. 1948-1953-cü illər köçürülməsinin qəti əleyhinə çıxdığı üçün o zaman ciddi partiya cəzası aldığı kimi, 1988-ci ildə də Mərkəzin azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü bədnam ayrı-seçkilik siyasətinə etiraz etdiyi üçün özü və ailəsi təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır.

İnanıram ki, həyatı və fəaliyyəti indiki və gələcək nəsillərə örnək ola biləcək Talib Musayevin bu kitabı milli tariximizə və taleyimizə biganə olmayan hər bir Azər övladı - azərbaycanlı tərəfindən maraqla qarşılanacaqdır.

Əziz ƏLƏKBƏRLİ
Filologiya elmləri namizədi

GİRİŞ

Hörmətli oxucu, kitabda qeyd olunmuş və bəzən də tam genişliyi ilə qeyd edə bilmədiyim hadisə və faktlar barədə bərayiməlumat kimi bu giriş sözünü də kitaba əlavə etməyi özümə borc bildim. Erməni mənbələrinə əsasən 1872-81-ci illərdə Türkiyədə gizli erməni təşkilatı, 1887-ci ildə "Hnçaq", 1890-cı ildə "Daşnaksütyun" partiyası yaradılıb. Ermənilər böyük Ermənistana yaratmaq uğrunda Türkiyə və İrana qarşı müharibə aparan Rusiya hökumətinə müxtəlif yollarla kömək edib, Türkiyənin məğlubiyyətinə çalışmışlar.

1812-ci ildə Krımın ruslar tərəfindən zəbt edilməsinə fəal kömək edən ermənilər Rusiya hökuməti yanında özlərinə böyük etibar qazandılar. Rusiya dövləti 1853-56, 1877-78-ci illərdə Türkiyə və 1826-1828-ci illərdə İranla müharibələrdə də ermənilərə söykəndi. Ermənilərin bu "xidməti"nin əvəzində Rusiya hökuməti 1828-ci ildə İrandan, 40 min, 1829-cu ildə Türkiyədən 90 min erməni gətirib İrəvan-Naxçıvan xanlığı ərazisinə yerləşdirdi. Müsəlmanların bayram günü yəni 20 mart 1828-ci ildə həmin xanlıqların ərazisini erməni vilayəti elan etdi. Halbuki, o vaxta qədər bu vilayətlərdə 1114 kənddən ancaq 62-sində erməni yaşayırdı. Qəsdən olaraq dağıdılmış, əhalisi qırılmış 359 müsəlman kəndində ermənilər məskunlaşdırıldı. Bunun nəticəsidir ki, artıq 1918-ci ildə bu ərazidə yaşayan əhalinin sayı ermənilər 775, azərbaycanlılar 575 min nəfər təşkil edirdi.

Ermənilər beləliklə çoxaldıqları üçün müsəlmanları qırıb, qalanlarını da qovmağa başladılar. Müsəlmanlar İrana, Türkiyəyə qaçmalı oldular. 1905-ci ilin fevralında Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Tiflisdə müsəlman qırğınları baş verdi. 1906-cı ildə qırğın daha da genişləniş may-iyun aylarında İrəvan quberniyasını, Dağlıq Qarabağ, Gəncə, Qazax qə-

zalarını bürüdü. 1906-cı ilin iyun - avqust aylarında ermənilər kəndləri viran qoyub, əhalini qırmağa davam etdilər.

Müsəlmanların pərakəndə qırğınları ilə kifayətlənməyən ermənilər 1917-ci ilin may ayında Qarsda 35 min nəfərlik qoşun korpusu yaradaraq onları üç diviziyaya böldülər. Hər diviziyada bir neçə polk olmaqla diviziyalara Arişyan başçı təyin olundu. Arişyan İrəvan ətrafı rayonları, Silikyan Göyçə gölü ətrafında, Andranik isə Naxçıvanı, Zəngəzuru, Dağlıq Qarabağı, Şuşanı və s. yerləri zəbt etməli idi. Qeyd olunan ərazilərin kəndlərini dağıdıb, əhalisini qılınca çəkib qırmağa, damlara doldurub yandırmağa başladılar. Andranikin diviziyası Naxçıvanda, Zəngəzurda, Dağlıq Qarabağda 130 kəndi dağıdıb, əhalisini qırıb, 21 kəndin əhalisini damlara doldurub yandırdı. İrəvanda 20 min müsəlman əhali qətlə yetirildi, İrəvan ətrafında olan rayonlarda 150 kəndi dağıdıb əhalisini qırıb, damlara doldurub yandırmışdılar. Tək Vedi rayonunda 45 kəndi dağıdıb qırmaqla kifayətlənməyən ermənilər bu rayonun Millidərə, Çanaxçıdərə zonalarında 17 kəndin əhalisini damlara doldurub yandırmışdılar. Göyçə gölü ətrafı rayonlarda 150 kəndi dağıdıb əhalisini qırıb qovmuşdular. 17 kəndin əhalisini damlara doldurub yandırdıqları kimi, Bayazit rayonunun Bıqlı, Ağ qala, Ağzıbir kəndlərinin əhalisini qışın boranlı günlərində Göyçə gölünə doldurub qırılmışdılar.

1917-ci il iyun ayında Türkiyə erməniləri Stepan Şaumyanı özlərinə başçı seçmişdilər. Lenin isə 1917-ci ilin 29 dekabrında dekret qəbul edib erməniləri müsəlmanlardan müdafiə adı ilə qoşun hissəsi təşkil etməyə şərait yaratdı. Şaumyan özü türkiyəli Hamazaspın komandanlığı ilə 2500 nəfərlik diviziya yaradıb, Bakıda, Bakı ətrafı kəndlərdə 10 minlərlə azərbaycanlıyı qırdı. Şamaxıda, Kürdəmirdə, Gəncədə, Qubada soyqırımını təşkil edib, Şamaxı zonasında 58, Quba zonasında 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 50, Zəngəzur zonasında 131 kəndi tarmar

etdi. Qubada -bütün rayonda ev əşyalarını, qadınların bəzək əşyalarını, paltarlarını qarət etdilər. Hamazasp deyirdi: "Mən bu-
ra Sovet hökuməti qurmağa yox, erməniləri məsgunlaşdırmağa
gəlmişəm". Kotayk-Gərnı arasında olan Qırxbulaq deyilən zo-
nada 40 azərbaycanlı kəndini tamamilə məhv etmişdilər. Sovet-
ləşmədən sonra bu 40 kəndə qayıtmağa bir adam belə yox idi.

1918-ci ildə indiki Ermənistanın 575 min nəfər müsəlman
əhalisi olduğu halda, 1920-ci ilin noyabrında burada ancaq 12
min nəfər azərbaycanlı qalmışdı.

Xalqımızın başına gətirilmiş olan faciələri əbədiləşdirmək
üçün 1919-cu il mart ayının 31-ni Azərbaycan hökuməti matəm
günü elan etdi.

Sovetləşmədən sonra da Azərbaycanda əsasən hökumət ba-
şına ermənilər keçib. Xan, ağa, bəy, molla, millətçi və sair ad-
larla minlərlə azərbaycanlıları şərləyərək məhv etdilər. Sovet-
ləşmədən sonra sağ qalmış soydaşlarımızı indiki Ermənistanın
Martuni, Bayazit, Gərnı, Əştərək, Qurduqulu, Talın, Cəlaloğlu
və bir neçə başqa rayonlarda öz daimi yurdlarına buraxmadı-
lar. Qayıdanların kəndini əhatəyə alıb axtarışlar aparırdılar ki,
silah gətiribsiniz. Bu və bu kimi adlarla qayıdanlardan çox
adam həbs edib məhv edirdilər. 5 rayonu əhatə edən Bayazit qə-
zasında böyük həbsxana vardı. 1932-ci ildə bu həbsxanada olan
dustaqların 58% azərbaycanlılar olmuşdular. Halbuki bu 5
rayonda yaşayan əhalinin ancaq 18-20% azərbaycanlılar idilər.

Kollektivləşmə zamanı kolxoza yazılmaqdan boyun qaçı-
dıqlarına görə və digər bəhanələrlə Basarkeçər rayonundan 25
və Vedi rayonundan 28 azərbaycanlı güllələdilər. Vedi rayonu-
nun Alməmməd kəndində yaşayan 80 ailə 1932-ci ildə bir gecə-
də özlərini Araz çayına vurub Türkiyəyə qaçarkən qaçan cama-
atın yarısından çoxu Araz çayında qər q olmuşdu. 1937-ci ildə
"kolxozun inkişafına mane oldular deyə" Basarkeçər rayonun-
dan bir gecədə 157 nəfər adam həbs edildi və qazamata salındı.

Azərbaycanlılar rayon əhalisinin 65-70%-ni təşkil etdikləri hal-
da, həbs olunanların 142 nəfəri azərbaycanlı, ancaq 15 nəfəri
erməni idilər. Eləcə də Vedi, Zəngibasar və başqa rayonlarda
da bu cür ədalətsiz həbslər təşkil edilirdi. 1942-ci ilin oktyabr
ayında Basarkeçərin kolxoz bazarında minlərlə əhalinin gözü
qarşısında 18 nəfər azərbaycanlı oğulları güllələndilər. İştirak-
çısı olduğum yüksək dərəcəli partiya, sovet orqanlarının səda-
rətləri üçün ayrılmış tənəffüs otaqlarında Naxçıvanın, Qara-
bağın Ermənistanla birləşdirilməsi planları barədəki danışıqlar-
da bir neçə dəfə iştirak etdiyim kimi, yüksək dərəcəli banketlər-
də Andranikin və başqa müsəlmanlara düşmən olmuş erməni-
lərin heykəllərinin qoyulması, onların adlarının əbədiləşdiril-
məsi planlarının və məsləhətlərinin də şahidi olmuşam.

1945-ci ildə Ermənistanın sovetləşməsinin 25 illiyi münasi-
bətə Qarabağın, Naxçıvanın, Ermənistanla birləşdirilməsi,
sonra isə xaricdən ermənilər gətirib ermənilərin sayını artırmaq,
Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların bu və ya başqa yollar-
la Ermənistandan çıxarılıb qovalanması planlarının tərtibi və
həyata keçirilməsinin canlı şahidi olmuş və bunlara qarşı imkan
dairəsində əlimdən gələnlə qədər mübarizə etmişəm.

Ermənilər 1948-1953-cü illərdə bir çox tədbirlər gördülərsə
də, orada yaşayan Azərbaycan oğullarının kəskin mübarizəsi
nəticəsində azərbaycanlıların kökünü Ermənistandan kəsə bil-
mədilər. Lakin apardığı ardıcıl millətçilik siyasəti nəticəsində
Azərbaycanda ermənilərin sədaqətli dostu, formaca azərbay-
canlı məzmunca erməni olan Vəzirovun, ermənilərin yaxın dos-
tu, müsəlmanların düşməni Qorboçovun köməyi ilə axır ki,
1988-ci ildə Ermənistandan azərbaycanlıların kökü kəsildi. Bu
satqın siyasətin nəticəsində üz alan ermənilər Dağlıq Qarabağ-
da yaşayan azərbaycanlıları yalnız görüb onları da öz yurdlar-
ından qovdular. Ermənistan rəhbərini (o vaxt Ermənistan
Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitənin birinci katibini) hə-

min dövrdə Vəzirov Qarabağa dəvət edib, onunla dost kimi şərtlər qəbul etdi. Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılara Qarabağda ev, torpaq verilməsinə imkanlar verilmədi. Ermənilərin müdafiəçisi olub, gündə Moskva qarşısında məsələ qaldıraraq 20 yanvar qırğınlarının təşkilatçısı oldu. XX əsrin ən dəhşətli faciələrindən olan Xocalı soyqırımını törədildi. Yaxşılıq bilməyən, ikiüzlü, yaltaq, üzə bir, arxaya iki olan ermənilər üçün Rusiya 1828-ci ildə "Erməni vilayəti" yaratdı. 1919-cu ildə Batumda 9 min kv. km. Sahəsi olan Ararat dövlətinin yaranmasına kömək etdi. 1920-ci ildə Azərbaycan torpağı hesabına 28 min kv. km. sahəsi olan Ermənistan Respublikası yaratdı. Yüzlərlə köməkliklər etməsinə baxmayaraq, 1942-ci il müharibə günlərində Sovet dövlətinin təhlükə qarşısında olmasını hiss edən ermənilər Sovet hökumətinin məğlubiyətinə kömək etmək məqsədilə gizli əməliyyatlar apardı.

Onların firəvan yaşaması üçün Azərbaycanda tam geniş şərait yaradılmasma baxmayaraq, Qarabağda da fürsət axtararaq xalqımızın başına necə faciələr gətirdilər.

Hörmətli oxucu bu qeydlərin əsasən kitabda olmasma baxmayaraq bu barədə bərayi-məlumat kimi bunları qeyd etməyi vacib bildim.

Hörmətli oxucu, mən Ermənistanda oxuyub, təhsil alıb, 23 il məsul vəzifələrdə işləmişəm. Ondan 8 ilini rayon icraiyyə komitələrinin sədri, 12 ilini fasiləsiz raykomun I katibi işləmişəm, 10 il Ali Sovetin sədr müavini olmuşam. Bu vəzifələr mənə imkan verib ki, erməniləri yaxşı tanıyım. Tanıdığım üçün də xalquma məsləhətim budur ki, erməniyə qarşı həmişə sıx birləşsinsinlər, sayıq olsunlar və heç vaxt silahı yerə qoymasınlar.

Hörmətli oxucu, bu əsərin yazılmasında azdan-çoxdan çəkmiş olduğum əziyyətlərin ən başlıcalarından biri də onu hesab edirəm ki, indiki Ermənistanda dünyaya gəlib və böyük çətinlik və əziyyətlə oxuyub, inkişaf edib, ermənilərin hökmran olduğu

ölkədə öz bacarıq və qabiliyyətinə görə yüksək dərəcəli vəzifələrdə çalışıb, öz millətinə hər cəhətdən yardımçı olmuş, onun qayğısına qalmış, hətta bəzən ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş, çoxlarının adları heç bir sənəddə qeyd olunmamış soydaşlarımızın, iş yoldaşlarımızın adlarını bu kitabda qeyd etməmi onlar qarşısında, öz xalqımın qarşısında bir azərbaycan oğlu kimi öz vəzifəmi şərəflə yerinə yetirmiş hesab edirəm.

SOYQIRĞINI DEYİLƏN BU HADİSƏ NƏ VAXTDAN, HARADA, KİMİN GÜNAHI UCUNDAN BAŞLANMIŞIDIR

Ermənilərin türk xalqlarına qarşı törətdiyi ağır cinayətlər barədə çox yazmaq olar. Lakin bu cinayətlərin hamısını qeyd etmək imkansızlığını nəzərə alıb, bu kitabda ermənilərin Türkiyədə törətdikləri barədə qısaca bəhs etməklə kifayətlənirəm.

Nəzərə almalıyıq ki qeyd etdiyim bu hadisə bütün dünyaya cüzi miqdarda yayılmışdır. Ancaq günahkar olan ermənilər öz yaramaz hərəkətlərini danıb, öz günahlarını başqalarının üstünə atırlar. Ona görə də mən bu əsəri yazarkən erməni mənbələrindən istifadə edib, az da olsa onların yazmış olduqları şərböhtanları onların öz mənbələrinə əsasən ifşa etməyi özümə borc bildim. Ümumiyyətlə baş verən soyqırğın haqqında məlumatları da erməni mənbələrindən götürmüşəm. Erməni tarixçisi E.K.Sarkisyan özünün 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi "Ekspansistkaya politika Osmanskoy İmperii v Zakafkaze na kanune i v qodı pervoy Mirovoy voyını" kitabında ermənilərin çox bacarıqlı, xalqının yolunda canını, qanını əsirgəməyən bir millət olmasını sübut etməklə onların türklərə qarşı barışmaz və amansız düşmən olmalarını canlı faktlarla əsaslandırmağa çalışır. Eyni zamanda rus-türk müharibələri zamanı ermənilərin türklərə nə yollarla zərbələr vurmuş olmalarını, rus qoşunlarına nə vaxt harada nə kömək etmələrini geniş yazır.

Bütün dünyaya məlumdur ki, XVIII əsrdən XX əsrin 20-ci illərinə kimi Rusiya və Türkiyə arasında bir neçə müharibələr olmuş və bu müharibələrdə Türkiyə böyük miqdarda torpaqlar itirmişdir. Elə hamının bildiyi kimi, ermənilər həmişə sübut etməyə çalışmışlar ki, bu müharibələrdə Türkiyənin məğlubiyyətində ermənilərin böyük rolu olmuşdur. Elə bu canlı faktlara əsasən və bəzən də dolayı yollarla ermənilərin köməyi nəticəsində

də daha tez və asan şəkildə rusların qələbə əldə etmələri barədə də Sarkisyan fəxrlə yazır və öz kitabının 27-28-ci səhifələrində qeyd edir ki, "Türkiyənin cənubunda yaşayan erməni xalqı özlərinin azadlığı uğrunda həmişə mübarizədə olmuşdur. 1862-1969-cu illərdə Çarsondurda, 1865-1872, 1878-1884-cü illərdə Zeytunda və başqa bir neçə yerlərdə Türkiyə hökumət orqanlarına silahlı hücumlar etmişdilər". 1853-1856, 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Türkiyə müharibələri getdiyi günlərdə, ermənilər Rusiyadan silah alıb Rusiya ordusuna kömək etmişdi. Bütün bunlar isə Rusiya hökumətinin qələbəsini reallaşdırmışdır.

Sarkisyan kitabın 28-ci səhifəsində rus generalı Kimişovun əsərlərindən sitat gətirib fəxrlə qeyd edir ki, "1878-1888-ci illərdə Vanda, Türkiyənin cənub hissəsində ermənilər çox cəsarətlə Türkiyə qoşunları ilə silahlı vuruşmalar aparıb, rus qoşunlarının qələbəsinə kömək etdilər. Ermənilərin Türkiyənin başqa yerlərində də silahlı vuruşmalar apardıqları çox genişliyi ilə qeyd edildi. Türkiyədə ermənilərin bir çox yerlərdə silahlı vuruşmalar aparmaları barədə Türkiyədə rus konsulu olmuş A.Dennisti yazır ki, "Yaradılmış olan erməni vətən müdafiə komitəsi təşkilatı hərbi sursat əldə edib canlı silahlı qüvvə ilə Türkiyə hökumətinə qarşı silahlı vuruşmalar apardılar". Ermənilər Türkiyə hökumətinə qarşı vuruşmaq üçün and içib xəritələr nəşr edib üstündə yazırdılar: "Türkiyə hökumətinə qarşı vuruşmaq, xəritədə göstərilmiş torpaqları azad etmək uğrunda mübarizə aparmaq hər bir erməninin müqəddəs borcu və şərəfli vəzifəsidir". Ona görə də ermənilər 1894-1896-cı illərdə Ərzurumda, Diyarbəkirdə və bir sıra başqa yerlərdə silahlı hücumlar təşkil edib xəritədə qeyd olunmuş sahələrin "azad edilməsi" üçün öz canlarını əsirgəməmişdilər. Ermənilər güclü təşkilatlarını daha da gücləndirmək məqsədilə 1887-ci ildə "Hnçak", 1890-cı ildə "Daşnaqsütyun" partiyaları yaratdılar. Türkiyə hökuməti ölkədə gedən bu vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə bir sıra tə-

vazökar tədbirlər görüb şərait yaratsa da, bunun bir elə müsbət nəticələri olmadı.

Sarkisyan kitabın 140-cı səhifəsində yazır ki, ermənilər öz hərəkətlərini zəiflətmədən hücumları, üsyanları davam etdirirdilər. Fərsəti fot etməyən ermənilər 1908-1911-1913-cü illərdə Türkiyədə aparılan hüriyyət siyasətindən istifadə edərək dövlət aparatlarında, ordu hissələrində sənaye xarakterli müəssisələrdə özlərinə geniş yer elədilər. Məs; Türkiyədə olan 268 sənaye obyektlərindən 78 yeyinti, 70 isə tekstil xarakterli paltar və s. şeylər istehsal edən obyektlər idilər. Ermənilər isə bu sahədə yerləşib, imkan-şərait olanda dövlət əhəmiyyətli hissələri təmin edən zaman maneçiliklər törədirdilər. Türkiyə hökuməti 1914-cü ilin oktyabr ayının 29-da müharibəyə başladı. Ən güclü ordu hissələrindən biri 90 min nəfərlik ordu Sarıqamış cəbhəsinə göndərildi. Ermənilərin yaratmış olduğu ağır düşmənçilik siyasəti nəticəsində həmin ilin 26-27-29 dekabrında şinelsizlikdən, paltarsızlıqdan, ayaqqabı korluğundan 72 min türk qoşunu qırıldı. Sarkisyan yazır ki, türk qoşununun belə məğlub olmasını duyan ermənilər, bu qoşun hissəsindən qalan 18 min nəfər başqa istiqamətə gedərkən yolda onlara qarşı vuruşub 9 min nəfərində həlak etdilər. Ermənilər fəxr edirdilər ki, bu vuruşmada 6000 erməni öz düşmənlərinə qarşı vuruşarkən həlak olmuşdu.

Ermənilər başa düşürdülər ki, Türkiyə dövlət büdcəsinin 33% -ni vergilər təşkil edir. Ona görə də onlar hökuməti zəiflətmək məqsədilə silahlı müqavimət göstərib vergiləri vermirdilər. Fərsət güdən ermənilər müharibənin başlanmasından qabaq bildirdilər ki, Türkiyə, Almaniya ilə bir cəbhədədir. Elə həmin vaxt 16 iyun 1914-cü ildə Berlində "alman-erməni dostluq cəmiyyəti" yaradıldı və iki dildə "Oxo" adlı jurnal təsis edildi. Bu alman-erməni cəmiyyətinin tərkibinə 2 erməni - Şahbazyan və Hayrapetyan daxil oldular. Türkiyənin cənub hissəsində ermənilər yaşayan hissədə çox böyük strateji əhəmiyyəti olan kazar-

malar, korpuslar, hərbi detallar, silahlar, hərbiçilər üçün geyim paltarları olan ambarlar, yeyinti materialları, hərbi xarakterli məhsullar istehsal edən sənaye obyektləri, fabrikləri var idi. Ermənilər bu obyektləri zədələyir, ziyan verir, bu hissədə daha çox silahlı vuruşmalar, terrorlar təşkil edirdilər. 1913-cü ildə böyük vəzir Momenit Şövkəti öldürüldü. Hökumət başçılarını bir-birinə qarşı qoyma siyasəti aparırdılar. Sarkisyan kitabın 214-cü səhifəsində yazır ki, "Türkiyə qoşununun Sarıqamışdakı məğlubiyyətindən sonra ermənilər 1915-ci ilin fevral-mart aylarında rusların böyük köməyi nəticəsində bir çox kənd və şəhərləri zəbt etdi. Ermənilər isə zəbt edilmiş ərazilərdə sağ qalmış türkləri, uşaq və qadınları qırıb yandırdılar. Türkiyə hökuməti bir sıra tədbirlərdən sonra yola gəlməyən erməniləri ordudan tərksilah edib onları yol təmiri işlərinə təhkim etdi. Burada da onlar daha yaxşı yol hazırlamaq əvəzinə bir çox yolları pozur, yolu keçərkən türk qoşunlarına silahlı hücumlar edirdilər.

1915-ci ilin mart ayının 8-də və aprel ayının əvvəllərində İstanbulda olan erməni deputatlarına (onlara qanunverici orqanda deputat mandatını türklər vermişdilər) və erməni vəzifə tutanların 235 nəfərinə təklif etdilər ki, onlar silahı rus ordusuna qarşı çevirsin və yaxud dinc işlə məşğul olsunlar. Onlar isə bunu Türkiyə hökumətinin zəifləməsi kimi başa düşərək bütün ermənilərə türklərə qarşı hücumla keçmək əmri verdilər. Bu hücumlar nəticəsində əsasən yol kənarında olan bir neçə yüz türk kəndləri dağıdıldı, yandırıldı. Elə bu ərzədə ermənilər tərəfindən öz torpağında yaşayan 600 mindən çox türk əhalisi qırıldı, evlərə və heyvanlar saxlanılan geniş həcmli damlara doldurulub yandırıldı. Sədi Koçaş özünün «Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri» kitabının 119-cu səhifəsində rus hərbiçilərinin dediklərindən sitat gətirib yazır: «Ermənilərin türklərə etdikləri zülmədən, qırğından çox danışılır. Məsələn, dəfələrlə kəndin bütün türk sakinlərinin gözləri çıxarılırdı, özü yandırılırdı.

1915-ci ilin aprel ayının əvvəllərində türk qoşunlarını daşıyan vaqonların ağzını bərk bağlayıb günlərcə stansiyalarda saxlayırdılar. Vaqonun qapısını açanda türk əsgərlərinin cəsədləri vaqonlardan bayıra atılırdı. Türkiyə hökuməti ermənilərin apardığı yüzlərlə belə hərəkətlərə dözə bilməyib 1915-ci il 24 apreldə ermənilərin köçürülməsi siyasətinə əl atıb Türkiyə hökumətinin və Türk millətinin yaşamasına tam şərait yaratdı. Arxadan arxayın olub rus qoşunlarına qarşı müstəqil vuruşdu».

Qeyd olunan faktlar inkar edilməzdir. Bu milli qırğın kompaniyanı kim başlamışdı. Hansı millət daha çox itki vermişdir. Əvvəla, onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Sarkisyan kitabın 251-ci səhifəsində yazır ki, müharibə başlayan ərəfədə Türkiyədə 1,845 min erməni yaşamışdı. Ondan 1 milyona qədəri öldürülüb, aclıqdan, xəstəlikdən tələf olmuşdur. "Mornik post" ingilis qəzeti özünün 10.06.1916-cı il tarixli nömrəsində yazır ki, "Neytral ölkələrin diplomatlarının məlumatlarına görə hakimiyyətə qarşı çıxan erməni millətindən olanlardan miliondan çox itgisi olmuşdur". Kitabın başqa bir yerində yazır ki, bu qırılanlardan 600 min nəfərdən çoxu acından, xəstəlikdən qırılmışdır. Bu isə müharibələrin təsdiq olunmamış qanunudu. Acından, xəstəlikdən ölənlər daha çox olur.

Erməni mənbələrinə əsasən bir neçə canlı faktlar barədə danışmaq yerinə düşərdi. Akademik İonesyan BSEA buraxılmış kitabının 345-ci səhifəsində yazır ki, XVIII əsrin sonunda indiki Ermənistanda yaşayan əhalinin 73,8% azərbaycanlılar, 26,2% -i ermənilər və başqa millətlər olmuşdur. Hansı ki, həmin vaxtda Abaran və Ələyöz rayonlarında kürdlər yaşayırdı. Elə indi də yaşayırlar. 3 aysoru kəndi olan Aşağı və Yuxarı Qoylaşər və Gölaysor kəndlərində isə aysorular yaşayırdılar. Kürdlər və aysorular barədə statistikada heç bir məlumatlar verilmir, onlar ermənilərin sayını artırmaq üçün ermənilərə əlavə edilirdilər.

1918-ci ildə isə indiki Ermənistanda ermənilər 65%, azərbaycanlılar 35% olmuşdur. Bu rəqəm birdən-birə 1988-ci ildə 3,5 milyona necə çatdı? Bu qədər erməni haradan artdı? Əlbəttə, çoxusu Türkiyədən gəldilər. XIX əsrin sonunda 200-250 min, 1918-ci ildə 765 min, 1926-cı ildə 881300, 1939-cu ildə də 1121600 nəfərə çatdı. Azərbaycanlılar isə XIX əsrin sonunda 775 min, 1918-ci ildə 575 min, 1926-cı ildə 200 min, 1939-cu ildə isə 4,5% oldu. 1988-ci ildə ermənilər 3,5 milyon, azərbaycanlılar isə ən aşağı faiz təşkil etdilər. Bu canlı faktlar sübut etmir ki, soyqırğını kampaniyasını kim başlamış, soyqırğınlarında hansı millətlər bu qədər itkilərə (qətlə, ölümə, qaçqınlığa, deportasiya və s.) rast gəlmişdir. Mən hələ 1948-53-cü illərdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilmiş olan hadisələrdən bundan sonrakı qeydlərimdə göstərəcəyəm.

Ancaq onu da təkrar qeyd etmək yekrinə düşərdi ki, bu ermənilər azərbaycanlılara qarşı apardıqları pərakəndə qırğınlarla kifayətlənməyib 1917-ci ilin may ayında Qarsda 35 min nəfərlik erməni korpusu yaratdılar. Onu 3 diviziyaya bölüb, hansı diviziya, hansı zonalarda azərbaycanlıları qırıb, məhv edəcəkləri planlaşdırdılar. Bu barədə bundan sonrakı yazılarımda daha ətraflı qeyd edəcəyəm.

4988

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

İNDİKİ ERMƏNİSTAN ƏRAZİSİ AZƏRBAYCAN TORPAĞI OLMUŞ, BURADA YAŞAYANLAR İSƏ AZƏRBAYCANLILAR OLMUŞLAR

Tarixdən məlumdur ki, Türkiyə və İranın Rusiya ilə dəfələrlə müharibələri olmuşdur. Müharibələrin gedişi zamanı Rusiya çalışmışdır ki, bu iki müsəlman ölkələrlə həmsərhəd olan bir sahəni ələ keçirib özü üçün müdafiə bazası yaratsın. Bu sahədə ona sədaqətlə xidmət edə biləcək, satqınlığı, cəsusluğu, ikiüzlülüüyü bacaran ələ adamlar yerləşdirilsin ki, onlar bu müsəlman dövlətlərinə qarşı düşmən olub Rusiyanın mənafeyini müdafiə etsin. Belə xarakterli millət ermənilər idi. Çünki 1812-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı ermənilər Türkiyənin məğlub olması, Krımın zəbt edilməsi işində Rusiya hökumətinə və onun qoşun hissəsinə hər cəhətdən ən yaxından kömək etmişdilər. Artıq bu zaman Rusiya dövlətində inam yarandı ki, İran və Türkiyə sərhədləri arasında buna sədaqətlə xidmət edəcək millət ancaq ermənilər ola bilər. Bu məsələni diqqət mərkəzində saxlayan Rusiya dövləti 1813-1826-27-ci illər müharibələri dövründə Türkiyə və İranla apardığı müharibələrdə qələbə əldə etdi. Qafqazda böyük torpaqlar zəbt etdi.

Fürsəti əldən verməyən Rusiya dövləti 1828-ci ildə İrandan 40 min, Türkiyədən 90 min erməni gətirib İrəvan və Naxçıvan xanlıqları torpağından qovulmuş azərbaycanlıların torpaqlarında, evlərində yerləşdirdilər. 1828-ci il martın 20-də müsəlmanların novruz bayramı günü Rus çarı olan I Nikolay əmr verib İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını erməni vilayəti elan etdi. Vilayətə gətirilmiş ermənilər özlərinə münasib, azərbaycanlı camaatına ziyan vuran yerlərdə yerləşdirildilər. Nəzərə alaraq ki, o vaxtlar azərbaycanlılar tərəkmələr idilər, heyvandarlıqla məşğul olurdular, bu gələn ermənilər Araz ətrafı və başqa yerlərdə azərbaycanlıların yataq

yerlərində yerləşdirilirdi. Bu isə erməni - müsəlman ziddiyyətlərinə səbəb olurdu. Bu vəziyyəti qaydaya salmaq üçün bir sıra xan və bəylər birlikdə Rusiyanın İrandakı səlahiyyətli səfiri və bu işin təşkilatçısı olan Qriboyedovun yanında olub müsəlmanların tərəkmə vəziyyətdə olmalarını və gətirilən ermənilərin onların yay-qış yataqlarında yerləşdirilməməsini xahiş etdilər. Onlar Qriboyedovla müəyyən şərtlərlə razılığa gəldilər.

I. Gətirilən ermənilər azərbaycanlıların yay-qış istifadə etdikləri yerlərində yerləşdirilməsinlər. Aralarında məsafə olsun.

II. Çalışıb ələ yerləşdirmək ki, bir-birinə çox yaxın kəndlərdə yerləşdirilməsinlər. Qarışıq yaşamalarına yol verilməsin.

III. Nəzərə alaraq ki, həmin yerlərdə keçmiş əsrlərdən albanlar yaşayan vaxtlardan erməni kilsələrinə bənzər kilsələr olan kəndlər var, ermənilər o kəndlərdə yerləşdirilməsinlər. Beləki müəyyən vaxtdan sonra ermənilər deməsinlər ki, ələ bu kilsəni babalarımız tikib qoyub gedib. Ona görə də imkan dairəsində belə kilsələri olan kəndlərdə gətirilmiş olan erməniləri yerləşdirməmək.

Uzaqgörən babalarımız hələ o vaxtlar başa düşürmüşlər ki, ermənilər harada yerləşsə, bir azdan sonra deyir bu yer, bu kilsə mənim ulu babamın olub. Necə ki, indi bizim gözümüzün qabağında dünyaya car çəkib şər-böhtan atıb deyirlər: Bu indiki Ermənistan, bu Qarabağ bizim ulu baba yurdumuzdur. Ona görə də qəbul olunmuş şərtlərə əməl edən ağsaqqallar gətirilmiş erməniləri Araz çayından 5-6 km aralı olan XII-XIII əsrlərdə tikilmiş Xorvirab kilsəsi ətrafında yox, Araz çayından 20-25 km aralı olan Vedi rayonunun ən az məhsuldar, nisbətən çox su qıtlığı çəkən bir daşlı-qumlu dağın dibində, o dağın dibində ki, indi 70 ildir bu dağın daş-qumundan sement istehsal olunur. O dövrdə adlanan Dəvəli, Reyhanlı kəndlərində, eləcə də İlan dağı adlanan dağın döşündəki Zincirli kəndində və tarixən cəhənnəm dərəsi adlanan, ələ indi də Cəhənnəmdərə adı ilə məş-

hur olan dərənin başında Çanaxçı, Qaşqa, Keşişverən kəndlərində yerləşdirildilər.

Qəmərli rayonunda isə Arazdan daha çox aralı olan İmanşalı, Qoyləsər, Toxaşalı, Qəmərli, Yuva, Ayaslı, Uğurbəyli, Dəllər, kəndlərində ermənilər yerləşdirildilər. Onlardan 3-6 km aralı da isə Şıxlar, Kiçik Vedi, Qaralar, Alınəmməd, Sabunçu və başqa azərbaycanlı kəndləri yerləşdirildilər.

1820-30-cu illərdə gətirilən ermənilərin bir hissəsi Dərələyəz zonasında ən dağlıq və azərbaycanlıların qış otlağı olmayan yerdə yerləşdirilirdi. Bu zonada iki rayon var idi. Keşişkənd və Paşalı rayonları. Burada 64 kənddən ancaq 8 kəndin adı erməni adı kimi səslənir. Bu rayon dağlıq rayondur. Ətrafı da böyük yaylaq zonasıdır. Bu dağ zonasında Naxçıvanın, Azərbaycanın və bir az da Ermənistanın 10 minlərlə adamı, 100 minlərlə mal-heyvanı, 2,5-3 ay yaylaqlar zonasında qalırdı. Bu böyük yaylaqda bir dənədə olsun dağ, təpə, dərə, bulaq tapa bilməzsən ki, onun adı erməni adına uyğun və ya ona yaxın olsun.

İrəvan ətrafında olduğu kimi, Göyçə gölü ətrafı da əhalinin ən sıx yerləşmiş olduğu zonlardan biri olmuşdur. 1919-cu ilə kimi bu zonada 100 kənd olmuşdur. Bu kəndlərdən 40 erməni kəndi gölün cənubunda, 60-ı isə gölün şimalında yerləşdirilmişdi. Vaxtilə İrəvan, Naxçıvan xanlıqlarında məsləhət bilib qərar qəbul etmişdilər ki, bu bölgədə də ermənilər azərbaycanlılarla imkan dairəsində tam qonşu yaşamasınlar. Ən yaxşı torpaqda azərbaycanlılar yaşasınlar və alban kilsəsi olan yerlərə ermənilər göndərilməsinlər. Elə də göndərilmədilər.

Göyçə gölü ətrafında ermənilər yerləşdirilən zaman onlar gölün cənubunda Qamışlı (Basarkeçər), Qırxbulaq, Tüskülü, Aşağı Zağalı, Gödəkbulaq, Alçalı, Kolanı qırılan, Alqırıq, Avdalağalı, Zolaxaç, Qaranlıq, Yuxarı Qaranlıq, Gözəldərə, Tab, Küzəcik, Dəliqardaş, Yeni düz, Başkənd, Kəvər, Ördəkli və başqa kəndlərdə yerləşdirildilər.

Gölün cənubu nisbətən zəif məhsuldar torpaqlı, payız fəslində mal-heyvan otarmaq üçün olduqca çox az otlaq yeri olan və köhnə kilsəsi olmayan zonalar idilər. Bunun canlı şahidi kimi Sovet dövləti dövründə olan məhsulların hesaba alma statistik sənədlərə müraciət etmək kifayət edər. Elə il olmadı ki, Martuni rayonu özünü taxilla təmin edə və dövlətə olan taxıl borcunu ödəyə. Bayazid (sonra Kəvər adlandırıldı) rayonu isə az taxıl əkirdi, bir növ özünü yola aparırdı. Ancaq dənizin şimalındakı kəndlərə 1828-1829-cu illərdə ermənilər yerləşdirilməmişdilər. Göl sahili zonasında olan 25 min hektar düzənlik məhsuldar torpaqlarda payız və qışın bəzi aylarında mal-qoyun otarmaq üçün güney zonası var idi. Və 4 alban kilsəsi yerləşən kəndlərə də erməni buraxılmamışdır.

Əlbəttə, bu 60 kəndin əhalisinin çox böyük hissəsi 1918-1919-cu illərdə əsasən ermənilər tərəfindən qırılmışdı. Az da olsa sağ qalmış olanların bir hissəsi daha ermənilərin yanına qayıtmadılar. Məsələn: Biğli, Çamırlı, Aşağı Alçalı, Yanıq, Atdaşı, Qızıl Xaraba, Xattıq, Ağzıbir, Ağqala, Ocaqlı və s. kəndlərin əhalisini ermənilər demək olar ki, məhv etmişdilər.

Öz dövrünün qeyrətli oğullarının ölverişli, məhsuldar sahələrin hamısının azərbaycanlıların əlində qalması üçün göstərdikləri cəsarətə dair bir canlı faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Basarkeçər rayonunda Zod, Ağkilsə, Daşkənd, Qızılwəng kəndlərində köhnə alban kilsələri var idi. Bu kilsə olan kəndlərin heç birinə erməni qoymayıb, azərbaycanlıların özünün qayıdıb məskunlaşıb yaşamalarını təmin etmişdilər. Ermənilərə qeyd etdiyimiz vaxtlarda məhsuldar nisbətən münasib torpaq verilməsini sübut etmək üçün inkar edilməz canlı faktları qeyd etməyi özümə borc bilirəm. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların zor-xoş köçürülməsindən (sovet deportasiyasından) sonra Martuni rayonunun ermənilərdən ibarət əhalisinin 50-55 faizi dolanışqları olmadığına görə Vedi rayonuna, Sisyan rayonu-

nun erməni kəndlərinin, Yeğeqnadzor, Paşalı rayonlarının erməni əhalisinin bir hissəsi Vedi, Qəmərli, Eçmiədzin, Zəngibasar rayonlarına köçdülər. Vedi rayonunun yuxarıda adını çəkmiş olduğumuz Çanaxçı, Zincirli, Qaşqa kənd əhalisinin 70-80 faizi Qaraxaç, Birəli, Qədirlı kənd ermənilərinin 70 faizindən çoxu Çimənkəndə, Şirazlıya və başqa azərbaycanlı kəndlərinə köçürülmüşdülər. Basarkeçər rayonunun Basarkeçər, Qırxbulaq, Yuxarı Zağalı, Gödəkbulaq kəndlərində yaşayan ermənilərisə o rayonun azərbaycanlı kəndləri olan Şışqaya, Qaraiman, Göysu, Sətənəxaç kəndlərinə yerləşdilər.

Basarkeçər rayonunun mərkəzi olan eyniadlı toponimin yaranması ilə bağlı bir tarixi əhvalatı da oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdim. Gölün şərq hissəsi dağətəyi hissələrə çata kimi 8-10 km çimçiməlik, yəni bataqlıq, çox sıx qamışlıq olub. İki göl yəni Göyçə və Çilli gölün arasında keçid olub. Ona görə də iki gölün arasında olan bu dik məsafə ilə gölün şimalına keçib indiki Azərbaycanın və Ermənistanın o hissələrdə olan 60 azərbaycanlı kəndini zəbt etməli imişlər. Gölü keçmək planı müzakirə edilərkən xəbər verirlər ki, Göyçə gölünün şərqində 3 min hektar qamışlığın gölə doğru qurtaracağında 300 ha sahəsi olan Gilli gölü ilə Göyçə gölünün ən yaxın birləşən yerində 1-1,5 metr enində daşdan hazırlanmış körpü var. Həmin ensiz körpünü Osmanlı ordusu kəsibdir. Bu zaman qoşun başçısı deyir o körpünü Şahvələdin dəstəsi basıb keçər. Elə də Şahvələdin qoşunu basıb keçir. O zamandan indiki Basarkeçər tarix elmləri doktoru, akademik Manandyan öz əsərində yazıb ki, 1772-73-cü illərdən o, kənd Basarkeçər adlandı. Adlanan bu sahədə bir balaca kənd olub, onların əkin əkmək, mal-heyvan saxlamaq üçün elə şəraiti olmadığı üçün onlar öz ətraflarından çilot toplayıb, həsir toxuyub və qamış kəsib bağlamaqla məşğul olub dolanırmışlar. Həsir ona görə vacib idi ki, gecə yatan zamanı döşəyi torpağa sərmək əvəzinə yerə həsir salıb, döşəyi

onun üstünə salırdılar. Qamış da ona görə lazım idi ki, dam (yaşayış evi) tikən zaman gərənlerin arasına qamış salıb üzərini torpaqlayıb binanın üstünü örtürdülər. Elə ki, bu balaca kəndin adı əvvəlcə Qamışlı kəndi olub.

İran ordusu bu körpünü keçəndən sonra və 1813-14-26-27-28-ci illərdə Rusiya-İran müharibələri zamanı bu Qamışlı kəndində yaşamış olan müsəlmanlar qaçmış olurlar. 1829-cu ildə Türkiyədən gətirilmiş ermənilərdən bir neçə ailə buranı əvvəlcə Qamışlı, sonra isə Basarkeçər adlandırdılar. Bu sahədə əkin və mal-heyvan saxlamaq o qədərdə də əlverişli olmadığı üçün burada yaşayan ermənilər sənətkar olublar. Manandyan bir də onu deyirdi ki, Bayazitlə Qarannıx arasında God adlı kəndi olub orada karvansara kimi az da olsa şərait olub. Bayazit hissəsindən gələnələr bu God kəndində əyləşib dincəlməli olurdular. Qoşunların bir hissəsi burada dayanmış olur. Baş komandir bölmə komandirindən soruşur ki, qoşun harada dayanıb? O, qorxur ki, kəndin adının son hərfini "d" deyər, bilməyə "t" deyər bir az duruxandan sonra deyir "o adı yaman kənd"! O vaxtdan kəndin adı Adıyaman olaraq qalır.

O qamışlıq sahədə yerləşən kəndin adı Basarkeçər olaraq əbədiləşdi. Onun ətrafında olan çimçiməliklər və qamışlıqlar yavaş-yavaş quruyub azaldı. 1935-ci ildən bu sahədə qurutma işi başladı. Əlbəttə, bu iş 1946-47-ci illərdə çox ciddiləşdi, bu hissədən 2500 ha. sahə qurudulub Basarkeçərin və bir az da yaxın kəndlərin istifadəsinə verildi. Bu sahənin qurudulması ilə bağlı rayonda yanacaq işləri çox yaxşılaşdı. Əsirlər boyu quruyub tökülmüş olan qamışın yerinə 5-6 metr dərininə qədər torf çıxırdı. Bu da yanacaq kimi Göyçə gölü ətrafı rayonlarına çox kömək edirdi və onun yumşaq hissəsindən kübrə kimi istifadə olunurdu.

Basarkeçərdə yaşayan ermənilərin bəxti kəsdi ki, onunla yaxın olan Kləbəcər camaatı özlərinin meşə materialını, heyvandarlıq məhsullarını gətirib Basarkeçərdə satıb, onların də-

mirçilik, nalbəndlik, dərzilik və s. sənətlərindən bəhrələnirdi. Hər yay Azərbaycanın əsrlər boyu tərəkəmə kimi yaşamış Mil, Muğan, Şirvan düzlərinin 10 minlərlə əhalisi özlərinin 1,2-1,5 milyon baş mal-heyvanları ilə birlikdə Sarı yer, Ala göllər, Tik pilləkən, Qara arxac, Cavanbulaq, Qurbağaçay yaylaqlarında yaşayırdı və burada ermənilərin xidmətlərindən istifadə edib, onlara xeyir verirdilər.

Erməni tarixçisi akademik A.İ.Ohanesyan özünün 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabının I hissəsində yazır ki, XVIII əsrdə 1800-cü illərdə indiki İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin 75% azərbaycanlılar, 25% ermənilər olmuşdur. Elə də bütün Ermənistan yaşayan əhalinin 73,8% azərbaycanlılar, 26,2% ermənilər və başqa millətlər olmuşdular. Hansı ki, həmin vaxtlarda da, elə indi də Ermənistanın iki rayonunda Abaran və Ələyəz rayonlarında yezidi kürdlər yaşamış və indi də yaşayırlar. Bundan başqa Qəmərli rayonunun Aşağı və Yuxarı Qoyləsər kəndlərində aysorular yaşamışlar və indi də yaşayırlar.

Tarixi abidələrə gəldikdə Göyçə gölünün cənubunda 1828-1829-cu ildən sonra 45-dək erməni kəndlərində sıx qaydada ermənilər yaşadırlar və yaşayırlar. Ancaq bu zonada heç bir kənddə kilsə yox idi. Yalnız 1911-12-ci illərdə Bayazit şəhərində 1912-13-cü illərdə Basarkeçər kəndində kilsə tikildi. Bu kilsələrin hər birinə Səməd ağa iki-iki xalça bağışlamışdı. Xalçalar son vaxtlara kimi qalırdı. İrəvan şəhərinin özündə ancaq 1840-1850-ci illərdə tikilmiş kiçik erməni kilsəsi Supsərkis və Sarıkeşiş kilsələri var idi. Onlardan biri 1933-34-cü illərdə söküldü, yerində Lenin prospekti salındı, sonra Lenin heykəli qoyuldu. Hətta bu şəhərdə heç bir erməni köhnə abidəsi və ya küçə adı yox idi. Şəhərdə cəmi iki küçə var idi, Astayovski və Nazarovski. Ermənilər bunların da adını dəyişib Abovyan qoydular. Erməni tarixçisi Hrant Mardirosyanın yazdığı kimi 1829-1899-cu illərdə kənd və şəhərlərin adı 95% Azərbaycan adı olmuşdur.

1924-cü ilə kimi qüvvədə olan xəritələrdə heç bir kənd, dağ, dərə, yaylaq adı erməni adı olmayıb.

İrəvan şəhərində 16 məscid olmuşdur. Hətta, 1770-ci ildə tikilmiş böyük Göy məscid elə indi də erməni evlərinin arasında qalır. Şəhərdə Dəmir bulaq, Təpəbaşı, Məçid yeri, Kantar altı, Gedər çay, Dəlmələr və bir çox məhəllə və küçələrin adları, Pənah xan bulvarı, onun binaları, mehmanxana və teatr üçün binaları İrəvanda ən məşhur yerləri idilər.

"Şahvələd izi" haqqında olan bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi. Basarkeçər rayonunun o türk qoşunları dayanmış olan yerdən 14 km aralıda yolun kənarında dik yerdə Qoşabulaq, Qayabaşı, Hüseyinquluğağalı kəndlərinin çox köhnə qəbiristanlığı var. O qəbiristanlıqda öz dövrünə aid yonulmuş daşlarla bəzədilmiş bütöv daşları aralı qoyub divar kimi qaldırılıb, səliqə ilə düzəldilmiş bir qəbir var idi. Daşın üstünə ərəb hərfləri ilə Şahvələd, 1773-cü il tarixi yazılmışdır. Mülahizə edirdilər ki, Gilli körpüsünü zəbt edərkən Şahvələd elə cəbhədə də həlak olub və onu gətirib köhnə qəbiristanlıqda dəfn ediblər. Hər şeyin izini ermənilər itirməyə çalışırlar, yəqin bu qəbiri də dağıtmış olarlar. Şahidiyəm və hər kəndi yaxşı tanıyan şəxs kimi dəqiq bilirəm ki, 1918-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamış olan Kənkər rayonunun Fantan dağının cənubunda olmuş 40 azərbaycanlı kəndlərini qırılıb, yandırdılar. Orada azərbaycanlı izi qalmadı. Bu sahəyə Qırxbulaq dərəsi deyilir.

1929-30-31-ci ilə kimi İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində demək olar içməli su yox idi. Qeyd olunan bu illərdə Qırxbulaq dərəsi adlanan zonada 40 bulaq içməli su qovşağının tikilməsini planlaşdırdılar. Böyük su mənbəyi yaradıldı. İndi də İrəvan və ətraf rayonları su ilə təmin edilir. Ermənilər heç vaxt bunun izini itirə bilməzlər. İndi ermənilər özlərinə paytaxt adlandırdıqları Yerevan əhalisi yurdundan didərgin edilən 40 Azərbaycan kəndinin suyunu içir. Halbuki əsirlər boyu bu bu-

laqların başında tikilən kəndlərdə azərbaycanlılar yaşamışdılar.

Həyatda olan canlı faktlara və erməni mənbələrinə əsasən sübut edə bildik ki, bu yerlər azərbaycanlıların olub. Bir daha sübuta yetirmək üçün müsahibəsində iştirak etdiyim bir fakt barədə 1788-ci ildən Göyçə mahalının Pəmbək kəndində yaşayan 150 yaşlı Kalvay Kazımın və onun arvadı 140 yaşlı Rəxşəndənin 1937-ci ildə "Pravda" qəzetinin müxbiri Kovalyovla söhbətini qeyd etmək istərdim. 1937-ci ildə SSRİ Ali Sovetinə seçkilər gedirdi. Mətbuat orqanları bu işlə çox məşğul olub, seçkidə iştirak edəcək ilk dəfə səs verən ən çox yaşlı adamları tapıb onlardan müsahibə götürdülər. Bu münasibətlə Kovalyov Basarkeçərə gəlmişdi. Biz bu rayonda 150 yaşlı adamın olmasını ona dedik. Belə yuxarı yaşlı adamların olması onu çox təəcübləndirdi. O zaman mən Basarkeçərdə raykomun III katibi işləyirdim. Vəzifə səlahiyyətimə görə Kovalyovla getdik Pəmbək kəndinə, 150 yaşlı Kalvayın evinə. Özü də, arvadı da çox diri - çevik hərəkət edib çox sakit və səliqəli danışdılar. Kovalyov onun nə vaxtdan işə başlamasından, bu gölətrafi camaatın nə vaxtlardan buralarda məskunlaşmalarından, Rus, İran, Türk müharibələrindən xəbərinin olmasından və sair suallar verirdi. Həm də onun yaşının çox olmasını bir daha öyrənirdi. Kalvayı Kazım deyirdi: "Mənim yaşadığım və bizimlə qonşu olan kəndlərimiz, Cil, Ardanış, Toxulca kəndləri, elə indiki rayon mərkəzi olan Qamışlı kəndi kimi olub. Sonralar Basarkeçər adlanan kənd, onun yaxınlığında olan Quluəğalı (indi Məzrə), Vəliağalı (indiki Zod), Hüseyinquluəğalı (indiki Nərimanlı) və bir çox kəndlər var idi. (Qamışlının, Basarkeçərin şərqindəki düzənlikdə Qulu ağa iki qardaşı ilə kənd salıb adını Quluəğalı qoymuş, sonra ortancıl qardaşı Vəli ağa üçün bir qədər aralıda ikinci bir kənd salıb onu Vəliağalı adlandırmışdı. Vəliağalıdan 4 km kənarda düzün ortasında kiçik qardaş Hüseyinquluəğalı üçün tikilən kənd isə Hüseyinquluəğalı adı ilə tanınmışdı).

Rus İrəvanı alana kimi biz erməni milləti və erməni tanımırdıq. Rus İrəvanı alandan bir neçə il qabaq biz at, ulaq, öküzlə gölün cənubunda olan yaylaqlara gedirdik. Əyricə yaylağma yollanarkən Dərələyəz kəndlərinə çatmamış 25 km aralıda Səlim karvansarası var idi. Gedəndə və qayıdanda orada dincəldirdik. Burada müsəlman dilində oxuduğumuz əlifbada çox yazılar yazılmış qala var idi. Danışdılar ki, bu qalada padşah qoşunu yaşayıb, doğrudan da qalanın yanında çox damların olmasını təsdiq edən xarabalar var idi. Biz Naxçıvandan duz gətirməyə gedən vaxtlar gölün cənubunda erməni zad yox idi. Müsəlmanlar yaşayırdılar. Ancaq rus İrəvanı alandan 25 il sonra yenə Naxçıvana duz gətirməyə gedəndə Qamışlı-Basarkeçərdə, Gödəkbulaqda, Alçalıda, Qarannıxda, Gözəldərədə və s. kəndlərdə ermənilər yaşadığını gördüm. Onlar müsəlman dilində yaxşı bilirdilər. Biri deyirdi Türkiyədən, o biri deyirdi İrandan gəlmişəm. Onun dedikləri bizi inandırdı ki, doğrudan gölün cənubunda faktiki 30-dan çox erməni kəndi var. Bax elə indiki rayon mərkəzində sənətkarlıq işi görürdülər. Basarkeçər kəndi Cilliçinlik, Qamışdıq bir yer idi. Oradan bir az azərbaycanlılar yaşayırdılar. Onların mal, heyvan saxlamağa, əkin əkməyə elə şəraiti yox idi. Onlar həsir toxuyur, qamış biçib-satıb dolanırdılar. Rus İrəvanı alandan sonra burada ermənilər yerləşdilər. Onlar sənətkar adamları idilər. Bizim rayonun Kəlbəcər camaatının və elə də yay vaxtı Azərbaycandan Sarıyer yaylağına gələn yüz minlərlə köçərilərin at-ulağını nallayır, qablarını qalaylayır, dərzilik, dülğərlik edir və s. sənətlərlə məşğul olurdular. Bu kəndin ətrafındakı qamışlıq yavaş-yavaş qurudu, kənd genişləndi. Burada sənətkarlıq inkişaf etdi, bazar yarandı. Kəlbəcərlilər və ətrafda yaşayanlar özlərinin yağ, pendir, şor, balalarını, yun, gön, dərilərini, satılmağa ehtiyacı olan şeylərini burada satıb elə bu bazardan da özlərinə lazım olan şeyləri alıb aparırdılar. Rəşxəndə deyirdi: Rus İrəvanı alana kimi bu ərazi-

də bir millət, ancaq müsəlman görürdük. Bizə yaxın kəndlərdə xeyir-şər olanda biz onlara, onlar da bizə gələrdilər. Qadınlar isə ancaq yun darayıb, cəhrə əyirib, çul, palan üzü, sicim, örkən toxuyardılar. Kalvay Kazımdan və Rəxşəndə arvaddan Kovalyovun aldığı geniş müsahibə "Pravda" qəzetinin 1937-ci il sentyabr-oktyabr aylarının nömrələrinin birində dərc edilmişdi.

Azərbaycanlıların qədimlərdən bu torpaqlarda yaşamaları və olmasını sübut edən, canlı bir faktda qeyd etmək tam məqsədə uyğun olardı.

Dünya siyasətində sübut olunmuşdur ki, siyasətin əsasını iqtisadiyyat təşkil edir. İndiki Ermənistanda 1913-cü ildə 345,7 min hektar taxıl, kartof və digər məhsullar əkilmiş olduğu halda, bu rəqəm 1920-ci ildə 82,7 min hektar olmuşdur. İri buyuzlu mal-qaranın baş sayı 1916-cı ildə 708 min, 1920-ci ildə 260 min, 1941-ci ildə 598 min, 1951-ci ildə 490 min olmuşdur. Sənaye məhsulu istehsalı 1920-ci ildə 3,5 dəfə azalmışdı, ona görə ki, burada ancaq içki məhsulları və gön-dəri istehsal olunurdu. Bu sənaye məhsulunun xammalını - üzümü və gön-dəri istehsal edənlər azərbaycanlılar idilər. Onlar da həmin yerlərdən qovulmuşdular. Sənədlər, faktlar kənd, şəhər, dağ, dərə, qayaların adları, 140-150 yaşlı adamların, görüb söylədikləri, o dövrlərə aid olan iqtisadiyyat rəqəmləri tam mənası ilə sübut edir ki, bu ölkə azərbaycanlılar ölkəsi olubdur. Ancaq indi onu da özünüz görür və təsəvvür edirsiniz ki, şər, böhtan yaymağı bacaran, pusquda durub fürsəti əldən verməyən, yaramaz hərəkəti üzə çıxan zaman "bağışla məni" deyən erməni bu ölkənin necə, nə yolla zəbt edibdir. 1773-cü ildən qəbri olan Şahvələdin və minlərlə belə qəbir, abidə, məscid gümbəzləri söküb lazım bildikləri yerlərə xac qoyublar. Əziz oxucu, gör necə düşmənin var. Sən də sıx-sayıq ol, vətəninə və xalqına sədaqətlə xidmət et, onda Allahında sənə kömək edər, inşaallah!

İNDİKİ ERMƏNİSTANDA VƏ NAXÇIVANDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN QƏTLİ ÜÇÜN ERMƏNİLƏR ÜÇ DİVİZİYA YARATMIŞDI

Ermənilər azərbaycanlıları məhv etmək məqsədilə yaratdıqları hərbişdirilmiş pərakəndə quldur dəstələri ilə kifayətlənməyib, bu işi daha da mütəşəkkilləşdirmək, azərbaycanlıları daha amansız şəkildə məhv etmək, bu prosesi tezləşdirib onların kökünü kəsmək niyyəti ilə mükəmməl nizami ordu yaratmağı qərara aldılar. Bu işə əməli qaydada başlamaq məqsədi ilə 1917-ci ilin may ayında o zamankı Rusiya müvəqqəti hökumət başçısı Kerenskinin yanına adamlarını göndərdilər. Ondan xahiş etdilər ki, icazə versin rusiyadakı orduda xidmətdə olan erməniləri buraxsınlar. Rus ordusunda xidmət keçmiş erməni əsgər və zabıtların iştirakı ilə yerli ermənilərdən gönüllülər toplayıb erməni ordusu yaratsınlar, türklərə qarşı vuruşmanı gücləndirsinlər. Eyni zamanda ondan silah da tələb edirdilər. Kerenski onların xahişini yerinə yetirib, tələblərini də təmin etdi. Bundan sonra ermənilər həmin ilin may ayında 35 min nəfərlik qoşun korpusu yaratdı. General T. Nazaryan korpus komandiri, Dro Qanyan korpus komandirinin müavini təyin edildi. Korpus 3 diviziyaya bölündü. Diviziyalar arasında sahə bölgüsü də aparıldı. Hansı diviziya hansı bölgələrdəki azərbaycanlıları qırıb, yandırıb, məhv etməli idi-planlaşdırıldı:

I. General Andronik Naxçıvan, Sisian, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq hissəsində;

II. General Arişyan, Dro Qanyan İrəvan ətrafı, Zəngibasar, Eçmiədzin, Qurudüzlü və Vedibasar rayonunun aran hissəsində, Qəmərli və Dərələyəz zonalarında;

III. Polkovnik Silikov -Silikyan Göyçə gölü ətrafı rayonlarında.

Gəncədə olsam da bizim böyüklərimiz bu mövzu ətrafında yanımda çox danışdılar. Artıq o vaxt məlum idi ki, erməni ordusunun yeganə məqsədi türk (azərbaycanlıları) bacardıqca çox qırmaq, patrona qənaət etmək üçün evlərə doldurub yandırmaq, diri-diri quyulara doldurub, üstlərini torpaqlamaq və sairə. Qaçanları yolda öldürmək mümkün olmasa, qayalıqlardan atıb öldürmək, suda boğmaq, qarda çovğunda çox saxlamaq ki, indidə ölməsələr sonralar xəstəlikdən ölsünlər. Onların bu planlarını özüm görmüşəm, əzabını çəkmişəm, həyatım boyu bütün bunların istirabı ilə yaşamışam.

Bu plan əsasında da işə başladılar və nəticə əldə etdilər. Erməni generalı Andronik Culfa körpüsündən keçib, Naxçıvanın Yaycı kəndini mühasirəyə alıb, camaatı kütləvi qaydada güllədən, qılıncdan keçirib qırdı. İndi Yaycı kəndində mindən çox ermənilər tərəfindən öldürülən insanın qəbiri var. Bu qəbiristanlıq o əclafın qılıncından keçənlərin qəbiristanı adlanır. Bu əclaf Naxçıvanda bir sıra ciddi müqavimətlərə rast gəlib, xeyli itki verməsinə baxmayaraq, burada 30-dan çox kəndin əhalisini qırıb, kəndləri də yandırmışdır.

Vedi rayonunun Qədirli, Qaraxaç, Birəli, Şahablı kəndlərinin camaatını da damlara doldurub yandırdılar. Andronikin qoşunu Naxçıvandan keçib, Zəngəzur zonasında, Sisian, Qafan rayonlarında olan Azərbaycan kəndlərini də dağıdıb, əhalisini məhv etmişdi. Sisian rayonunun Urut, Darbas, Ağüdü, Vağüdü, Şükür, Məlikli, Şəki və b. kəndlərinin əhalisini damlara doldurub yandırmışdı. Həmin günlərdə Qafan rayonunun Oxçu kənd əhalisinin başına gətirilən faciələr barədə Gəncə qubernatoruna 11 dekabr 1918-ci il tarixdə 300 nömrəli teleqramla xəbər verilmişdi. Teleqramda deyilirdi: "Zəngəzur qəzası rəisinin məlumatına görə dekabrın 19-da Andronikin dəstəsi yerli ermənilərlə birlikdə Gıgı dərəsində müsəlmanları qırırlar". Cəbrayıl-Zəngəzur zonası qəza rəisi Namazəliyevin teleqramında

isə göstərilirdi ki, ingilis, fransız nümayəndə heyəti gedəndən sonra dekabrın 10-da ermənilər müsəlman kəndi olan Şabadınə və bir neçə başqa kəndlərə hücum etdilər. Erməni əsirləri bildirirdi ki, onların hamısına Andronikin yerlə-yeksan etdiyi kəndlərinin çoxunun bu gün yalnız adı qalıb. Bir neçə kəndin kişilərini barışıq adı ilə Oxçu kəndinə çağıraraq böyük bir dama doldurub, neft töküüb yandırmışdılar.

Andronikin kütləvi qırğınları ilə bağlı daha bir canlı fakt. Zəngəzur qəza rəisinin 114 nömrəli teleqramında deyilir: "Andronikin başçılığı ilə 30 müsəlman kəndinin əhalisi qırılıb, yandırılıb, kəndlər dağıdılıb, əmlakları tələn edilib, qaçıb qurtara bilməyənlər vəhşicəsinə öldürülmüşlər". Zəngəzur qəzasının qəza rəisi Ağadadaşın 1919-cu ilin yanvar ayındakı teleqramında deyilir: "Quşçuluq, Əcili, Əfsərli kəndləri ermənilər tərəfindən yanvarın birinci günlərindən dağıdılıb. Şəhərcik, Açağı mühasirə ediləndən sonra ermənilər tərəfindən alınmış, Girətağ, Mollalı, Qovşud, Qarabaşlar, Baharlı, Kığı, Daşbaşı, Mahmudlu, Keybəşin, Kürüt, Pəyhan, Kirs, Ağbaş kəndləri ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınmışdır. Vuruşmalar əsasən Andronikin başçılığı ilə aparılır".

Andronik Zəngəzur zonasında, Naxçıvanda yüzdən çox azərbaycanlı kəndini talayıb, dağıdıb, əhalisini yandırandan sonra Qarabağda Sultan bəy, Xosrov bəy qardaşlarının savadlı, planlı silahlı müqavimətlərinə rast gəlib, 1919-cu ilin əvvəllərində Zəngəzuru tərk edib Naxçıvana qayıtmışdı. Naxçıvandan Bakıya, erməni bolşevik daşnakı olan Şaumyana teleqram vurmuşdu ki, Naxçıvanda sovet hökuməti qurmağa razılıq versin. Bu məsələ ilə bağlı şahidi olduğum iki ibrətamiz faktı olduğu kimi qeyd etmək istərdim.

1937-ci ildə Ermənistan komsomol təşkilatının qurultayı gedirdi. Bu vaxt qurultay nümayəndəsi olan ermənilər daşnakları tənqid edirdilər. Qurultayda Allahverdi rayon komsomol

komitəsinin katibi Davityanı bərk tənqid etdilər ki, Davityanın atası Andronikin qoşun hissələrində vuruşub, çox qatı daşnak olub, türkləri və dinc əhalini çox qırıb. Davityanın partiyadan və işdən kənarlaşdırılması haqqında qurultayda qərar qəbul olundu, hamı da bu qərarı alqışladı. Davityanın bəxti oradaca gətirdi. Beləki qurultayın nümayəndələrindən bir qrup adam şəhərdə olan A.Mikoyanı apardılar dəmiryol stansiyasından tənənəli şəkildə Moskvaya yola salmağa. O vaxt Mikoyan Kremlə ən yüksək vəzifələrdən birini tuturdu. Mən də, Davityan da bu dəstədə yəni yola salanların içərisində idik. Stansiyada Mikoyanın bizimlə sağollaşmasından istifadə edən Davityan ağlamsınmış yüyürdü Mikoyanın qarşısına (Mikoyan özü də Allahverdi rayonundan idi orada doğulmuşdu), əlindən tutdu ki, "Anastas İvanoviç, mən Davityan Tatosun oğluyam. İndi atamı günahlayıb, məni partiyadan çıxarırlar. Atam də həmişə deyərdi ki, Anastas İvanoviçlə bir yerdə çox olmuşuq, çox çörək yemişik, o məni yaxşı tanıyır. İndi sizdən xahiş edirəm mənə kömək edin".

Mikoyan bir dəqiqə dayanıb fikirləşdi. Bizimlə orada onu yola salan Ermənistan komsomolu MK-nın I katibi Libarit Barseqyanı, II katib Suren Quqasyanı irəli çağırıb dedi: "Kaş sizin də atanız bunun atası Tatos kimi öz millətində xidmət edə idi. Yəqin ki, nəticə çıxararsınız". Onların hər ikisi "Baş üstə" - deyib geri çəkildilər. Yola salıb, qayıdıb qurultayın işini davam etdirən zaman Davityan barədə qəbul olunmuş əvvəlki qərar ləğv edildi və Mikoyanın dediyi sözlər protokola yazıldı: "Kaş hamının atası Davityanın atası kimi öz xalqına xidmət etmiş olsun". Bu o demək idi ki, kaş siz bilə idiniz ki, Tatos nə qədər türk qırıb. Davityan barədə bu iki qərar indidə arxiv sənədlərində durur.

İkinci hadisə 1954-cü ildə Mikoyan İrəvana gəlmişdi. O zaman yenə də Naxçıvan və Qarabağla bağlı söhbətlər gedirdi.

Mən Ali Sovetin sədr müavini olduğum üçün tənəffüslər zamanı rəhbərlik üçün ayrılmış otaqda dincələnlər və çay içənlər sırasında olurdum. Tənəffüslərin birində gedən söhbətlərə cavab olaraq Mikoyan dedi: "Yaxınlarda yeni konstitusiya layihəsi xalqın müzakirəsinə veriləcək. Mən Xuruşşovla danışıb Qarabağ və Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsini layihəyə saldıracam. Özü də çalışırıq bütün respublikalarda buna səs versinlər". Mən bu ziyafət zamanı yeganə azərbaycanlı idim ki, orada iştirakçı kimi bu sözləri onun dilindən eşitdim (əlbətdə bir an şok keçirdim).

Bununla da birinci fasilə qurtardı. Şad-xürrəm hamı iclasa qayıtdı. İkinci fasilə zamanı Azərbaycan-Ermənistan dostluğundan söhbət getdi. Mikoyan dirijor Niyazini çox tərif etdi. Axşam Mikoyanın şərafinə verilən konserti də Niyazi idarə etdi. Mikoyan öz yerindən qalxıb, gedib Niyazi ilə görüşdü, öpüşdü və onu alqışladı. Konsertdən sonra banket verildi. Banketdə Mikoyanın sağlığına bədələr qaldırılan zaman məşhur erməni yazıçısı Hrand Koçaryan Mikoyanın "şərafinə" tost dedi: "Anastas İvanoviç, erməni xalqının xilaskarı, Türkiyədə erməni soyqırımının hayıfalicısı olan sizin yaxşı tanımış olduğunuz, xalqımızın qəhrəman oğlu Andronik haqqında biz çox böyük əsərlər yazmışıq. Ancaq onların nəşrinə icazə vermirlər. Sizdən bütün yazıçılar, ziyalılar adından xahiş edirəm özünüzün yaxından tanıdığınız Andronik haqqında yazılmış əsərlərin nəşr olunmasına, yeni əsərlər yazılmasına və onun iki-üç yerdə heykəlinin qoyulmasına icazə verəsiniz".

Mikoyan son sözündə şəxsən Andronikin adını çəkmədən dedi: "Hər bir kəs, hər bir erməni öz xalqına sədaqətlə xidmət edib, öz millətində, milli mədəniyyətinin, onun tarixinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi işində canını, əməyini əsirgəməməlidir. Necə ki, adını çəkdiyiniz bir neçə oğullarımız bu sahələrdə can qoymuş, öz xalqının yanında qalmış, öz xalqının

varlığını, mədəniyyətini, tarixini inkişaf etdirmişdir. Bundan sonra da bu ənənəyə sadıq olmaq lazımdır. Sağ olun, sizin təklifinizə etiraz etmirəm. Mən bu bakalı qaldırıram o yazıçı, ziyalıların sağlığına ki, öz xalqının qəhrəman oğul və qızlarını unutmur, onların xatirəsini əbədləşdirirlər. Sağ olun, sizin hamınızın sağlığına".

Hamı "ura!" deyib ayağa qalxdı. "Yaşasın xalqımızın qəhrəman oğlu Anastas İvanoviç Mikoyan", - deyib, stəkanları şaqqıldadıb, dalbadal doldurub içdilər.

Bundan sonra Andronik haqqında çoxlu əsərlər yazıldı, heykəllər qoyuldu. Çox təəssüf ki, Andronikin bir heykəli də Azərbaycanın Daşkəsən rayonunda erməni kəndi olan Bayan kəndində qoyuldu. Bunu bilən Daşkəsən rayon partiya komitəsinin I katibi (çox təəssüf ki, familyası yadımdan çıxıb) Andronikin büstünün boğazına - boynuna bir it zənciri salıb, traktorla sürütdürüb, daşlara vurub parçalatmışdı. Çox təəssüf ki, ermənilərin tələbi və təsiri altında bu qeyrətli Azərbaycan oğlu o vaxt işdən kənarlaşdırıldı.

Qeyd etdiyimiz kimi Andronik Dağlıq Qarabağda böyük müqavimətə rast gəlib, Zəngəzurdan qovulub, 1919-cu ilin əvvəlində Naxçıvana qayıtsa da, yerli əhalinin və Abbasqulu bəy Şadlinskiyin silahlı hücum və təzyiqləri nəticəsində buradan da qaçıb, 1919-cu ilin aprel ayında Eçmiədzinə gəldi. O, sonra xarici ölkələrə qaçıb, İngiltərədə, ABŞ-da bir qədər qaldıqdan sonra meyidi Fransaya gətirildi.

Yeri gəlmişkən yenə də qeyd etməliyəm ki, erməni akademiki Ohanesyanın yazdığına əsasən, XVIII əsrin sonunda İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin 75 faizi azərbaycanlılar, 25 faizi ermənilər olmuşdular. İrəvan şəhərində əvvəllər 16, sonralar isə 8 məscid olmuşdur: Göy məscid, Şəhər məscidi, Pənah xan məscidi, Hacımövruzəli bəy məscidi, Sərdar məscidi, Təpəbaşı məscidi, Sarıtəpə məscidi, Hacı Cəfər məscidi, Mirzə Hüseyn

məscidi, Molla Abbas məscidi və s. Küçələrin, məhəllələrin də adı özümüzünkü olmuşdur: Təpəbaşı, Dəmirbulaq, Gedər çay, Əfşar, Kömürçü, Gürcü, Şeyx İslam karvansaraları, Odun meydanı, Talar, Dərə, Dəlmə bağları və s. İrəvanda Astafyan adlı küçə olmayıb. Onu ermənilər qondarıb. Onun adı Astafovski olub. Bir də Tarxanovski və Malyarski küçələri olub.

Ermənilərin hücum-qırğınlarına məruz qalan şəhərin əhalisi xüsusən 1918-1920-ci illərdə ağır itkilərə məruz qalıb çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. 1917-ci ilin mayında təşkil olunmuş erməni qoşun korpusu və onun əsas diviziyalarından biri İrəvan və şəhərətrafi azərbaycanlıları qırmağa başladı. İrəvan şəhər camaatını ermənilər qapı-qapı düşüb, qapını sındıraraq kişiləri bir yana, arvad-uşaqları bir yana aparıb, kişiləri güllələyib qabaqcadan özlərinə qızdırmış olduqları quyulara doldurub, üstünü basdırmaq üçün bir neçəsini sağ saxlayıb, xəndəyi örtəndən sonra onları da öldürürdülər. Belə öldürülənlərdən o qədər cəmdək yaranmışdı ki, xəstəlik yayılacağından ehtiyat edən İran konsulu öz müdafiəçiləri vasitəsi ilə meyidləri basdırırdı.

Qadın-uşaqları isə çılpaqladıqdan sonra azərbaycanlıların Dəlmə bağlarında olan bağ evlərinə doldurub yandırırtdılar. Bu hadisələrin canlı şahidi olan, 1920-ci ildən partiya üzvü, uzun illər Qarabağlar rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri işləmiş Musa Vəlibəyov bu barədə tez-tez danışdı: "Kişiləri yığarkən qaçıb qapıdakı qoz ağacının başında gizləndim. Burada bütün gün axtarış gedirdi. Gecə obaşdan qaçdım dəlmə bağlarında ən hündür bir ağaca çıxıb onun başında qaldım. Qadınları, uşaqları damlara dolduraraq yandırdılar. Çığırtı bütün dərəni götürmüşdü. Damlar yanır, yangın keçənə qədər inilti-çığırtı səsi kəsilmirdi. 3 gün ağacda qalandan sonra acından ölürdüm. Yenə obaşdan öz evimizə qayıtdım. Çünki ermənilər oraların adamlarını təmizləmişdilər. Evimizi aparmışdılar. Anam çox qoca idi. Gülləsinə hayıfı gələn erməni onu möhkəm təpikləmiş öldüyünü gü-

man edib əl çəkmişdi. Ancaq anam sağ idi. O elə bildi mən də erməniyəm, özünü ölülyə vurdu. Sonra mən ağlayıb yapışanda bir az cana gəlib yalvardı ki, amandı qaç. Mən evdən qırıq-qu ruq çörək, köhnə paltar götürüb yenə bağlara qaçıb oralarda gizləndim. Bağda ağac başında qaldığım bu 6 gündə 3 dəfə qadın-uşaq dəstələri gətirib ayrı-ayrı damlarda yandırdılar. 6 gündən sonra evə gəldim ki, anam artıq ölmüşdür. Gecə bir növ qapıda bir az yer qazıb anamın meyidini basdırdım. Mənim şəhərdə hərəkət edə bilməyimin əsas iki səbəbi var idi. Birincisi, erməni dilini yaxşı bilirdim. Uzaqdan "o kimdir?" deyər soruşanda ermənicə deyirdim "mənəm, Surendi". İkincisi, çox cəld idim. Qaçmağı və ağaca dırmaşmağı çox yaxşı bacarırdım".

Elə oldu ki, 1942-1946-cı illərdə Musa ilə bir yerdə işlədik. Bir neçə dəfə o, məni Dəlmə bağlarına aparıb, qadınların, uşaqların yandırılmış olduqları xaraba-kalafaları mənə göstərdi. Erməni mənbələri nə qədər gizlətsələr də, özləri də etiraf edir ki, İrəvan şəhərində 30 mindən çox müsəlman qırılmışlar.

Dro Qanyanın diviziyası İrəvan ətrafı rayonların - Vedibasar, Qəmərli, Zəngibasar, Qurdqulu, rayonlarının kəndlərini qırıb, yandırmışdılar. 1918-ci ilə kimi Qəmərli rayonunda 28 azərbaycanlı kəndi var idi. Bu 28 kəndin əhalisinin bir hissəsi Abbasqulu bəy Şadlinskiyin müdafiəsi nəticəsində qaçıb canlarını qurtara bilmişdilsə də, Cigdamlı, Ağhəmzəli, Sabunçu, Məsimli, Cənnətli, Seyidlər kəndlərinin camaatını ermənilər qırılmışdılar. Qovulmuş kəndlərlə birlikdə, qırdıqları kəndlərinde əmlakını dağıdıb, Türkiyədən gəlmiş ermənilərin evlərinə doldurmuşdular. Sərdarabadın çox kəndlərinin əhalisini qılıncdan keçirtmişdilər. Minlərlə adam dağlarda borandan qırılmışdı. Göyçə gölü ətrafında olan kəndlərin əhalisinin bir hissəsini, Bayazit rayonunun Ağqala, Hacı Muxan, Ağzıbir, Bıqlı kəndlərinin əhalisini qışın o tuğyan çağında qayıqlara doldurub gölün ortasına tökmüşdülər. Bu barədə yaxınlıqdakı Yelenovka

şəhərciyinin sakini olan malakanlar ürək ağrısı ilə danışdırlar.

Belə dözülməz hadisələrdən biri də Basarkeçər rayonunun Çamırlı kəndində baş vermişdi. Çamırlı kəndi Tikpilləkan, Alagöllər yaylaqlarının şimala doğru olan bir səfəli yerindədir. Bu yer ilin 5 ayı gül-çiçək, 2 ayı sərin havalı, qalan vaxtlar qışıdır. Burada yaşayanlar çoxlu mal-qoyun və arı saxlayırdılar. Oram tanıyanlar Çamırlının yağ, qaymaq, pendir, bal və quzu ətinin ləzzətindən ağız dolusu danışdırlar. Onlar yaz vaxtı əsasən Azərbaycanın Alagöllər, Qaraarxac, Sarıyer yaylaqlarına köçən Azərbaycan camaatı ilə əlaqə saxlayıb, demək olar ki, qarışıq yaşayırdılar. Çamırlı kənd sakini, sonra 1921-1946-cı illərdə Göysu kəndində yaşayan İmanqulu kişi danışdı ki, "1918-ci ildə qışın lap qarlı - boranlı günlərində 6 nəfər erməni gəlib dedilər ki, bütün kişiləri pristav çağırır. Ev-ev bütün kişiləri yığdılar. Mən bizim evin yanında olan zağada (mağarada) gizlənib qaldım, kişilərdən heç bir xəbər çıxmadı. Səhəri gün 20 erməni gəlib 25 nəfər qadını apardılar. Qaçmağa, gizlənməyə, getməyə nə yer var idi, nə yol. Üçüncü gün onlar yenə gəlib kənddə qalanların hamısını yığıb damlara doldurub yandırdılar. Mal-heyvanı apardılar. İki gündən sonra çox bərk boran başladı. Daha ermənilər gələ bilmədilər. Bu boran mənə imkan yaratdı. Evlərdən, yemək, isti paltar aparıb zağaya topladım. Ermənilər kişiləri, qadınları aparıb Gödəkbulaqda, Alçalıda qırıb meyitlərini də bir yamaca tökmüşdülər. Aparılan kişilərdən bir qocanı gödəkbulaqlı Abednaq adlı bir erməni xilas etmişdi. Onda Çaxırlı kəndi hələ qaçmamışdı. O da gedib Çaxırlıda Dəli Pananın evində qalıb, onlarla da qaçmışdı. Mən isə bayram ərəfəsinə kimi zağada qahb havalar azca imkan verən kimi şələmdə yemək və isti paltarlar iki günə çatdım Daşkəndə. Onlarla da qaçdım. İndi isə ailəm 12 nəfərdir". Bu söhbət 1946-cı ildə olub. İmanqulu Göysuda yaşayan zaman.

Dro Qanyanın hissəsi İrəvan Ətrafı kəndlərə və Axta,

Gərnı rayonlarına, Silikovun-Silikyanın diviziyası Bayazit, Qaranlıq, Basarkeçər və Qaraqoyun dərəsi zonasında hücumlara başlamışdılar. Dronun dəstəsi Axta rayonunun Təkərli, Dərəçiçək, Gümüş və başqa bir neçə kəndinin camaatını qıraraq, bir hissəsini isə dağlara qovmuşdu. Onlarda boranda qırıldılar. Kənəkir rayonunun indiki İrəvan şəhərini və İrəvan ətrafı rayonları su ilə təmin edən Qırxbulaq zonasında olan 40 kəndi elə qırılmışdılar ki, bir nəfərdə salamat qalmamışdı. İndi o kəndlərin 2-nin yerində bulaq suyu gözətçiləri üçün tikilmiş binalar durur.

Hüseyn Abbasoğlunun söhbətindən: "1919-cu ildə İrəvanda qırğın zamanı şəhərin bütün adamları qaçıb Göy məscidə dolmuşdular. Aylarla məsciddə qalırdılar. Azərbaycanlılardan ibarət dəstələr silahlı qaydada məscidin hər tərəfini müdafiə edirdilər. Ermənilər Uluxanlı kəndinin adamlarını Azərbaycana gedən qatarın 4 vaqonuna doldurmuş, elə vaqonda da hamısını qırılmışdılar. Qəbiristanlığa gətirilən meyidləri basdıran olmadığından şişib qoxmuşdular. Onların da basdırılmasını İran konsulu təşkil etmişdi".

Basarkeçər rayonunda 40-dan çox azərbaycanlı kəndi var idi. Basarkeçərin azərbaycanlı kəndləri Azərbaycanın Kəlbəcər, Gədəbəy və Daşkəsən rayonları ilə həmsərhəddi. Basarkeçərin öz camaatı, Dərələyəz, Qaranlıq, Kəvər, Bayazit rayonlarında yaşayan azərbaycanlıların duyuq düşən bir hissəsi Basarkeçərin müsəlman kəndlərinə toplaşmışdılar. Basarkeçərin görkəmli adamları Səməd ağa, Məşədi İsa, Qlava Balı, Aşıq Nəcəf, Aşıq Ələsgərin oğlu gülləçi Bəşir, Hüseynqulu, Molla Nəcəf, rusdilli Qəhrəman silahlı dəstələr düzəlmişdilər. Kəlbəcərdən və Geşdəkli Məşədi Saleh, Əmiraslan, Hüseynalı kəndlisi Məşədi Abbas oğlu Nəcəf, Kəlbəcərli Məşədi Nəbi və bir sıra görkəmli adamlar və bacarıqlı dəstə başçıların təşkil etdiyi qoşun dəstələri Basarkeçər rayonunda olan Qırxbulaq, Aşağı Zağalı,

Tüskülü və Gödəkbulaq erməni kəndlərinə hücum edib, onları kəndlərdən qovub çıxarmışdılar. Göyçə gölünün şərq zonasında azərbaycanlıların belə mütəşəkkil dəstələrinin olması, onların hücum edib ermənilərin dörd kəndinin qovub çıxarması erməniləri bərk qorxuya salmışdı. Bundan vahiməyə düşən ermənilər Dronun Dərələyəz dəstəsindən kömək alıb, Silikov diviziyasını Göyçə zonasının Basarkeçər, Qaraqoyun dərəsi istiqamətində birləşdirirlər.

1918-ci ilin noyabr ayında diviziya komandiri Silikov 22 nəfərlə Zod kəndinə gəlib, Səməd ağaya təklif edir ki, 10 gün müddətində erməni ordusuna 100 xəlvər taxıl verməlisiniz. Əks halda, hücum başlanacaqdır. Səməd ağa, Məşədi İsa, Qlava Balı, Aşıq Nəcəf, bir sıra dil bilən adamlar bu məsələni müzakirə edirlər. Belə qərara alınır ki, əvvəla bu qədər taxıl vermək mümkün deyil, ikincisi, taxıl verməyib bunları da belə buraxan kimi hücum keçib camaatı qıracaqlar. Buna görə də çıxış yolu təkə budur ki, erməniləri Silikovun dəstəsini qırmaq lazımdır. Elə də etdilər, onlar oturan evin açıq qoyulmuş qapı və pəncərələrindən qəfil güllə açılır. Orda onları cəhənnəmə vasil edən zaman alçaqlar güllə ilə Səməd ağanın bacısı oğlu Yunus bəyi öldürürlər. Köksü yanmış camaat Silikovun başını kəsib kəndbəkənd gəzdirirlər. Onsuz da bu hadisəyə kimi ermənilər Çamırlı, Mollalı, Yuxarı Zağalı, Qızılvəng, Yuxarıpıqlı, kəndlərini talayıb, əhalisinin ələ keçənlərini qırıb, qadın, qoca, cavanhamısını damlara doldurub yandırmışdılar. Mal-varidatlarını aparıb ordu hissələrinə paylamışdılar. Basarkeçərdə bu kəndləri belə qıran ermənilər Qaranlıq rayonunun Atdaşı, Yanıx, Xartdıq, Qızıl Xaraba kəndlərinin də əhalisini qırıb, kəndləri dağıtmışdılar. Heç yana çıxış, imdad yolu olmayan bu zavallı camaat üzlerini Gözəldərə dağına tutdu. Hamısı da dağda boranda qırıldılar. Bu bu adamları qıran ermənilərdən sonralar Sov. İKP üzvləri də var idi. Onlar danışmışdılar ki, biz qorxu-

muzdan dinmirdik, ancaq daşnaklar deyirdilər patronlara qənaət üçün döyün, qovun dağlara, qoy dağlarda qırılsınlar. Meyitlərini də qurd-quş yesin. Bir də biz əziyyət çəkib meyit basdırmayaq. Və deyirdilər dağlara qovulanları qoymayın isti palta, yemək aparsınlar. Bu şeyləri aparsalar, diri qalarlar, bizim üçün təhlükə yaranar.

Zodda 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Silikovun dəstəsinin qırılması daşnakları müəyyən qədər zəiflətdisə də, bir müddət qüvvə topladıqdan sonra 1919-cu il mart ayının əvvəllərində təzədən hücumlara başladılar. Göyçə mahalının, qaçıb Göyçə mahalına sığınmış rayonların və Qaraqoyun dərəsinin camaatı Şorca-Qalaca yolu ilə, Güney-Qumlu bulaq-Dikyurd yolu ilə, Zərzibil-Vəliuşağı yolu ilə, Söyüdlü dərəsi - Dəmirçi - yolu ilə Kəlbəcərə, Sarınər yolu ilə Gədəbəyə qaçdılar. Həmin gün ən ağır qar-boran başladı. Yollarda yüz minlərlə mal-heyvan, on minlərlə adam borana düşüb qırıldılar. Yüzlərlə ailə tamam batdı. Bizim özümüzün 14 nəfərlik ailəmizdən 5 nəfəri yolda borandan öldü. Nənəm Pərinisə, əmim arvadı Qədəmcə, onun 12 yaşlı oğlu Məhərrəm, bacım Həbibə və analığım Həcər şaxtada həlak oldular. Məni və bacım İreyvəni bibimiz Maya xanım çiyində aparıb adamlar qırılan yoldan 1 km qərbə doğru olan bir komaya çatdırmış, burada adamlar bizi ayaqlamasın deyə bir sutka başında saxlamışdı. 400 qoyun üçün hazırlanmış komaya bəlkə də 1500-2000 adam dolmuşdu. Koma dolan, kommun divarlarına daldalanan 2-3 mindən çox adam salamat qaldılar. Hava açıldıqdan sonra ölənlərdən sağ qalanlar axtarıb meyidləri tapıb basdırdılar. Ailəlikcə qırılıb, sağ qalmış qohumları olmayan onlarla meyid çöllərdə qalmışdı. Qurd-quş yeyirdi. Malqırılan dərəsi deyilən yerdə qırılan malların qalaqlanmış sümükləri son vaxtlara kimi qalırdı. Yəqin ki, indi də qalır.

Bu qırğınlar barədə və onun iştirakçılarından biri olan A.Papyan 1936-cı ildə "Revolusionny Vostok" ("İnqilabçı

A.Papyan 1936-cı ildə "Revolusionny Vostok" ("İnqilabçı Şərq") qəzetində yazmışdı: "Mən Basarkeçərdə ağına-bozuna baxmadan tatarları-azərbaycanlıları qırıb tökdüm. Hərdən adamın gülləyə heyfi gəlirdi. Bu köpəklərə qarşı ən etibarlı vasitə döyüşdən sonra sağ qalanların hamısını yığıb quyuya doldurmaq və üstündən də ağır daşlar yığmaqdır ki, onlardan heç biri sağ qalmasın mən də belə edirdim. Bütün kişiləri, qadınları və uşaqları bir-bir yığıb, quyuya doldurub, üstündə ağır daşlar yığırdım".

Belə kütləvi qırğınlar Dərələyəzin Paşalı (Əzizbəyov) rayonunun Kotanlı, Her-her, Bulaqlar, Daylaxlı, Çaykənd, Terp, Köşbək, Cul, Komur, Safoylu kəndlərində də olmuşdu. Yanışı rayon olan Keşkənd (Yeğeqnadzor) rayonunun Həsənkənd, Sallı, Qışlaq, Hors, Ələyəz, Qovşuq, Ayısəsi, Qabaxlı, Nəbilər, Qraçay, Alxan, Təkəsli, Gülüdüz və başqa kəndlərinin əhalisini Dro damlara doldurub yandırmışdı. Dro yuxarıda adları çəkilən kəndlərin əhalisini qırıb, qovub, onların əmlakını zəbt edib, onların var-yoxu ilə erməniləri və Dərələyəz zonasında yerləşdirdiyi daşnak qoşun hissələrini saxlayıb təmin edirdi. Dronun Dərələyəzdə nələ etmiş olduğu barədə o vaxtlar Ermənistan Fövqəladə Komissiyasının sədri və Qəmərli cəbhəsinin Qızıl Ordu hissəsində hərbi tribunalın sədri olmuş Şavarş Əmirxanyan özünün "Ermənistanda Sovet hökuməti uğrunda mübarizə tarixindən" kitabında yazır: "Böyük Vədi rayonunda məşhur yerli qəhrəman Abbasqulu bəy yaşayırdı. Azərbaycanlı kəndlərini qırıb, qarət edib, talamağa cəhd edən daşnak mauzeristlərinə Abbasqulu bəyin rəhbərliyi altında yerli əhali illərlə müqavimət göstərmişdi. Martın 1-də bizi ştabımız Abbasqulu bəyə azərbaycanlılardan bir döyüşçü dəstə təşkil edib daşnakları Dərələyəzdən çıxarıb, dağ keçidləri ilə keçib bizim arxamızı kəsə biləcəkləri təhlükəsinin qarşısını almağı təklif etdi. Abbasqulu bəy bu təklifə razı oldu və cəmi 400 atlıdan ibarət bir dəstə

tə təşkil etdi ki, həmin dəstə bir neçə dəfə Dronun bandası, Qəmərlı cəbhəsində əksinqıləbçı, qıyamçı bandalar əleyhınə bızım mübvarızəmızdə böyük və nəcib rol oynadı".

Ermənistan İnqıləb Komıtəsının bu sənədində bir daha deyilirdi ki, Dronun daşnak qoşunu Dərələyəz zonasında mövcud olan 50-dən çox azərbaycanlı kəndinin əhalisini necə qırılmış, var-yoxunu necə talan edib daşnak qoşunlarına yedirtmişdi. Bu kəndlərin zavallı camaatı 1950- ci ilin payızında da eyni vəziyyətə düşər olub, ev-eşikləri əllərindən alındı, evlərindən çıxarılıb, dağlara qovuldular. Erməni gülləsindən, şallax-təpiyindən dağların qar-boranını insafılı bilən Paşalı rayonunun Cul, Komur, Safoylu kəndlərindən 35 ailə payızın çox soyuq, qar-boranlı günlərində Sarıyer, Qaraarxac yaylaqları ilə Azərbaycanın İstisu məntəqəsinə çatıb oradan Azərbaycanın başqa rayonlarına keçməyə cəhd etmiş, amma onlardan 16 nəfəri yolda borana düşüb həlak olmuşdu.

STEPAN ŞAUMYAN VƏ ONUN DAŞNAK İDEOLOGİYASINA XİDMƏTİ

1917-ci ilin iyun ayında Türkiyədən gəlmiş ermənilərin V iclasında Stepan Şaumyan ermənilərin başçısı seçildi. Ermənilərin bu qərarını Şaumyan Leninə təqdim etdi. Lenin 1917-ci il 29 dekabrda Sovet hökuməti yaranmasının 52-ci günündə ermənilərin qərarını müzakirə edib, dekret qəbul etdi. "Şaumyanın demokratik yolla erməni hökumət başçısı seçilməsini" təsdiq etdi, ona imkan yaradıb tapşırıq verdi ki, erməniləri müsəlmanlardan mühafizə etmək üçün geniş milis dəstələri yaratsın. Onu eyni zamanda Qafqazda səlahiyyətli nümayəndə təyin etdi.

Özlərini Azərbaycan bolşevik hökuməti kimi qələmə vermiş daşnakların başçısı Stepan Şaumyanın, onun hərbi komissarı Korqanyanın vasitəsilə daşnak Hamazasp komandir təyin edildi. 2000 nəfərlik ordu ilə ermənilər Ucar, Kürdəmir rayonlarında bir çox kəndləri qırıp-çaldı, Qubada 2000 nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. Quba və onun 212 kəndi yerlə-yeksan edildi. 4 milyon manat pul, çoxlu qızıl və qiymətli daş-qaş qarət olundu. Yüzlərlə qadının namusuna toxunuldu. Həmin Hamazasp sonra da demişdi: "Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam. Mən onun mənafeyinin müdafiəçisiyəm. Mən bura qayda-qanun yaratmaq və sovet hökuməti qurmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin qanını, qisasını almaq üçün gəlmişəm. Mənə əmir edilmişdir ki, sizin və türklərin bizim erməni qardaşlarımızı öldürdüyünüzün əvəzində dəniz (Xəzər) sahillərindən Şahdağa qədər bütün müsəlmanları qırım. Kəndlərinizi Şirvanda (Şamaxıda) elədiyimiz kimi, yerlə-yeksan eləyim. Lakin mən aman verirəm". (Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, №4, 1989-cu il, səh.135).

Hamazaspın deməyindən tam aydın olur ki, Qubaya Şaumyanın və Korqanyanın məsləhəti ilə daşnak partiyasının pla-

nı əsasmda gələn bolşevik qoşunu ancaq ermənilərdən ibarət "cəza dəstəsi" imiş. 2000 nəfərlik bu dəstənin komandiri Hamazasp, komissarı isə Venuts təyin edilmişdi. Halbuki Ermənistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Q.Avetisyan özünün "Bütün bunlar necə olmuşdur. Zaqafqaziya 1918-1919-cu illərdə" yazısında bütün bunları inkar edərək yazır: "1918-ci ildə Hamazasp daşnak birqadasının deyil, Qafqaz Qızıl Ordusunun III briqadasının komandiri olmuşdur. Andronik 1919-cu ilin əvvəllərində Zəngəzuru tərk etmiş, Eçmiədzinə gəlmiş, aprelin ortalarında xaricə getmişdir". (27 avqust, 1989-cu il, "Kommunist" qəzeti).

Avetisyanın dediyindən belə çıxır ki, nə Andronik, nə Hamazasp bu qırğınlarda və cəza tədbirlərində iştirak etməmişdir. Göründüyü kimi bu, artıq erməni həyasızlığının zirvələrindən biridir.

Avetisyanlar necə dana bilərlər ki, 1917-ci ilin may ayında Qarsda 35 min nəfərdən ibarət ordu korpusu yaradılmış və Nazarbekyan da ora korpus komandiri təyin edilmişdi. Bu korpusu 3 diviziyaya bölüb hansı diviziyanın Ermənistanın, Naxçıvanın, Qarabağın hansı zonasında müsəlman qırğını törədəcəyi də planlaşdırılmışdı. Andronik Naxçıvana, Zəngəzura, Qarabağa təhkim olunmamışdı mı?

Naxçıvanda 30-dan çox, Sisianda, Qafanda onlarla kəndlərin camaatını qırıp, dağıdıb, talayıb, Dağlıq Qarabağa can atan Andronik deyildimi? Andronik Qarabağda Sultan bəyin, Xosrov bəyin müqavimətinə rast gəlib, böyük itkilər verəndən sonra geri qayıdaraq Naxçıvandan özünün silahdaşı Şaumyana teleqram vurmamışdı mı? Naxçıvanda Şaumyan hökuməti qurmaq niyyətində olduğunu bildirib, lakin Abbasqulu bəy Şadlinskiyin gücü qarşısında məğlub olub, Eçmiədzinə qaçmamışdı mı?

Şaumyanın Leninin Zaqafqaziyada geniş hüquqlu vəkili olmasından istifadə edərək Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Göyçay-

da, Ucarda müsəlmanların kütləvi qırğını təşkil etməsi Androniklə də geniş əlaqədə olub, Naxçıvan, Zəngəzur zonasında azərbaycanlıların qırılmasında böyük rol oynaması barədə də danılmaz faktlar kifayət qədərdir.

Bunu SSRİ xarici işlər komissarı Çeçerin də çıxışlarının birində qeyd etmişdir: "Yoldaşlar, bu günkü xatirə gecəsi 2 hadisəyə - əvvəla Bakıda sosial-demokrat, sonra isə kommunist təşkilatlarının yaranmasına, ikincisi isə Bakıda inqilabi çevrilişə, Sovet Azərbaycanın yaranmasına həsr edilmişdir. Hər şeydən əvvəl faciəli patetik məktublarda uzun siyahılarını xatırlayıram. Biz və xüsusilə yoldaş Stalin o məktubları mərhum Şaumyandan almışdıq. Bu məktublarda kiçik Bakı ordusunun 1918-ci ildə hücum edən nəhəng Türk ordusuna qarşı qəhrəmanlıqla vuruşduğu haqqında məlumat verilir. Orada təkcə Bakı ordusundan deyil, həm də başqa qüvvələrdən, qismən yabancı, qismən Bakı ordusu ilə birləşmiş daşnakların rəhbəri Andronik kimi qüvvəsindən söhbət gedirdi. Çoxuna qətiyyətlə aydın deyilmi ki, beynəlxalq hiylələrdə Andronik o zaman genişlənən hadisələrdə başqa rol oynamışdır?"

Bakıda yaşamış bir çox yaşlı adamlar danışır ki, Şaumyan bir gün Mailov kulubunda, indiki Axundov adına opera teatrının binasında konsert təşkil edib, Bakının görkəmli adamlarını dəvət etmiş, öz tərəfdarları ilə az müddətli müşavirə keçirəcəyi adı ilə oradan uşaqlaşmış ermənilərə göz vurmuşdur ki, dəvət olunmuş azərbaycanlıları qırsınlar. Burada böyük itkilər olmuşdu.

Biz isə, təəssüf ki, on illər boyu S.Şaumyanı Bakı Kommunasının rəhbəri kimi xalqa təbliğ etmişik. Xüsusilə bu sahədə yəqin ki, əsl həqiqəti hamıdan yaxşı bilən tarixçi alimlərimizin günahı bağışlanılmazdır.

1918-1919-cu İLLƏRDƏ VEDİ RAYONUNUN MİLLİDƏRƏ ZONASINDA ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ VƏHŞİLİKLƏR BARƏDƏ

Qeyd etdiyimiz kimi, Vedibasara dörd zonaya bölünür. Vedinin düzlük hissəsində 20, Çanaxçıdərə zonasında 11, Cığında-rə zonasında 18, Millidərə zonasında 18 kənd yerləşirdi (hazırda 80 faiz həmin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin xarabalıqlarını da tapmaq mümkün olmaz - ermənilər yerlə yeksan ediblər).

Millidərə məşhur Gərnı çayı ətrafında, məşhur Gərnı alban kilsəsinin qonşuluğunda, Koroğlu qalası ilə bir ərəzidə idi. Burada 18 azərbaycanlı kəndindən başqa, vaxtilə azərbaycanlılar yaşamış daha 4 kənd olmuşdur. Bu rayonda erməni kəndləri az olsa da, azərbaycanlıların vəziyyəti onlardan xeyli pis idi. Çünki əvvəllər burada rayon statusu almış Gərnı rayonunun tərkibində olarkən Milli dərənin azərbaycanlı əhalisinin təhsil, mədəniyyət məsələləri ermənilər tərəfindən həmişə ikinci planda olmuşdu. Sonralar erməni rəhbərliyi özlərinin xeyrinə olan bir sıra səbəbləri nəzərə alaraq Gərnı rayonunu Kənəkır rayonu ilə birləşdirmişdi. Millidərə Kənəkırdən çox uzaq olduğu və Vedi rayonuna daha yaxın məsafədə yerləşdiyi üçün bölgənin bir sıra ehtiyaclarının ödənilməsi zərurətindən həmin kəndlər Vedi rayonu ilə birləşdirildi.

Millidərə kəndlərinə ancaq dağ yolları ilə piyada, at və ulaqla getmək mümkün idi ki, həmin kəndlər də Vedi rayon mərkəzindən 35-70 km aralıda idi. Məsələn, əgər Seyid, Kotanlı, Şuqayıb, Gölaysor kəndləri 45 km aralı idisə, Alqırıq, Almərdan kəndləri 65-70 km uzaq olan məsafədə yerləşirdi. Bu zona şərq tərəfdən Qaranlıq rayonu cənub-qərb tərəfdən İrəvan-Kənəkırlə qonşuluqda idi. Millidərə Vedinin şimal hissə-

sində yerləşirdi ki, ağır günlərində həmişə bir-birinin dadına yetişmişdilər.

Bu zonanın yol şəraitini, coğrafi vəziyyətini nisbətən izah etməkdə məqsəd odur ki, erməni əhatəsində yerləşmiş olan bu həmvətənlərimizin 1918-1919-cu və 1948-53-cü illərdə ermənilərin əlindən hansı zülmələr çəkdiqləri barədə təsəvvür yaradaq. Erməni harada olur-olsun, düşməndir. Ancaq Millidərədə bu düşmənçilik özünün zirvəsinə qalxmışdı. Ona görə ki, birincisi, bu zavallı camaat əsasən tam erməni əhatəsində olmuşdur. İkincisi, müsəlman qırğını təşkil və təbliğ edən məşhur Gərnı kilsəsi bu zavallı camaatın qonşuluğunda idi. Bu da özünün təsirini 1918-1919-cu illər qırğını zamanı bütün dəhşəti ilə göstərmişdi.

Ermənilərin Alqırıq, Bayburt, Almərdan kəndlərini qırmağa başladıklarını eşidən Kotanlı, Şuqayıb, Körpükənd camaatının bir hissəsi öz canlarını qurtarmaq üçün dağ yolları ilə Vedibasara qaçıb Abbasqulu bəyə sığınmışdılar. Abbasqulu bəy gələnləri himayə etməklə Millidərə kəndlərində hələ qalmaqda olan əhalinin xilasını və təhlükəsizliyi üçün təcili tədbirlər görür.

Abbasqulu bəy Şadlinskiyin ermənilərə qarşı döyüşləri nəticəsində İmirzik, Qaladibi kəndlərindən qaçıb Gölaysor kəndinə sığınmış azərbaycanlıları Kotanlı, Şuqayıb kənd adamları İlanlıdağ-Kotuz istiqaməti ilə Vədiyə doğru qaçırdılar. Abbasqulu bəyin yollara düzdüyü silahlı dəstələr ermənilərə ağır zərbələr vurub dinc əhalinin xilasma şərait yaradırlar. Bu vaxt ermənilərin silahlı qüvvələri Gərnıdan yeni qüvvə alıb, Gilanlar, Yellicə, Almərdan, Molla Əhmədli kəndlərini mühasirəyə salıb siyirmə qılıncla kəndlərə dolurlar. Ələ keçəni qılıncla, qaçanları güllə ilə öldürüb, qalanları isə damlara doldurub yandırirlar. Bu dəhşətli hadisələrin şahidi olan Gölaysor kəndinin aysoruları bu çox kövrək, faciəli danışdılar. Hətta Abraham adlı aysoru

danışdı ki, bizə yaxın olan müsəlman kəndlərindən qaçıb gəlib bizim kənddə daldalananlar var idi. Erməni qoşun komandiri Vartanyan aysoruların evlərini bir-bir axtarıb yüzə yaxın adam topladı. Bir aysorunun üç nəfər azərbaycanlı köhnə dostunu qaranlıq damda gizlədib, ermənilərə vermədiyini bilən Vartanyan həmən aysorunun 20 yaşlı oğlunu atasının gözü qarşındaca güllələmişdi.

Gölayzor kəndinin aysoruları danışdılar ki, Millidərə zonasında olan 18 kəndin ancaq 11-nin əhalisi qaçıb canlarını qurtara bildilər. Onlar da Abbasqulu bəyin dəstələrinin ermənilərin hücum yollarını kəsib onlara böyük itkilər verməsi nəticəsində mümkün oldu. Lakin 7 kəndin əhalisini qılınca çəkib, güllələyib, damlara doldurub yandırdılar.

1942-ci ildə mən Gölayzor kəndində olarkən aysorular danışdılar ki, "Molla Əhmədli, Əhmədli, Alqırıq, Almərdan, Bayburt, Güldərviş, Alırzalar kənd camaatını damlara doldurub yandırdılar. Qaçanlar qonşularımız - qonşu kənddən olan tanışlarımız idilər. Onlardan bəziləri xəstəlik, hamiləlik və başqa səbəblərdən qaça bilməyib, bizim evlərdə qalıb gizlənməmişdilər. Bunu bilən erməni qoşun başçısı Vartanyan erməni silahlılarını təşkil edib bütün evləri axtarırdı və azərbaycanlı tapan kimi bir neçəsini orda güllələyib, ev sahibini də güllələmirdisədə, ancaq güllədən betər uzatdırıb döydürürdü. Bu vəziyyəti görən biz aysorular evimizdə saxladığımız adamları canımızın qorxusundan ağlaya-ağlaya çıxarıb ermənilərə təhvil verirdik. Belə ki, bizim kənddə güzlənmiş olan 80 nəfəri tapıb, aparıb Əhmədliyə bir dama doldurub yandırdılar. Sonra bizim at-ulağımızı səfərbər edib, qaçıb qovulmuş olan kəndlərdən 13-nün ev əşyalarını bizim vasitəməzlə, bizim ulaqlara və əsir azərbaycanlılara yüklətdirib, onların mal-heyvanlarını da bizim qabağımıza qatıb, öz erməni bələdçiləri vasitəsi ilə aparıb, İrəvan ətrafında ermənilərə təhvil verirdik".

Aysoru kolxoz sədri Abraham kolxoz sahələrini mənimlə gəzən zaman Əhmədli, Molla Əhmədli kəndlərində azərbaycanlıların hansı damlara doldurub yandırılmış olduqları xaraba kalafaları mənə göstərirdi.

Aysorular danışdılar ki, "biz qaçqınların var-yoxunu aparıb ermənilərə verib qayıdan zaman Alqırıqla Bayburt kəndləri arasında 14 kişi, 8 qadın meyidi gördük. Kişilərin hamısının başı kəsilmişdi. Qadınlar isə tam lütlənib döşləri kəsilmişdi. İnsafımız yol vermədi. Oraya yaxın olan Bayburt xaraba kəndinə gedib xaraba qalmış evlərdən lapatka, dəmir alətlər tapıb, iki çala qazıyıb, meyitlərin üstünü basdırdıq".

Aysorular Qəmərli rayonundan çox şeylər danışdılar. Çünki Gölayzor kəndi həm də Qəmərli ilə həmsərhəd idi. Eyni zamanda Qəmərli rayonunda iki aysoru kəndi var idi: Aşağı və Yuxarı Qoyləsər. Onlar hər cəhətdən əlaqədar idi və bir-birilərinə, gedib-gəlirdilər. Bu aysorular mənə danışdılar ki, Qəmərliyə, Çigdamlıya, Qoyləsərdə və bir sıra başqa Qəmərli kəndlərində azərbaycanlıları qıran zaman erməni cavanları azərbaycanlıları özlərindən üç-dörd yüz metr aralıda ağaca sarıyıb, mərəc gəlib, nişan atırdılar. Mərəc yolu ilə ağaca bağlanmış qız-oğlanları kim gözündən vursa, ona 5 qiymət-10 patron, göz, ağız, burun arasına vuran 4 qiymət-yenə 10 patron, başdan aşağı, cəmdək hissəsinə vuran 3 qiymət və 5 patron alırdılar. Gülləsi boşa çıxan lağla "türklərin dostu" adı verirdilər.

Müsəlmanların başına gətirilən belə hadisələr bir deyil, beş deyil, yüzlərlədir. Məsələn, ermənilər Qarsda 17 azərbaycanlıyı Başgedən stansiyasında qatarın böyründən asıb Gümrüyə göndərmişdilər. Mənzil başına çatanda həmin azərbaycanlıların ancaq dirsəkdən aşağı qol parçaları qalmışdı. Qadınları çılpaqlayıb, dama doldurub yandırdılar. Bayazitin Ağzıbir, Ağqala, Bıqlı kənd camaatını qışın boranlı günlərində çılpaq buzlu Göyçə gölüne doldurmuşdular.

Biğli kəndindən 12 qadının qəhrəmanlığı haqqında Yelenvovka malakanları danışdırlar ki, onların kişilərini ayıraraq qırandan sonra qadınlar 3 ay bir yerdə qalıb, 40 nəfər erməni öldürəndən sonra erməninin əlinə keçməməkdən ötəri özləri də bir-birini öldürmüşdülər. Basarkeçər rayonunun Çamurlu kəndində gizləniş sağ qalmış İmanqulunun, Qaraxaç camaatını dama doldurub yandıran zaman gizləniş sağ qalan Məhərrəmin dedikləri kitabımızın ayrı-ayrı səhifələrində yazılıb.

Bir əclaf erməni-A.Papyan "Revolusiyonny Vostok" qəzetinin 1936-cı il tarixli 2-ci sayında yazır ki, "mən Basarkeçərdə ağına-bozuna baxmadan azərbaycanlıları qıraraq tökürdüm. Hərdən adamın gülləyə hayıfı gəlirdi. Bu köpəklərə qarşı ən etibarlı vasitə kimi döyüşdən sonra sağ qalanların hamısını yığıb quyuya doldurub, üstlərinə də ağır daşlar tökmək üçün adamlardan sağ saxlayırdım. Bu işi yerinə yetirəndən sonra onları da güllələyirdim. Onları da öz qazmış olduqları quyulara doldurub üstünə də ağır-ağır daşlar yığırdım",

Bəli budur erməni-daşnak şovinizminin əsl iç üzü!

QƏDİRLİ, QARAXAÇ, BİRƏLİ, ŞAHABLI KƏNDLƏRİNİN 1918-Cİ İL SOYQIRIMI

1942-1946-cı illərdə Qarabağlar rayonunda işləyirdim. Müharibənin çox ağır günləri idi. Bu ağır günlərin tələbinə uyğun olaraq kolxozlara tez-tez baş çəkirdim. Bir gün raykomun şöbə müdiri Ağamalı Məmmədovu da özümə götürüb Çanaxçidərə zonasına yollandım. Şahablıdan keçərkən əyləndim. Orada tütün qurutma və düzmə binası var idi. Həmin binada oldum. Bu kənd əvvəl azərbaycanlılar yaşayan kənd olmuşdu. 1918-ci ildə Andronikin qoşun bölmələrindən biri bu kəndi tamam dağıtmış, əhalisini isə qırılmışdı. Çox az sayda qaçıb qurtaranlardan indi bir neçə ailə qayıdıb burda yaşayırdı. Kəndin yeni əhalisinin çoxu Türkiyədən gəlmiş ermənilər idi. Mən tütün qurutma binasında olarkən camaatın işindən razı qaldım.

Şahablıdan sonra Qədirli kəndinə getdik. Kolxozun əkin sahələrinə baxmaq istədim. Çöllükdə insan baş sümüyünə, qılça sümüklərinə rast gəldik. Maraqlandım, öyrəndim ki, həmin Qədirli onunla qonşuluqdakı Qaraxaç, Birəli, Şahablı kəndlərinin əhalisini 1918-ci ildə daşnak qoşunları damlara doldurub yandıraraq qırıblar.

Bu zaman kolxozun sədri Qabriel və briqadir işləyən Aşot Mepslumyan yaltaqcasına dedilər ki, yoldaş Musayev, daşnakların əhalini doldurub yandırdıqları damın yerində biz qoymuruq dam tikilə, indi kəndə çatanda o kalafaları sizə göstəririk. Aşot yaltaqlıqda bir addım da "irəli" gedib dedi: "Yoldaş Musayev, mənim atamı da döyə-döyə bu qoşuna qatıbmışlar. Daşnakların nə etdiklərini atam mənə söyləyib. Mən, lazım bilsəniz, sizə söylərəm".

Getdik kəndə. Kalafaları mənə göstərirdilər. Mən bel gətirib bir küncündən bir az qazdırdım. Topa-topa sümüklər, insan

başları çıxdı. Bunların üstünü Ağamalıya və sürücü Əbdüləzimə örtürdüm. Və dedim ki, biz bu faciənin izinin itməməsi, burada həlak olanların yad olunması üçün mütləq nə isə etməliyik. Düzünü deyim ki, gördüklərimin və Aşotun atasının dilindən eşidib sonradan mənə danışdıqlarımın yüzdə birini mən buraya daxil edib yaza bilmirəm. Çöldə gördüyüm sümüklər öz yerində, ancaq kalafanın küncündə qazdırdığım yerdən çıxan sümük qalaqları az qala dil açıb danışa. Gördüyüm bu vəziyyət mənə o dərəcədə sarsıtdı ki, birbaşa iş yerinə qaytsam da, o gün işləyə bilmədim. İki gün evdə qalıb işə çıxanda yenə Çanaxçı dərəsinə yollandım, Qədirliyə getdim. Düşünürdüm ki, o faciə zamanı vəhşicəsinə yandırılmış qardaş və bacılarımıza kömək etmək imkanımız olmayıbsa da, bu gün heç olmasa mənim əlimdə müəyyən səlahiyyət var, nə isə edə bilərəm və etməliyəm. Əlimdən gələn tədbirin edilməsinə başladım.

Qədirliyə çatan kimi Qabrieli çağırdım. Qədirlilərin yarısı divar hörən, bənna, qəbir daşı hazırlayan idi. Əlimdəki yazılı kağızı Qabrielə verib tapşırıdım ki, üstünə bu sözlər yazılmış iki ədəd daş hazırlatsın, adamlar yandırılmış o kalafa binanın heç yerinə əl vurmada yerə tərəf hissəsini iki metr hündürlükdə səliqəli hörüb bu yazılı daşı da qapı tərəfdən divarın içinə qoydursun. Ağamalı bu işə nəzarət edəcək, mən də sonra gəlib baxacağam. Qabriel "baş üstə" deyib mən yazan kağız parçasını götürdü. Orada yazılmışdı: "Qədirlidə kəndində yaşamış azərbaycanlıların - 1918-ci ildə daşnaklar tərəfindən bu dama doldurulub yandırılmış, həlak edilmiş, ata-anaların, qardaş-bacıların, qız-gəlinlərin birlik qəbiristanı".

12 gündən sonra Ağamalı mənə xəbər verdi ki, tapşırıq bütünlüklə yerinə yetirilib. Rayonun rəhbər işçilərindən Musa Vəlibəyovu, Hüseyn Babayevi, İsfəndiyar Hüseynovu da götürüb getdim Qədirliyə. Ağamalı orada idi. O, görülən işlər barədə bizə məlumat verdi. Əlavə tapşırıq verdim ki, yağış-qar döyüb sū-

müklərin üstünü açmış yerlərə yarım metr torpaq töküüb sadə daşla üstünü örtünlər. Ağamalı bunu da elətdirdikdən sonra mənə göstərdi.

Oxucu təəccüblənməsin ki, erməni Aşot nə əcəb bu faciəni olduğu kimi mənə danışib və Qabriel mənim müvafiq tapşırıqlarımı qeyri-şərtsiz yerinə yetirib. Əvvəla, onu bilmək lazımdır ki, o vaxt iş-vəzifə almaq, partiya sıralarına keçmək istəyənlər ürəkdən olmasa da, üzdən daşnakların hərəkətlərini tənqid etməyə məcbur idilər. İkincisi, əgər kim isə daşnakları müdafiə edib onları tərifləsəydi, yəqin ki, həbs edilərdi. Erməni də bicin biri idi, bunu etməzdi. Üçüncüsü, kim bilmir ki, erməni məqamını gözləyən, dövrə-zamana uyğun hərəkət edəndir. Fürsəti əldən vermədən hansı cildə girmək ona xeyir verirsə, o saat həmin cildə girir. Ona görə də özünü yaxşı tanımaq üçün qabriellər hazır idilər. Nə tapşırırsan, "baş üstə" deyib yerinə yetirirdilər. O şərtlə ki, özlərinin yerini bərkitsinlər, sonra əgər yeri gələrsə zərbə endirsinlər.

Qədirlidən sonra Qaraxaça getdik. Orada işlərimizi görüb qayıtmaq istəyəndə Qaraxaçda sovet sədri (kəndin yerli hökuməti) işləyən Məhər kişi yaxınlaşıb mənə çox razılıq etdi ki, qətlə yetirilmiş azərbaycanlıların xatirəsini uca tutmuş və orada müvafiq iş görmüşük. O, dedi ki, Qaraxaçda və Birəlidə də qətlə yetirilmiş azərbaycanlıların sümüyü içində dolu olan iki kalafa vardır. Onların da xatirəsini əbədləşdirməyi xahiş etdi və bildirdi ki, onun özü həmin faciənin canlı şahididir. Əlbəttə, Qaraxaçda, Birəlidə adamların yandırıldığını və xarabaların olmasını bildim. Onların da xatirəsinə nə isə etmək fikrində idim. Ancaq fikirləşirdim ki, üç kənddə birdən bu işə başlamaq kampaniya təsiri bağışlayar və bəlkə də pis nəticə verə bilər (ermənilər bu məsələyə başqa donda geyindirə bilərlər). Bir az ara verib bu işi görmək fikrində idim. Ancaq sovet sədrinin təkidi və özünün bu işin canlı şahidi olmasını deməsi, mənim onu eşit-

mək istəməsi məni məcbur etdi ki, bu iki kənddə də elə indi azdan-çoxdan iş görüm. Ancaq elə etməli idim ki, düşmənlər bundan əleyhimizə istifadə etməsin. Sovet sədrinə dedim ki, beş gündən sonra işlə bağlı raykoma gəlsin, orada söhbət edək.

Qaraxaçda da, Birəlidə də təsərrüfatla bağlı işləri qurtarıb getdim Çanaxçıya. Sonra Ağamalı ilə getdik Cəfərliyə. Sonra Hortun kəndinə. Qarşından gələn payız əkini, malların qışlamadan çıxarılmasının təşkili, əmək günlərinin vaxtlı-vaxtında yazılıb kolxozçulara xəbər verilməsi və məhsul bölgüsünə hazırlıq işləri ilə bağlı bir sıra tapşırıq və məsləhətlər verdim. Sonra göstəriş verdim ki, dən üyütməkdə çox çətinliklər yaranmaması, o vaxt nəqliyyat çatışmazlığı üzündən camaatın dəyirmanlarda on günlərlə növbədə durmaması üçün hər əmək gününə bəri başdan iki kiloqram taxıl avans verilsin. Az sonra qonşu Keş-kənd və Qaranlıq rayonlarında səs yayıldı ki, ilin bu vaxtında Qarabağlarda əmək gününə iki kiloqram avans taxıl verirlər. Gör, il axırı məhsul bölgüsündə nə qədər verəcəklər?! Heç bizim rayonda il axırı əmək gününə 1 kiloqram taxıl düşmür.

İlin bu vaxtı-sentyabr ayında, hələ bütün məhsul anbara dolmamış, əmək gününə 2 kiloqram taxıl avans vermək xəbəri çox yerdə deyildi. Qonşu rayonlardan taxıl alıb aparmaq üçün bizə gələn adamların sayı çoxaldı. Bu avansımızın ən yaxşı cəhətlərindən biri o oldu ki, kolxozçular təmin oldular ki, artıq uşağın yeməyi təmindir.

Şərtimizə əsasən, beş gündən sonra Qaraxaç kənd sovetinin sədri gəldi. İşlə bağlı bir sıra vacib məsələlərdən danışandan sonra rayonun İcraiyyə Komitəsinin sədri Musa Vəlibəyovu, rayon prokroru Hüseyin Babayevi raykomun şöbə müdirləri Ağamalı Məmmədovu, İsfəndiyar Hüseyinovu çağırırdım. Onların iştirakı ilə Məhərrəmi eşitdik. O, əhvalatına belə başladı:

-1918-ci ilin payızı idi. Andronikin qoşunları bizim kəndimizə daxil oldular. Dro Qanyanın daşnakları Qədirliyi qırıb-çatan

günü bizlər qaçıb dağılmayaq deyə bir dəstə Qaraxaç kəndinə, bir dəstə Birəliyə daxil oldular. Kəndlərində arası heç 2 kilometr deyildi. Ermənilər kəndə girən kimi, müasirəyə alıb kişi, qadın, uşaq, böyük - kimi görürdülərsə, güllələyirdilər. Bunu görən mən - onda 20-22 yaşında oğlan idim - qonşuda yarısı yerdən qazılmış bir it damı var idi. Tez qaçıb bu it damına girdim. İti açıb buraxdım. Güllənin səmindən mənim bəxtimdən it qaçdı. Kənddə güllə səmindən, insan ah-naləsindən dünya qopurdu. Güllələr açıldıqca çığırtı-nalə səsləri göyə ucalırdı. Güllələr açıldıqca çığırtılarla yanaşı, ermənilərin gülüş səsləri də çox eşidilirdi. Evlə-rə düşüb kişi, qadın, uşaq, böyük-hamısını yığmağa başladılar. Evlərə girəndə əllərinə keçən yaxşı paltarları götürüb, yerdə qalan başqa parça-paltarların üstünə neft töküb qadınların qucağına verirdilər. Düzdür, bu əməliyyatı gözümlə görmürdüm, ancaq ermənilərin qabaqlarına qatıb gətirdikləri adamlar bir-birinə qoşularkən ağlayıb deyirdilər ki, evdə olan nefti paltarların üstünə töküb qucağıma verdilər. Beləliklə, axşam tərəfinə kimi bu vəziyyət davam etdi. Axşam tərəfi ah-nalə azaldı. Tüstü, alov, yangı kəndi götürdü. Alovun işığı mən olan it damının ətrafını da bürümüşdü. Hər dəqiqə tapılacağımı gözləyirdim. İki gün alov davam etdi. İki gündən sonra sönməyə başladı, səs kəsildi. Ancaq hərdən yenə erməni səsi gəlirdi. Hiss edirdim ki, evlərə girib, qarət edirdilər. Beləcə, üç gün səs gəldi. Sonra ayaq taqqıltısı da kəsildi. Bir az arxayınlaşdım. Sonra titrəmə, hıçqırma məni tutdu. Acından ürəyim gedirdi. Qorxumdan çölə çıxıb bilmirdim. Əlacım kəsildi. İt damının qapısında daşdan it yalağı var idi. Yaxınlaşıb onu yaladım, yaladım... Gecə yarı olardı, sürünə-sürünə Zəncirli kəndinin bizdən 1-1,5 km aralıda yerləşən örüş yerindəki itburnu kolluğuna çatdım. Kolluqda gizləndim. Tökülüb qalmış itburnu meyvəsinin quruları var idi. onlardan toplayıb bir az yedim və xeyli toxdadım. Qərara aldım ki, gündüz burada kolun içində qalıb, axşam əl-ayaq çəkildə çı-

xım İlanlı dağın başma, oradan enim Şərur tərəfə. Asnı bulağın tanıyırdım. Ora çatsam, o su axan yerlərlə gedib bir kəndə çıxaram. Səhərişi gün günorta üstü idi. Erməni kəndi olan Zəncirinin mal otaranları malla birgə düz gölün yanına gəldilər. Daha dedim məninki də buraya qədər imiş. Bəxtimdən erməni uşaqları boğuş-boğuşa malları da uzaqlaşdırıb, özləri də uzaqlaşdılar. Bir gün burada qalib hiss etdim ki, Zəncirli kəndində başqa heç bir adam görünmür. Gecə düşdü. Adam yatan vaxt idi. Acımdan ölürdüm. Bir neçə itburnu yeyib çıxdım, bir təhər çatdım İlanlı dağın başına. Bir az arxayınlaşdım. Hava işıqlaşdı. Burada tam qurumamış tikanlar var idi. Onlardan və bir neçə yaş bitkilər tapıb yedim. Orada sürünməklə və ya hellənə-hellənə axşam üstü gəlib çatdım Asnı bulağına. Ətrafda İlanlı meşəsi var idi. Meşə meyvələri tapıb qaldım orada. Neçə gün idi su görməmişdim. Ac da olsam, bir az su içdim. Ürəyim toxtadı. Oradan da düşdüm Maxta kəndinə. Maxta kəndində dostlarımız var idi. Çatan kimi "mənə yemək" deyib yığılıram onlar da qorxurlar. Bir saatdan sonra özümə gəlib bir az çörək yeyib yatdım. Nə qədər yatıram, özüm də bilmirəm. Ancaq duranda dedilər ki, bir sutkadır yatırsan. Eşidiblər ki, Qaraxaç-Çanaxçı zonası azərbaycanlılarından sağ qalan olub, yığışdılar başıma. Sizə söylədiyim kimi, orada da söylədim.

Məhərrəm sözünü qurtarıb, Qədirliyə olduğu kimi, Qaraxaçda, Birəlidə də qətlə yetirilənlərin xatirəsini yad etməyi bir daha məndən xahiş etdi. Dedim çox sağ ol ki, bütün bu hadisələr barədə danışdın. Çox sağ ol ki, xahiş edirsən, onsuzda mən bu işi gördürməli idim. Mən dedim üçünü də birdən etməyə, kampaniya şəkilli olmasın. Bir halda ki, deyirsən anan da, üç bacın, iki qardaşın da orada qətlə yetirilənlərin arasındadır, əlbəttə ki, ordakıların hamısı hamımızın qardaş-bacımız, atanamızdır, onda mən bu işi bu saat gördürəcəm. Dedim, get mənim adımdan kolxozun sədri Xaçoyana de, ondan nə lazım-

dır al, özündə üstündə dur. Qədirliyə kimi elətdir. Qalır yazılı daşlar, indicə sənin yanında Qədirliyə zəng vurub deyərəm, o daşdan ikisini də hazırlayalar. Ancaq Qədirli sözü əvəzinə birinə Qaraxaç, birinə də Birəli yazarlar.

Qədirliyə telefon var idi. Elə oradaca zəng vurub tapşırıdım ki, üç günə daha iki daş hazırlasınlar. Dedim, Məhərrəm gələcək, iki daş verin aparsın. Onu da qeyd edim ki, Qədirli, Qaraxaç, Birəli bir sovetlik idi. Yəni üç kənd bir yerli hakimiyyətdə birləşirdi. Birəlidə işin təşkilini Məhərrəmə tapşırıb, onun yanındaca kolxozların sədrinə də zəng etdim. Bununla kifayətlənməyib, bu işə bələd olan Ağamalını da ora göndərdim, beş günə tapşırığımı yerinə yetirib, gəlib mənə məlumat verdilər. Bu, bəlkədə böyük iş, qəhrəmanlıq deyildi, amma hər halda yandırılıb, öldürülmüş ata-analarımızın, qardaş-bacılarımızın ruhu şad olub bildi ki, öz xalqının onları yad edən, onların və hamımızın düşməni olan ermənilərlə vuruşan oğul və qızları var.

Həmin hadisə tezliklə böyük əks-səda verdi. Belə ki, az sonra bu əhvalatdan qıcıqlanan beş nəfər qədirlili, yeddi nəfər qaraxaçlı, on nəfər birəlili erməni eyni məzmunlu məktublarla Stalinə müraciət etdilər ki, "Ermənistanda kommunistlər qurtarıb ki, Ermənistan MK-sı Molla Musa oğlu Molla Talib adlı bir türkü bizim rayona raykom qoyub? O da iş-peşəsini buraxıb, köhnə qəbirləri eşib, onları bəzəyir, məscidlər tikdirir, biz də acından ölürük, dam tapmırıq kolxozun malını bağlayaq".

Ermənistan KP MK-da məktubu alıb çox təəccüblənirlər. Üç kənddən 22 adamın imzası ilə belə məktub göndərilməsi onları təşvişə salır. Ancaq MK işçiləri hamısı yaxşı tanıyırlar ki, mən cavan oğlanam. MK-nın ikinci katibi deyir ki, mən Musayevi 1932-ci ildən tanıyıram, ikimizdə respublika komsolunun Mərkəzi Komitənin üzvləri idik, o, mövhumatçılığa, molalığa qətiyyənlə meylli xasiyyət sahibi deyil, məsələni yoxlamaq lazımdır.

1942-ci ilin sentyabr ayında üç nəfər MK işçisi - Tuxiçyan, Qurgenyan və Rəhimovdan ibarət komissiya gəldi. Əvvəl görüşüb söhbətləşdik. "Musayev, harada məscid tikdirirsən, harada hansı qəbirləri söküb təzədən basdırıb bəzədirsən?-, deyə soruşdular. Onlar da, mən də gülüşdük. Ancaq mən başa düşdüm ki, söhbət nədən gedir. Onlarda mənə qarşı millətçilik əhval-ruhiyyəsi yaratmaq üçün o vaxt respublikada ciddi söhbət mövzusu olan bir hadisədən siyasətlə bəhrələnmək qərarına gəldim. Belə ki, 1942-ci ilin iyul-avqust aylarında "Pravda" qəzetində bir karikatura dərc olunmuşdu. Həmin karikaturada Hitler əlində maşa, zibil yeşiyindən, erməni daşnak hökumət başçısı olan, sonralar qaçıb gizlənmiş Xatisyanı tapıb çıxarırdı. Həmin vaxt Hitler onu erməni çox yaşayan məşhur Arnavirdə yerləşdirib, Zaqafqaziya zəbt olunan kimi ora qubernator qoyacağını vəd etmişdi. Xatisyan və onun daşnak partiyasının üzvləri və tərəfdarları da çalışırdılar ki, Zaqafqaziya tez məğlub olsun. Bu hadisə ilə əlaqədar Moskva və Ermənistan KP daşnaklara, daşnak ideyası yayanlara qarşı mübarizə aparır, hamını daşnakları və daşnakların yaramaz hərəkətlərini ifşa etməyə çağırırdı. Partiyanın apardığı bu siyasətdən istifadə edərək mən komissiya üzvlərinə bildirdim ki, bəli, 1918-ci ildə bu üç kənddə daşnaklar iki qonşu milləti bir-birinə qarşı qoyub qırdırıblar. Həmin xatirə lövhələrini də ona görə qoydurmuşam ki, adamlara daşnakların əsl mahiyyətini açsın. Camaata da dəfələrlə demişəm və yenə də deyirəm: "Daşnaklar çalışır ki, sovet hökuməti dağılsın". Yoxlamağa gələnlər mənim daşnaklara qarşı olan təbliğatımı düzgün qiymətləndirdilər. MK isə mənim bu hərəkətimi millətçilik mənasında qəbr bəzəmək, məscid tikmək kimi yox, daşnaklara qarşı yönəldilmiş mübarizə hərəkəti kimi qiymətləndirməyə məcbur oldu.

Əlbəttə, bu, müvəqqəti qələbə idi. Ermənilər heç bir vaxt özlərinin 1890-cı ildə Türkiyədə yaratmış olduqları və siyasəti vasi-

təsile türklərə-azərbaycanlılara zaman-zaman ağır zərbələr vurduqları və vurmaqda olduqları ana partiyalarının - Daşnaksüt-yunun əleyhinə iş aparılmasına yol verməzdilər. Lakin dövr o dövr deyildi. 1943-cü ilin sonunda düşmən yavaş-yavaş məğlub olub geri çəkildikcə ermənilərin Xatisyanla bağlı arzuları yavaş-yavaş puç olmaqda idi. Daşnak nümayəndəsinin Zaqafqaziyada qubernator olacağı ideyası zibil yeşiyindən çıxarıldığı kimi, indi də daha murdar zibil yeşiyinə atıldı. Ancaq unutmamaq olmaz ki, türklərə-azərbaycanlılara qarşı mübarizəni ermənilər tamam kənara atmadılar. Bu mübarizə gizli və ömürlü şəkildə davam etdirilməkdə idi. Açıq-açıqına təbliğat aparmasalar da, ermənilər tərəfindən yeridilən siyasət daşnak partiyasının siyasəti idi. Məsələn, 1945-ci ildə xaricdən 450-500 erməni gətirilməsinə başlanılması, 1945-ci ildə Qarabağın Ermənistanla verilməsi barədə Ermənistan KP MK-nın katibi Arutyunovun 30 noyabr tarixli məktubu, Ermənistanın sovetləşməsinin 25 illik tən-tənəli iclasında İrəvan rəhbərlərinin Naxçıvanın Ermənistanla verilməsi xahişi Stalinə müraciət etməsi, 1948-1953-cü illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Ermənistandan Azərbaycana köçürülüb, torpaq və mal-mülklərinin ermənilərə qalması, 1950-ci ildə Zaqafqaziya qızıl axtaranlar briqadası tərəfindən Azərbaycan torpağında - Kəlbəcər rayonunun Söyüdlü yaylağında tapılmış qızılın istehsalı üçün nəzərdə tutulan və mədəndən 8 km Azərbaycandan 18 km. aralıda - Zod kəndində yerləşən zavodun tikintisinin yarımçıq dayandırılıb, mədəndən 260 km uzaqlıqdakı Vedi rayonunda, Arazın 7 km şimala doğru olan hissəsində tikilməsi, 1965-ci ildə erməni soyqırımı adı ilə böyük kampaniya aparıb, abidələr qaldırılıb, bütün erməni mətbuatının bu yöndə səfərbər edilməsi və s. daşnak siyasətinin tərkib siyasəti deyildimi?

Bir sözlə, nə qədər ki, erməni var, onun ana partiyası da, onların bizə qarşı barışmaz, ikiüzlü saxta siyasəti də olacaq. Biz isə ancaq-ancaq sayıq olmalıyıq.

* * *

Yeri gəlmişkən, 1918-ci ildə ermənilərin Vedibasar mahalının (sonralar Qarabağlar rayonunun) Çanaxçı dərəsi kəndlərində törətdikləri tarixi faciə ilə əlaqədar bir canlı faktı da xatırlatmaq istərdim. Həmin vaxt ermənilər Qədirli camaatını kütləvi şəkildə qətlə yetirərkən Fatma və Gülsüm adlı iki qız uşağı fürsət tapıb evlərinin yaxınlığındakı dağda iki müxtəlif zağalarda gizlənilir. Sonra bu iki bacı bir-birlərini itirirlər. Ermənilər kənd camaatını qətlə yetirdikdən sonra bacılardan böyüyü - Fatma zağadan çıxıb, gecə ikən dağı aşıb özünü dağın dalındakı Camışbasan kəndinə çatdırır. Zavallı qız burada camaata Çanaxçı dərəsində müsəlmanların başına gətirilən faciəni danışır. Orada olan Şirəli adlı bir kişi qızı öz balası kimi himayə edib saxlayır. Üç-dörd aydan sonra Şirazlı kəndindən olan Həsən adlı bir oğlana ərə verir.

Fatmanın həmin hadisə zamanı itirdiyi kiçik bacısı gizləndiyi zağada iki gün ac-susuz qaldıqdan sonra zağadan çıxır ki, bəlkə bacısını tapa. Bu zaman kənddə hələ də keşik çəkməkdə olan erməni gözetçilərindən biri zağanın qabağında adam tərpendiyini görüb, gedib qızı tapır. Qız gözəl uşaq olur. Bu erməni buna aşıq olur. Yoldaşlarına deyir ki, heç kəs əl vurmasın, bunu mən özümə arvad aparacağam və elə də olur. Bu daşnak Ermənistanın Ağın rayonundan olur. Gedirlər orada yaşayırlar. Onların bir oğlu, iki qızı olur. Qızlar ərə gedir, oğlanda İrəvandan biri ilə evlənir.

İş elə gətirdi ki, bir məsələ ilə bağlı MK-dan məni Ağinə göndərdilər ki, oranın katibi Q. Allahyaryanı yaxşı tanıyırsan, get onunla bağlı bu işi yoxla. Getdim, xatalı kimi, Alaxeryan da şəxsi məsələsi ilə bağlı Naxçıvana getmişdi. 2-ci katib məni evinə dəvət etdi, dedi, yoldaş Musayev, yoldaşım uşaqlarla İrəvana gedib, mən anamla təkəm, bu gecə biz də qonaq qalacaqsan, yoldaş Alaxeryan səhər tezdən burda olacaq.

Ancaq onu da deyim ki, oğlan bilmirdi ki, anası azərbaycanlıdır. Nə isə, gündüz saat beş radələri idi. Getdik, söhbət etdik. O, tez-tez mənim fəmyamı çəkib deyirdi, yoldaş Musayev, yoldaş Alaxeryan söz düşəndə sizdən çox danışır, sizi çox tərif edir. Düzü də elə idi. Mən Basarkeçərdə İcraiyyə Komitəsində işləyəndə o, 1-ci katib idi. Çox da yaxşı münasibətimiz vardı. Bir neçə saatlıq söhbətimiz zamanı hərdən mənə "Talib Qurbanoviç" də deyirdi. "Qurban" adı gələndə görürdüm bu arvad pərvazlanıb, qulağını şəkəyir. Axşam tərəfi idi. Oğlan mənə dedi: "Talib Qurbanoviç, siz bir az dincəlin, anamla söhbət edin. Mən də bir 15-20 dəqiqədən sonra qayıdıram". Oğlan gədən kimi arvad məni tutdu sorğu-suala. Əlbəttə, ermənicə danışdıq. Dedi: "Yoldaş Musayev, siz "Qurgenoviç", yoxsa "Qurbanoviç" sınız. Dedim: "Vartuş xanım, Qurgen yox, Qurban oğluyam". Qadın çox sevincək soruşdu ki, demək siz türksünüz? Dedim, əlbəttə, türkəm, babam Kalvay Musadır, atamın da adı Qurbandır. O, çox sevinib dedi ki, demək, hələ də türk var. Sonra çox təsirli qaydada dedi: "Sizdən başqa da yenə türk varmı?" Mən təəccüblə gülə-gülə dedim: "Vartuş xanım, türk adına indi azərbaycanlı deyirik. Əlbəttə, türk - azərbaycanlı milyonlardır. Eşitmisənmi, özü seyid olan yoldaş Bağirov indi Azərbaycanın rəhbəridir. Yoldaş Stalinin ən yaxın adamlarından biridir".

Qadın çox fərəhlənib, yaxınlaşıb yalvardı ki, icazə ver, necə oğlum, qardaşım, əzizim, gözüm kimi səni öpüm. Bil ki, mən də azərbaycanlıyam. Qədirli kəndi var idi. Ermənilər oranı qıranda mən zağada gizlənmışdim. Sonradan ərım olan erməni də orada idi. Məni görəndə özü ilə götürdü, evləndi mənimlə, indi iki qızım var, ərə gediblər, bu oğlan da mənim oğlumdur. Çox yaxşı uşaqdır. Allah saxlasın. İki dənə nəvəm var. Gəlinim irəvanlıdır. Atası evinə gedib. Talib, oğul, sevincimin həddi yoxdur ki, Azərbaycan xalqı var. Sən də onların birisən. Talib, oğul,

mən zağada gizləndə Fatma adlı böyük bacımda ayrı zağada gizlənməmişdi. Bilmirəm necə oldu. Yəqin ki, ermənilər tapıb öldürmüş olurlar.

Mən də "bilmirəm" deyər, Vartanuşun əsl adının nə olduğunu soruşdum. Dedi. "Gülsüm"dür. Çox söhbətdən sonra xahiş etdi ki, heç bizim bu söhbətimizi və onun azərbaycanlı olmağını oğlu da bilməsin. Çünki o bilmir ki, anası azərbaycanlı qızıdır.

Bu hadisə mənə çox təsir etdi. Mən tarixdən də bilirdim ki, Vedi rayonunun Qədirlı kəndi 1918-ci ildə erməni daşnakları tərəfindən dağıdılıb, əhalisi damlara doldurulub yandırılmışdır. Bundan başqa, 1942-ci ildə Qədirlı kəndinin də daxil olduğu Qarabağlar rayonunda raykomun birinci katibi işləmişdim. İçərisinə insanların doldurulub yandırıldığı damların kalafasını-xarabalığını gözümlə görüb, hadisənin təfərrüatı barədə şahidlərin dilindən də eşitmişdim. Belə ki, Ağın rayonunda Gülsüm arvadın mənə danışdığı Qədirlını tanıyırdım və hadisəni tamamilə bilirdim. Ancaq bu zavallı qadına bu hadisə barədə danışmağın yeri deyildi və danışmadım da. Mən Ağın rayonunda Gülsümlə görüşəndən bir neçə il sonra təzədən Vedi rayonuna işləməyə gəldim. Bu vaxt Qədirlı kəndi yenə də Vedi rayonunun tərkibində idi. Bir gün Şirazlı kəndində sovet sədri işləyən Məmmədov Məhərrəmə qonaq oldum. Mənim Qarabağlar rayonunda işləməyimdən, Qədirlı qırılanların xaraba məzarları üstünə daş qoydurmağımdan, Camışbasan kəndində məktəb tikdirməyimdən söhbət düşəndə Məhərrəmin anası Fatma arvad 1918-ci ildə Qədirlı camaatına necə divan tutulmasından danışdı, özünün kiçik bacısı Gülsümlə birgə necə qaçıb evlərinə yaxın olan zağalarda gizlənmələrindən, özünün iki gündən sonra kəndləri ilə Camışbasan kəndi arasında olan dağdan gecə vaxtı necə aşıb Camışbasan kəndinə çatıb, orada Şirəli adında bir ağsaqqala pənah gətirməyindən çox müfəssəl bəhs etdi. Son-

ra bərkədən hönkürüb ağladı. Bu qadın danışdıqca, elə bil kim isə mənə deyirdi ki, sən bu hadisəni bilirsən, ancaq nə qədər fikirləşirdimsə də, yadıma sala bilmirdim.

Bir gün işlə əlaqədar İrəvanda olarkən Ağında 1-ci katib işləmiş Alaxeryanla görüşdük, mənim orada olmağımdan, onun o vaxtkı 2-ci katibindən və onun anasından da söz düşdü. İnan ki, burada elə bil mənə dedilər ki, niyə gizlədirsən, Gülsümlə Şirazlıda yaşayan Fatma sənə əhvalatı danışılar. Bunlar yəqin o zağalarda gizləniib, sonra ayrı düşən bacılardır.

Rayona qayıdan kimi Məhərrəmi çağırıb dedim: "Məhərrəm, gedək sizin evdə bir çay içək və anan qoy Qədirlıdə zağada bacısı ilə gizlənmələrini təkrar mənə danışsın". Məhərrəm: "Baş üstə, yoldaş Musayev, -dedi, -gedək çay içək, ancaq anam yazıqdır, Qədirlı əhvalatını ondan soruşma". Dedim ki, gedək orada baxarıq. Elə bil biri məni məcbur edirdi ki, bu bacılar yazıqdırlar, bildiklərini danış. Xülasə, getdik Məhərrəmgilə. Çay gətirən zaman mən bacıların zağada gizlənməsindən yerbəyər danışdım. Fatma yalvardı ki, yoldaş Musayev, hələ mən özüm barədə danışmıram, bəs Gülsümün necə, hansı zağada gizlənməsini haradan bilirsən? Mən Gülsümün mənə olan söhbətini Fatmaya danışarkən Fatma özündən getdi. Bir qədərdən sonra durdu və yalvardı ki, bir də danış. Danışdım, iki dəfə yenə özündən getdi. Durandan sonra ayaqlarımı qucaqlayıb öpdü və yerbəyər soruşdu. Bir neçə gün sonra Fatma arvad öz oğlanları ilə gedib bacısı Gülsümü tapdı və evinə qonaq gətirdi.

Bəli, əziz oxucu, ermənilərin bizim başımıza nələr gətirdiklərini 50 il bir-birinə həsrət qalmış bu iki bacının - Fatma və Gülsümün taleyi timsalında, az da olsa, təsəvvür etmək olar.

ERMƏNİLƏRİN GÖYÇƏ MAHALINA YİYƏLƏNMƏLƏRİ VƏ BURADA TÖRƏTDİKLƏRİ VƏHŞİLİKLƏR BARƏDƏ

1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edilib, erməni vilayəti elan olunduqdan sonra Türkiyədən, İrandan qovulmuş ermənilərin bu bölgəyə güclü axını təşkil edildi. Göyçə gölü ətrafında o vaxta kimi erməni olmamışdı. Orada olan ermənilər isə ancaq Eçmiədzin kilsəsi (Üçkilsə) ətrafında idilər. Türkiyədən, İrandan gətirilənlər ermənilər yavaş-yavaş həm də Göyçə gölü ətrafına yığılmağa başladılar. 1828-29-cu və sonrakı illərdə Türkiyənin Bayazit mahalından da xeyli erməni gətirilmiş, Dəliqardaş, Başkənd, Kuzəcik, Hacı Muxan kəndlərinin yaxınlığında - ortaliğında Kəvər adlanan yerdə məskunlaşmış, buralarda Türkiyədəki mahalın - Bayazitin adını qoymuşdular. 25 min hektardan çox düzənlik sahəni əhatə edən bu dağətəyi ərazidə Quluəğalı, Vəliağalı, Hüseynquluəğalı kəndləri yerləşirdi. Qırxbulaq bulaqlarından 1,5 km şimalda, Quluəğalı kəndinə yaxın yerdə kök salan ermənilər o dövrün ən çox dəbdə olan nalbəndlik, dəmirçilik, dərzilik, zərgərlik və s. peşələri ilə məşğul olub, azərbaycanlıların gündəlik işlərinə yaramaqla bu yerlərdə kök atır, yerli müsəlman əhali ilə dostlaşıb özlərinə gün-güzəran düzəltməyə çalışırdılar. Ermənilər həmçinin Kəlbəcərin kəndlilərinin meşə materiallarından kərən, taxta, dirək, pərdi, çalğı, kürək, şana, çanaq, oxloy, qaşiq, çömçə, tabaq və s. hazırladıqları, meşə meyvələri olan zoğal, əzgil, armud, alma yığır, ət, yağ, pendir, bal, gön-dəri və s. bazara gətirdiklərini alırdılar. Bazardakı ermənilərin sənətkarlığından da istifadə edir və özlərinə lazım olan duz, neft və başqa lazım olan zəruri mallar alırdılar. Göyçə mahalının azərbaycanlıları, Kəlbəcər əhalisi, və Azərbaycanın

Mil-Muğan, Şirvan düzlərindən özlərinin 1-1,5 milyon baş malheyvanları ilə 2,5-3 aylığa Sarıyer, Ağmanqan, Qaraarxac, Qurbagaçay, Çobanbulaq yaylaqlarına köçən camaat da yaylaqda olduqları günlərdə də bu ermənilərin sənətkarlıq xidmətlərindən gen-bol istifadə edirdilər. Hətta münasibət o qədər yaxınlaşmışdı ki, 1918-ci ildə erməni diviziya komandiri Silikovu öz dəstəsi ilə Zod kəndində əsr götürəndə azərbaycanlılar bu dəstədə Basarkeçər kəndindən olan iki nəfər erməninə öldürməyib buraxmışdılar ki, onlar bizim qonşularımızdır, çörək kəsmişik.

Bəs onlara torpaq, dolanışıq verən müsəlmanların hörmətinin əvəzini onlar necə ödədilər? Hər şeydən əvvəl 1918-1919-cü illərdə Göyçə mahalında da çoxlu müsəlman əhalisini qətlə yetirməklə, qovaladılar. Sayı on minlərlə olan bu zavallı insanlar dağlarda borandan-qardan, aranda aclıqdan, çılpaqlıqdan, yatalaq xəstəliyindən qırılıb tərəf oldular.

1919-cu ilin əvvəllərində erməni qırğınından, dağların qarboranından can qurtaran xeyli göyçəlinin salamat qalmasını, onların Gədəbəy-Kəlbəcərdə yerləşməsini bilən basarkeçərli ermənilər müsəlmanlarla danışığa girmişdilər ki, ilin əvvəlində sizi qovub-qıran zaman biz Basarkeçər ermənilərinin gücü çatmadı sizə kömək edək. İndi biz sizi müdafiə edə bilərik. Sizin evlərinizi dağıdıb yandırmamışıq, gəlin öz yerinizə, öz kəndlərinizdə həmişəkitək, qonşular kimi yaşayaq. Bu məsələni Basarkeçər rayonunun ağsaqqalları, 25 kəndin nümayəndələri həmin gün Zod kəndində Səməd ağanın evinin yanında müzakirə etdilər. Bu müzakirədə Aşıq Ələsgər, onun oğlu Bəşir, Məşədi İsa, Qlava Balı, rusdilli Qəhrəman, Aşıq Əsəd, Aşıq Nəcəf və digər bir neçə ağsaqqallar da iştirak edirdilər. Rəhmətlik Aşıq Ələsgər qəti etiraz edir ki, ermənilərə etibar edib, inanıb, azdan-çoxdan salamat qalmış camaatı qırğına verə bilmərik. Bu, bizi aldatmaq, sağ qalanlarımızı qırmaq üçün erməni hiyləsidir.

Aşıq Ələsgərin bu uzaqgörən məsləhəti qəbul olunur. 25 kəndin azərbaycanlı camaatı geri qayıtmaqdan imtina edir və ermənilərin ikinci qırğınına məruz qalırlar. Lakin Bala Məzrə, Böyük Məzrə, Şişqaya kəndlərinin bir sıra adamları razılaşmayıb öz evlərinə qayıdırlar. Bu işə əsasən Şişqayalı Kor Tanrıverdi başçılıq etmişdi. Lakin az sonra ermənilər kəndə qayıtmış camaatı yerbəyer qırmışdılar.

Ələsgərin haqlı olduğunu qəbul etsə də, Səməd ağa daşkəndli Aşıq Nəcəfi də özü ilə götürüb erməni başçıları ilə danışıq aparmaq üçün Basarkeçər kəndinə gedir. Orada tanıyıb inandığı erməni başçıları ilə görüşən zaman Səməd ağanı da, Aşıq Nəcəfi də həbs edirlər. Aşıq Nəcəfi aparıb Bayazit qalasında saxlayır, gündə 2 dəfə çılpaq kürəyinə qaynar samovar bağlayıb öldürürlər. Səməd ağamı isə zərgər Ağacanın evində özü Şamaxıdan olan bir erməni polkovniki gününün günorta çağı çayın qırağında güllələnmiş, aparıb Kərkibaş kəndinin altında olan qayanın dibində basdırmışdı. Bu barədə bütün Basarkeçər erməniləri danışırdı.

1919-CU İLDƏ QARSDA TÖRƏDİLMİŞ FACİƏLƏRDƏN BƏZİ QEYDLƏR

Tarixdən bəllidir ki, Qars, Gümrü şəhərləri və onların ətrafındakı mahallar Türkiyənin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Ancaq 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı ruslar Türkiyənin bir çox torpaqları kimi, Qars və Gümrü şəhərlərini də zəbt etmişdi.

Lakin 1917-ci ildə Almaniya ilə Türkiyə müttəfiq olub ingilislərə, fransızlara, ruslara qarşı vuruşdular. 15 dekabr 1917-ci ildə isə Almaniya, Avstriya və Macarıstan Brest-Litovsk müqaviləsi bağladılar. Bu müqaviləyə əsasən Türk qoşunları Qarsa qoşun çıxarmalı idi. Bununla belə, 225 min müsəlman, 45 min yunan, 10 min rus, 11 min erməni və 9 min gürcünün yaşadığı Qars bölgəsinə soxulan, burada aqalıq etməyə çalışan ermənilər müsəlman əhalini qətlə yetirirdilər. Bunu nəzərə alan Türkiyə 1918-ci il aprelin 15-də təzədən Qarsa daxil oldu. 1918-ci il dekabrın 1-də Müsəlman Milli Komitəsinin qərarı ilə 1919-cu il yanvarın 14-də keçirilən seçkilərdə hər on min nəfərə bir nəfər, cəmi 64 nəfər deputat seçildi. Beləliklə, 60 nəfər müsəlmanlardan, 3 nəfər yunandan, 1 nəfər malakandan ibarət Milli Şura yarandı. Parlamentin sədri Əsəd bəy Hacıyev seçildi. Sənətcə həkim olan Əsəd bəy Hacıyevin sədrliyi ilə 27 martda parlamentdə 12 nəfərdən ibarət hökumət təşkil edildi. İbrahim Cahangirov Nazirlər Şurasının sədri, onun qardaşı Həsən bəy Cahangirov isə hərbi nazir oldu. Daxili işlər naziri Rza bəy, xarici işlər naziri Fəxrəddin bəy, maliyyə naziri Məmməd bəy Sultanov, yollar naziri Əhməd bəy Hacıyev - cəmi 11 nazir təyin edildilər. 15 min nəfərlik nizami ordu yarandı. Qazıyev qərargahın rəisi oldu. 9 nəfər türk zabiti ordunun tərkibində qaldı. 300 nəfərlik süvari ordu dəstəsi də bütün silahlarla təmin edildi. Bu bölüyə kapitan Əhmədov və

köməkçisi Ziya bəy komandirlik edirdilər. 5 mart 1919-cu ildə Azərbaycanın xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski özünün 413 nömrəli məktubu ilə Gürcüstan xarici işlər nazirinə yazırdı ki, Zaqafqaziya Qars-Batumi hakimiyəti 5-ci respublikadır.

Qarsda belə geniş dövlət qurulmasının, özünün 15 minlik ordusunun olmasının Azərbaycan - Gürcüstan arasında ciddi mübahisə doğurmadiğını görən ermənilər Almaniyə hökumətinə müraciət edir ki, Türkiyə Litovsk müqaviləsini pozdu. Alman hökuməti bu xəbərləri eşidən kimi Türkiyədə özünün beş min nəfər qoşununun olmasına baxmayaraq, yenidən on min nəfərlik qoşun göndərüb Türkiyədən tələb edir ki, Qarsı tərk etsin. İngilis qoşun başçıları Almaniyənin Türkiyə ilə münasibətinin pisləşməsinə görüb, ermənilərin xahişini nəzərə alıb, 12 aprelə Qars hökumətinə hücum edir, Qars Milli Şurasının 30 nəfər deputatını və hökumətin tərkibini həbsə alır. İrəvanda olan qoşun hissəsi-Hövsepyan hökumət başçısı, Korqanov isə qoşun komandam kimi Qarsı ingilislərdən təhvil alırlar. 19 aprel 1919-cu ildə daşnak hökumət başçısı və daşnak hökumətinin daxili işlər naziri Xatisyan Qarsa daxil olur. O, Gümrüdə I və IV korpus hissəsini və vəhşi qırıcı dəstə adlanan erməni cəlladı Gödək Muradı da 24 nəfərlik öz barışmaz-bağışlamaz dəstəsi ilə Qarsa aparır. Gödək Muradın dəstəsinin başlıca məqsədi yanğın damı hazırlamaq, yandırılacaq adamları çılpaylayıb dama doldurmaq, yararlı paltarları bağlama-bağlama edib ermənilərə göndərmək, yararsız cırıq paltarları isə yandırmaq üçün damlara doldurulmuş adamlarla birgə yandırmaq idi.

Xatisyan öncə Qars vilayətində olan 91 kəndi soyub, talayıb ermənilərə göndərməyə başladı. Sonrakılara nisbətən seyrək qırğınlar etdi. 1919-cu ilin axırı -1920-ci ilin əvvəllərində öhdəsində olan qoşunu səfərbər edib, soyqırımını kampaniyasına başladı. Xatisyan Qarsda, Andronik Naxçıvanda, Nazaryan İrəvanda, Alobyan Göyçə zonasında qırğını davam etdirdilər.

Qars Milli Şurasının üzvü Əhməd bəy Hacıyev Azərbaycandan daxili işlər nazirinə yazırdı ki, "Erməni daşnak hökumət qoşunları Qars və Ərzurumda müsəlmanları vəhşicəsinə qırırlar. 15 iyun 1919-cu ildə 45 minlik yəhudi seçdiyi nümayəndələrin keçirdiyi qurultay Qarsda müsəlmanların ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsinin qarşısının alınması barədə bütün dünya insanlarına müraciət qəbul edib. Həmin müraciətin dünya xalqlarına yayılmasına çalışınışıdılar. 4 noyabr 1919-cu ildə İrəvandan qaçıb Qarsda məskunlaşmış olan 4 min nəfərin və Qars müsəlmanlarının nümayəndələri Bakıya gəlib İrəvan və Qars quberniyasında yaşayan müsəlmanların ermənilər tərəfindən qırılmasının qarşısını almaq xahişi ilə gətirdikləri məktubu Bakı hökumət orqanlarına təqdim etmişdilər. Məktubda deyilirdi: "Əziz soydaşlarımız, ata-analarımız, qardaş-bacılarımız, ermənilər insanların yaşına, cinsinə, qoca, uşaq, qadın olmasına baxmadan bizi qırırlar. Əzizlərimiz, amandır, yalvarırıq, kömək əllərinizi biz qardaş-bacılarınıza uzadın. Ümidimiz bir sizə, bir də Allaha qalıb. Ağlayıb yalvarırıq, amandı kömək!"

Elə də 1919-cu ilin dekabrında Qars vilayəti müsəlmanlarının nümayəndəsi kimi Qars müsəlman Milli Şurasının üzvləri A.Kazımov və A.İsgəndərbəyov da Bakıda hökumət adamları, hökumət nümayəndələri ilə görüşüb, Qars müsəlmanlarının ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə barədə danışmış, göndərilən məktubu onlara təqdim etmişdilər. Həmin məktubda deyilirdi: "Əzizlərimiz, Qars mahalının 91 kəndinin camaatı, 25 min nəfərlik Sürməli müsəlmanları erməni qılıncına, faciəli qırğına, acılığa, çılpaylığa məruz qalmışıq. Düşmən tapdağında təsəvvür edilməyən faciələrə rast gəlib qırılıırıq. Ey müsəlman qardaş-bacılarımız, axtarın, yol tapın, imdad edin, kömək əlinizi bizə uzadın".

Zavallı Kazımov və İsgəndərbəyov Tiflisdə də olmuş, Tiflis müsəlmanlarının yığıncağını təşkil etmiş, yığıncaqda Qars faci-

ələri barədə Tiflisdə yaşayan müsəlmanlara geniş məlumat vermişdilər. Qarsda, əzilib qırılmaqda olan həmvətənlərimizə yardım, kömək əli uzatmağı onlardan acizənə şəkildə xahiş etmişdilər. Tiflis müsəlmanları Qarsda yaşayan həmvətənlərimizə yardım, kömək etmək üçün komissiya yaratmışdı, komissiyanın tərkibinə Ağa Zeynalov, Əhməd Tomuyev və Məmmədəli Şərifzadə daxil edilmişdilər. Yaranmış komissiya Gürcüstan hökumətinə müraciət edib, Qarsda ermənilər tərəfindən müsəlmanların qırılmasına yol verməmək üçün onların köməkliyini xahiş etmişdi. Komissiyanın təşəbbüsü nəticəsində Gürcüstan hökuməti ermənilərə müəyyən qədər təsir göstərmişdi. Bu isə, az da olsa, kömək etmişdi. Fəris bəy Vəkilov və Ağa Zeynalov 1919-cu ilin dekabrında erməni və Amerka dostluq cəmiyyətinin komissarı polkovnik V.İ.Qasqeliyaya müraciət edib, Qars vilayətində ermənilərin müsəlmanlara qarşı aclıq, qırğın hərəkətlərinin qarşısının alınmasını xahiş etmişdilər. Qeyd etmişdilər ki, "Qars vilayətinin ərazisi zəbt olunandan erməni hökuməti heç bir günahı olmayan kişi, qadın, uşaq, böyük nəzərə almadan, müsəlmandırsa, kütləvi qaydada qırmışlar və qırırlar. Belə davam edərsə, Qars vilayətində müsəlmanların kökü kəsiləcəkdir. Daldalanmaqdan ötəri İrəvan mahalından qaçıb Qars mahalında yerləşən 25 min azərbaycanlıyı da qırırlar. Qılınc, güllədən kənarda qalanlar isə acımdan, yatalaqdan qırırlar. Onların meydilərini basdıranlar da yoxdur".

Vəkilovun, Zeynalovun bu müraciətinə ermənilərin təsir-xahişi nəticəsində Amerika polkovniki heç bir əhəmiyyət vermədi. Ermənilər öz alçaq hərəkətlərini davam etdirdilər. Ermənilərin 1919-1920-ci illərdə Qars vilayətində müsəlmanları amansızcasına qırmaları məsələn 20 yanvar 1920-ci ildə Əli Səbrinin sədrliyi, Hüseynzadənin katibliyi ilə Gəncə quberniyasının Goran camaatının geniş iclasında müzakirə edilib. Gəncə quberniyasının xarici işlər nazirinə, bütün qəzetlərin reaksiyala-

rına teleqramlar, məktublar göndərdilər. Belə məzmununda məktub və teleqramlar 14 mart 1920-ci ildə Şəmkir camaatı adından Şahnəzərov, Əliyev, Q.Məmmədov, M.Umudov, Bədirbəyov və b. imzaları ilə də göndərildi.

1920-ci il mart ayının 8-10-da Türkiyə ordusu təzədən erməni daşnak hökumət qoşunlarını məğlub edib, Qarsı ermənilərdən təmizləyib, evsiz qalmış müsəlmanların yaşaması üçün şərait yaratdı.

1921-ci il mart ayının 16-da Moskvada Rusiya-Türkiyə dostluq müqaviləsi bağlandı. Arpa, Araz çayları boyunca dövlet sərhədləri yaradıldı. Rusiya ilə Türkiyənin Moskvada bağlaqları müqavilə əsasında Qars yenə də Türkiyə torpağı oldu. müsəlmanlar qırğından qurtardılar.

İnşallah, ermənilər çox çəkməz yenə də məğlub olacaqlar.

ABBASQULU BƏY ŞADLİNSKİ ERMƏNİ HİYLƏSİNİN QURBANI OLDU

İndi "Ermənistan" adlanan ərazidə yaşamış azərbaycanlılara qarşı erməni daşnakları tərəfindən zaman-zaman vurulan ağır zərbələrə, dağıntılara qarşı aparılan mübarizələrdə Vedi mahalında doğulub boya-başa çatmış, törədilən vəhşiliklərin dəhşətlərini öz gözləri ilə görüb yaşamış və bu hallara qarşı bərişmaz mövqedə dayanmış, xalqımız qəhrəmanlıq tarixinə parlaq səhifələr yazmış igid sərkərdə Abbasqulu bəy Şadlinski-nin özünəməxsus yeri vardır.

Tarixən qədim türk torpaqlarının sakinlərinin erməni daşnakları tərəfindən qovulması, həmin ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsi "Daşnaksütyun" partiyasının fəaliyyəti ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Həmin mənfur partiya yarandığı gündən etibarən müxtəlif illərdə (1899-1905, 1918-1921, 1948-1953, 1988-ci illər) xalqımız soyqırımı və repressiyalara məruz qalmışdır. Lakin qədim torpaqlarımızın xalqımıza məxsusluğunun inkaredilməzliyi faktını erməni tarixçilərinin özləri də kitab və yazılarında etiraf edirlər. Tarixi sənədlərdə və coğrafi xəritələrdə də bir daha sübut olunur ki, bu yerlərdə azərbaycanlılar qədimdən yaşamaqla əhalinin əsas hissəsini təşkil etmişlər. 1924-cü ilə kimi qüvvədə olmuş coğrafi xəritələr və sənədlərdə öz əksini tapmış kənd-şəhər, yer-yurd adları, əhalinin sayı da bu dediklərimizi sübut edir.

1918-20-ci illərdə erməni daşnaklarının törətdikləri soyqırımı xalqımızı daha dəhşətli faciələrlə üz-üzə qoydu. Həmin illər azərbaycanlılar yaşayan bölgələrin kəndləri yandırılaraq viran edilir, əhalisi qırğınlara məruz qalırdı. Erməni daşnaklarının zülmündən salamat qalan zavallı xalq doğma ocaqlarından di-dərgin düşərək müxtəlif yerlərə səpələnirdi.

Belə bir vaxtda xalqına qarşı edilən vəhşiliklərə tab gətirməyərək irəli çıxan Abbasqulu bəy Şadlinski Vedi, Şərur, Naxçıvan mahallarının əhalisini erməni qırğımindan, zülmündən müdafiə və xilas etmək naminə igidləri başına toplayaraq silahlı dəstələr yaratdı. Ayrı-ayrı yerlərdə, müxtəlif vaxtlarda erməni daşnaklarına öldürücü və sarsıdıcı zərbələr endirərək xalqı yağı düşməndən müdafiə edən Abbasqulu bəyin dəstəsinin şöhrəti nəsillərə nümunə kimi daxil olmuşdur.

Abbasqulu bəy Şadlinski haqqında eşitdiklərimi xalqımıza, bu günkü nəsillə olduğu kimi çatdırmağı özümə mənəvi borc bilirəm. Gətirdiyim faktlarda Vedi-Qarabağlar rayonunda rəhbər partiya, sovet, təsərrüfat işlərində çalışdığım 20 il ərzində mətbuatda oxuduğum, dövlət sənədlərində rast gəldiyim, eləcə də Abbasqulu bəylə çiyin-çiyinə ermənilərə qarşı vuruşan Çimənkənd sakini Sultan xandan, Vedi kənd sakinləri Əli Eyvazovdan, Abbas Əjdər oğlundan, tez-tez ünsiyyətdə olduğum Vedi-Qarabağlar, Şərur vətəndaşlarından eşitdiklərimə əsaslanmışam.

Çar hakimiyyəti devrildikdən sonra tarixi düşmənimiz olan erməni daşnakları Qəmərli, Vedi, Şərur bölgələrinin kəndlərinə amansız və aramsız hücumlar edərək əhalini qırır, əmlakını talan edirdilər. 1918-ci ilin ortalarında Andronikin quldur daşnak dəstəsi İrandan keçib Naxçıvana soxularaq Yayıcı kəndini viran qoyur. Günahsız əhalini qılıncdan keçirir. Sonra Nehrəm kəndinə basqın edir. Bunlardan şirniklənən və azğınlaşan dəstə Vedi rayonunun Şahablı kəndinə basqına keçir. Abbasqulu bəy Şadlinski 17 nəfərlə düşmənin qarşısına çıxaraq onları məhv edir. Bundan qəzəblənən daşnak Dro Vedi qarşısında ultimatum xarakterli belə bir tələb qoyur: hər öldürülən erməni üçün 17 min manat pul və öldürmək üçün 17 nəfər verilməlidir. Lakin vedililər tərəfindən rədd cavabı alan düşmən qəflətən Vediyə hücum edir. Vəziyyətin gərginləşdiyini gören Abbasqulu

bəy əhaliyə müraciət edərək onları düşmənin hücumunun qarşısını almağa çağırır. Bu çağırışla ayağa qalxan sakinlər Abbasqulu bəyin rəhbərliyi ilə döyüşə girirlər. Cavab hücumuna tab gətirə bilməyən düşmən xeyli itki verdikdən sonra geriye qaçmağa məcbur olur. Həmin döyüşdə Abbasqulu bəyin dəstəsi bir neçə top, 8 pulemyot, xeyli miqdarda silah və sursat ələ keçirir.

Bundan sonra A.Şadlinski Vedibasarı kəndlərinə müraciət edərək, onları bir komandanlıq altında birləşdirib daşnaklara qarşı mübarizəyə qalxır. İgid sərkərdənin bacarığı və döyüş qabiliyyəti xalqda ona inam hissi yaradır. Kiçik Vedi, Şıxlar, Böyük Vedi kəndləri arasında, Qəmərli ətrafında düşməne ağır zərbələr endirilir. Həmin vaxt ingilislər "Ermənistan" da ağılıq edirdilər. Onların ayrı-ayrı strateji məntəqələrdə - Dəvəlidə, Yaycıda, Baş Noraşəndə, Şahtaxtıda hərbi düşərgələri var idi. Daşnaklar bundan istifadə edərək Abbasqulu bəyin zərbəsindən qurtarmaq üçün ingilis komandanlığı ilə əlaqəyə girib Abbasqulu bəyi öldürmək, ya da ələ keçirmək üçün planlar hazırlayırlar. Dəvəlidə yerləşən ingilis düşərgəsinin komandanı Abbasqulu bəyi bu məqsədlə danışığa dəvət edir. İngilis komandanlığı əvvəlcədən qoyulmuş şərtlərə əsasən İrəvanda onu daşnaklara təslim edir. Daşnaklar ondan Vedi əhalisinin silahı yerə qoymasını tələb edirlər. Onların bu tələbinə "vəd verən" Abbasqulu bəyi İrəvanda xalqımızın vətənpərvər oğullarından Əli Abbas, Hüseyn bəy və Cavanşir bəy zəminə götürürlər. Abbasqulu bəy isə Vediyə qayıdan kimi daşnakların tələblərini rədd edib, onlara qarşı mübarizəni daha da gücləndirir. (Ona zəmanət verən Əli Abbas və Cavanşir bəy Bakıya qaçır, Hüseyn bəy isə Dronun əmri ilə həbs olunur).

1919-cu ilin payızında Vedibasarda daşnaklarla Abbasqulu bəyin qoşunu arasında kəskin vuruşlar getdiyi bir vaxtda İrəvandan gələn Şahtaxtıdan keçib Qaraxaça çatmış qatı quldur Andronik Abbasqulu bəyə silahı yerə qoymasını təklif edir. O, isə

döyüşləri davam etdirməklə onun təklifini rədd edir. Andronik Qraxaç, Qədirlı, Birəli kəndlərinin əhalisini qılıncdan keçirir, qalanları isə damlara doldurub yandırır. Lakin Abbasqulu bəyin dəstəsi ilə vuruşlarda böyük itkilərə məruz qalan Andronik Dərələyəzə doğru çəkilməyə məcbur olur. Abbasqulu bəyin dəstəsi isə öz növbəsində Şərur, Vedibasar, üçün təhlükəli olan Zəncirli erməni kəndini "müharibənin qanunlarına" uyğun yerlə-yeksan edərək xarabalığa çevirir.

A.Şadlinskinin dəstəsi Şərur-Naxçıvan ərazisində də ermənilərə qarşı ciddi mübarizə aparmış, həmin ərazilərin də daşnaklardan təmizlənməsində böyük fəaliyyət göstərmişdi. 1920-ci ilin oktyabr ayının sonlarında Sovet hakimiyyəti tərəfindən Abbasqulu bəyin qarşısında belə bir vəzifə qoyulmuşdu: Əznəbürd-Qarabağlar əyəyi ilə hərəkət edib Bağırsaqdərə-Sədərek arasında mövqe tutmaq. Bu əməliyyat noyabr ayında həyata keçirildi və nəticədə Şahtaxtı və Xok kəndlərində daşnak dəstələrindən 1200 nəfərə yaxın əsgər və zabit əsir götürüldü. Beləliklə, Şərur qəzası daşnaklardan tamamilə azad edildi.

1921-ci ilin yanvar-fevral aylarında daşnakların Yaponun başçılığı ilə Dərələyəz, Şərur, Qəmərli istiqamətlərində başladığı təhlükəli hücumunun qarşısını almaq üçün Abbasqulu bəy hökumət qoşunlarının komandanlığı ilə əlaqəyə girib, Şərura gedən yolda Danzik və Arazdəyən tərəflərdə, Çanaxçı kəndində yerləşən düşmənin qabağına sədd çəkir və onlara ağır zərbələr vurur. Sağ qalan düşmən qüvvələri Dərələyəzə doğru qaçır. Abbasqulu bəyin cəsarətli planları və şəxsi qəhrəmanlığı ilə bu ağır döyüşlərdə Yaponun dəstəsi məhv edilir.

Ümumiyyətlə, "Ermənistan"da sovet hakimiyyətinin ilk illərində daşnaklara qarşı amansız mübarizədə və onların tamamilə darmadağın edilməsində Abbasqulu bəy Şadlinskinin böyük xidmətləri olmuşdur. Erməni tarixçiləri və o dövrün məsul rəhbərləri bu igid sərkərdənin qəhrəmanlıq nümunələrini is-

tər-istəməz etiraf etməyə məcbur olmuşdular. 25 noyabr 1960-cı il tarixli "Kommunist" qəzetində Ş.Əmirxanyanın, 4 avqust 1957-ci il tarixli "Sovet Ermənistanı" qəzetində Mkrtiçyan və Şirazyanın, 14 oktyabr 1964-cü il tarixli "Azərbaycan gəncləri" qəzetində A.Karapetyanın və başqalarının yazıları buna misaldır.

A.Şadlinskiyin "Ermənistan"da, Naxçıvanda, Şərur mahalında daşnaklara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi o dövrün rəhbər işçilərindən Myasnikovun, Qostanyanın və başqalarının məruzə və çıxışlarında da istər-istəməz qeyd edilmişdir. Göstərdiyi böyük xidmətlərə görə Abbasqulu bəyin rəhbərlik etdiyi "Qırmızı tabor"un bir neçə üzvü də həmçinin "Qırmızı bayraq" ordeninə layiq görülmüşdü.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, şübhəsiz, A.Şadlinskiyin erməni daşnaklarına vurduğu zərbələr ermənilərin yadından çıxmırdı. Elə buna görə də ermənilər üzdə başqa donə girsələr də, daxildə Abbasqulu bəyi aradan götürmək üçün fürsət axtarırdılar. Nəhayət, 1930-cu ildə belə bir fürsət ələ düşdü.

Abbasqulu bəyin yaxın dostu və silahdaşı, erməni daşnaklarına qənim kəsilən Kərbəlayı İsmayıl tutulmaq təhlükəsindən xilas olmaq üçün 8 illik ayrılıqdan sonra yenidən Vədiyə qayıdır. Kolxoz quruculuğunun bu qızğın çağlarında onu "qulaq" adlandırıb sovet quruculuğuna zidd adam kimi təqiblərə başlayırlar. Vəziyyəti layiqincə araşdırmağı bacaran Kərbəlayı başa düşür ki, onu həbslər gözləyir. Elə buna görə də başına silahlı dəstə toplayaraq Kolanlı kəndində məskunlaşıb, 20 kəndi özünə tabe edir. Kolxoz quruculuğu üçün böyük təhlükə hesab edilən bu qiyamın qarşısını almaq üçün ermənilər yenidən məkrli plana əl atırlar. Bütün bunlardan sonra onlar ermənilərin qatı düşməni olan Abbasqulu bəy Şadlinskiyi və Kərbəlayı İsmayılı məhv etmək üçün yaxşı fürsət ələ düşdüyünü hiss edirlər. Belə ki, Kərbəlayı üçün artıq "tilov" hazır idi. Qalırdı Şad-

linski. Onlar düşünüb plan hazırlayaraq belə qərara gəldilər ki, Kərbəlayının yaxın dostu Abbasqulu bəyi onun yanına göndərsinlər. Əgər Abbasqulu bəy Kərbəlayını razı sala bilsə, onda desinlər ki, bütün bu işləri Kərbəlayı sənin göstərişinlə yerinə yetirmiş, ona görə də onu sən qaçırmısan, sən də gətirmisən. Yox, onu razı sala bilməsə onda deyərək ki, onu sən qoymursan ki, kəndləri azad edib təslim olsun. Elə bu planda da Abbasqulu bəy Kərbəlayının yanına göndərilir. Danışıqlardan qayıdan Abbasqulu bəy yolda öldürüldü. Beləliklə, düşmən öz çirkin niyyətini həyata keçirdi.

"Ermənistan" hökuməti tərəfindən iki dəfə-1957 və 1960-cı illərdə Abbasqulu bəyin məzarının üstünün götürülməsi və ona heykəl qoyulması barədə qərar qəbul edilib. Birinci qərar qəbul olunarkən Vədi rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində Hüseyn Məmmədov, ikinci qərar qəbul olunan il isə həmin vəzifədə mən işləyirdim. Bunları deməkdə məqsədim odur ki, bizim hər ikimiz bu qərarın yerinə yetirilməsinin tərəfdarı idik və bunun həyata keçirilməsi üçün hər şeyi edirdik. Ziyalılarımızla da məsləhətləşmələr keçirib, tədbirlərdə görürdük. Lakin buna baxmayaraq, biz bu işi görə bilmədik. Ona görə də qəbul olunmuş qərarın kağız üzərində qalması daha "məsləhət" idi. Biz özümüz isə bu məsələ ilə maraqlananda bizə ancaq şifahi "məsləhət və göstərişlər" verməklə kifayətlənirdilər. Əsas "səbəb" də bu idi ki, Abbasqulu bəyin döyüşlər zamanı qətlə yetirdiyi neçə-neçə erməninin bu gün yüzlərlə oğlu, nəvə-nəticələri var. Ona görə də onlar həmin heykəli onsuzda qırıb-uçuracaqlar. Beləliklə də, cəsur və qəhrəman sərkərdəyə heykəl qoyulması tamamilə "unuduldu"...

DAŞNAK ERMƏNİLƏR SONRADAN NEÇƏ BOLŞEVİK MASKASI TAXDILAR

Çar Rusiyasının dağılmasından sonra Azərbaycanda yaradılmış demokratik dövlət və dövlət aparatı Gəncə şəhərində yerləşirdi. XI Qızıl Ordu Orconikidzenin, Mikoyanın, Kirovun və b.İştirakı ilə 1920-ci ilin 28 aprelində Bakıya daxil olandan sonra başlıca məqsəd milli Azərbaycan hökumətinin dağıdılıb məhv etmək, onun ordusunu ləğv etmək idi. Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün XI Qızıl Ordu hissələri bir neçə istiqamətdə Gəncəyə hücumə başladılar. Bu zaman bolşevik qoşunları Tərtər-Goranboy və bir sıra başqa bölgələrdə Azərbaycan qoşunları tərəfindən ciddi müqavimətə rast gəlmişdilər.

Xüsusilə Gəncə ətrafında böyük itkilərə məruz qalan XI Qızıl Ordu bu ordudakı ermənilərin köməyi ilə Gəncə ətrafındakı ermənilər yaşayan kəndlər ələlxüsus da ermənilər çox yaşayan Çaykəndə qaçib yerləşmişdi. Özü Çaykənddən olan, 1932-1935-ci illərdə Ermənistanda Xalq Komissarları Sovetində işləyib, sonradan uzun illər Xalq Komissarları Soveti sədrinin I müavini vəzifəsində çalışan Levon Hovsepyan çox fəxrlə deyirdi ki, "XI Qızıl Ordu hissələri Bakıya daxil olandan sonra əsas məqsəd Azərbaycan milli hökumətini və onun silahlı qüvvələrini məhv edib, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini yaratmaq idi. Bu məqsədlə Gəncəyə hücum edən XI Qızıl Ordu hissələri Tərtər-Goranboy Safkürd kəndlərindən keçərkən çox böyük itkilərə məruz qalıb, erməni kəndi olan Çaykənd kəndinə gəlib, bizimlə birlikdə Gəncə şəhərinə hücum etdik. Şəhəri zəbt edən kimi küçələrə, evlərə doluşub tapdığımız bütün kişiləri böyük bir binaya doldurub, yerli ermənilərin tanıtdığı hökumət adamlarını, ağa, bəy və təxribatçıları dəstəsi ilə seçib aparıb güllələyirdik".

Bu cür iri binalara doldurulanların arasında Ermənistan-dan qaçqın düşüb, Gəncədə öz soydaşlarına sığınan azərbaycanlılar da çox imiş. Bu qaçqınlardan olan Oruc Kəlbə Musa oğlu, Bəhlul Cabbar oğlu, Firudin Ağakəşi oğlu danışdı ki, bolşevik əsgərləri "bejenets" deyər soruşur, qaçqınlara dəymirdilər. Çox vaxt onları köhnəlmiş geyimlərdən-paltarından, papağından ayaqabısmından tanıyırdılar.

Bu cür-cündür paltarların hesabına çoxları ölümdən qurtarırdı. Firudin kişi deyirdi ki, mənim paltarımdan istifadə edib ölümdən qurtaran Xudat bəy və onun arvadı Xatın bacı sonralar bizə xeyli kömək etdi.

Həmin qaçqınlar danışdı ki, Gəncədə gedən qırğınlar zamanı, xüsusilə ermənilər ağma-bozuna baxmadan "tanıyram, bu hökumət adamıdır, bu, müsavətçidir" - deyər azərbaycanlıları ələ verib qırdırırdılar. Bunu eşidən Nəriman Nərimanov Gəncəyə gəlmiş, adamların 90-95 faizini buraxdırmış, qırğın, güllələnmələri də, demək olar ki, tam dayanmışdı. Qəribədir ki, Qızıl Ordu qoşun hissələrinə cəsusluq edib azərbaycanlıları qırğına verən yerli ermənilərin, xüsusilə çaykəndlilərin əksəriyyətinə o vaxt inqilabçı kimi partbiletlər və bir sıra güzəştlərlə mandatlar verilirdi ki, onlarda sonradan yeni hökumətdə vəzifə başına keçirdilər. Məsələn, Əştərək rayon partiya komitəsinin I katibi Suren Movsesyan belələrindən idi. Çaykəndli ermənilərin bir çoxunun uşaqları Moskvada yuxarı vəzifələr tutdular.

Nəriman Nərimanovun həmin vaxt Azərbaycan rəhbərliyində olması Azərbaycanı çox bəlalardan xilas etdi. Məsələn, 1921-ci ildə çox böyük müqavimətdən və mübarizədən sonra N.Nərimanov Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi qalmasına nail ola bildi. Belə ki, Ermənistan Xalq Komissarları Soveti 3 iyun 1921-ci il və 19 iyun 1921-ci il tarixlərdə sədr Al. Miyasnikyanın və katib M.Karabekyanın imzası ilə Dağlıq Qa-

rabağın Ermənistanın bir hissəsi olması barədə qərar qəbul etmişdi. Qərar Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinə göndərildi. Ermənilərin bu zorakılıq siyasəti haqqındakı qərarını alan kimi Nərimanov məsələni Qafqaz Bürosunda ciddi qoydu, ermənilərin Qarabağın Ermənistanın tərkib hissəsi olması barədəki uydurma qərarının müzakirə və ləğv edilməsini tələb etdi. Məsələ Qafqaz Bürosu MK-nın iyul 1921-ci il tarixli plenumunda müzakirə edildi. Plenumda Stalin Qafqaz Bürosu üzvlərindən Orconikidze, Kirov, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikyan, Nazaryan iştirak edirdilər. Müzakirələrdə Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmasını lehinə ancaq Nərimanov və Maxaradze səs verdilər.

Qarabağın Ermənistanın tərkibinə verilməsi barədə Qafqaz Bürosunun qərarı ilə qəti razılaşmayan Nərimanov Rusiya K(b)P MK siyasi bürosunda qəti məsələ qaldıraraq onun müzakirəsinə nail oldu. Rusiya K(b)P MK Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olması barədə qəti qərar qəbul etdi. Beləliklə, Nərimanov ermənilərin və onların muzdlularının müqavimətini qıraraq, Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmasını sübut edib, Azərbaycanın bu ana torpağına da özündən ayırı düşməsinə yol vermədi. Hətta Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilən zaman ermənilərin iradəsi ziddinə olaraq Şuşanın Qarabağ Vilayətinin mərkəzi olmasına da yol vermədi. Burada da ermənilərin müqavimətini qıraraq, Qarabağın mərkəzi şəhəri kimi Xankəndinin olmasını təsdiq etdirdi.

Heç şübhəsiz, N. Nərimanovun Zaqafqaziya müsəlmanlarının mənafeyini ciddi müdafiə edib qoruması bir çox erməni rəhbərlərinin və onların müdafiəçilərinin xoşuna gəlmirdi və buna görə də 1924-cü ilin sonlarında onun Azərbaycan rəhbərliyindən getməsinə nail oldular. Azərbaycanda rəhbərlik Kirov, Mirzoyan, Qalustyan, Ruben, Petrovksi kimilərin əlinə keçdi. Bu dövrlərdə Azərbaycanda azərbaycanlılardan vəzifədə həllə-

dici adamların olmasına yol vermədilər. Nazirliklərdə, şəhər-rayonlarda rəhbər orqanlarda əsasən ermənilər və ruslar yerləşdirildilər.

Yaxşı yadımdadır, Azərbaycanda həmin vaxt ticarət naziri, kommunal təsərrüfatı naziri, daxili işlər naziri, onların müavinləri, həlledici işçiləri ermənilər idilər. İnkaredilməz faktdır ki, məsələn, Kəlbəcər rayonunda heç vaxt erməni milləti yaşamadığı halda raykomun III katibi ayrı-ayrı vaxtlarda erməni olurdu. Daxili işlər orqanlarında işləyən X. Qriqoryan, Markarov və başqaları həmişə Azərbaycandan qaymaq hissəsi olan adamları müsavətçi, trotskiçi, Sovet dövlətinin əleyhinə olan adamlar kimi məhv etmələrindən danışır, Əliheydər Qarayevi, Hüseyn Rəhmanovu, Ayna Sultanovanı, Saleh Güllüçinskini, Bala Əfəndiyevi və onlarla, yüzlərlə digər azərbaycanlı rəhbər kadrları, yazıçıları, ziyalıları, güllələtmələrindən fəxrlə söhbət açırdılar. Qəribədir ki, Azərbaycanda ermənilər rəhbər partiya-dövlət aparatlarında yerləşməklə yanaşı, Bakı ətrafı kəndlərdə, Şəki, Şamaxı, Salyan və bir sıra başqa rayonların azərbaycanlı kəndlərində də sovxoz direktorları bəzi vaxtlar ermənilər olurdu.

Oxucuların yəqin ki, yaxşı yadımdadır ki, 1990-cı ilə qədər Bakıda böyük bir kvartal "Ermənikənd" adlanırdı. Lakin heç kəs fikirləşmir ki, 1911-1913-cü illərdə birdən-birə Bakı şəhərinin ortasında böyük bir erməni qəsəbəsi necə yarandı? Əslində bu qəsəbəni yaradan bir erməni olmuşdur. Belə ki, 1910-1911-ci illərdə Bakıda neft istehsalı və neft satışının inkişafını artıraraq Rusiyam neft məhsulları ilə təmin etmək məqsədilə tələb olunan miqdarda fəhlə-mütəxəssis kontingenti cəlb etmək üçün Çar dövləti tərəfindən Bakıda bir bank şəbəkəsi yaradıldı. Ona bir milyon manat kredit vermək qərara alındı. Bu kredit Bakı kəndlərindən, eləcə də Azərbaycanın rayonlarından gələn vətəndaşlara verilməli idi ki, onlar Bakıda evlər tikib yaşasınlar, neft buruqlarında işləsinlər.

Bu bankın direktorluğuna isə bir nəfər erməni təyin edilmişdi. O, ayrılmış bu 1 milyon manat kredit əvəzinə 3 milyon manat kredit buraxmışdı. Kredit verilən vətəndaşların 90 faizindən çoxu isə ermənilər idi. Ermənilər hər yerdən qaçıb Bakıya dolmağa başladılar. İcazə verilmiş limitdən 2 dəfə artıq dövlət pulunu icazəsiz payladığı üçün sonralar erməni direktorun işi məhkəməyə verilmişdi. Məhkəmənin gedişində onu ağır cəza gözləyirdi. Məhkəmənin sonunda ona sual verib soruşdular ki, sizi ağır cəza gözləyir, siz məhkəmədən nə tələb-xahiş edirsiniz, o deyir: "Mənim cəzamin azaldılması barədə heç bir xahişim yoxdur. Ancaq sizdən xahiş edirəm onu qeyd edəsiniz ki, ixtiyarında olan dövlət vəsaitini bilə-bilə öz milləti olan erməni qardaşlarına paylamışdı. Yazın ki, millətimin yolunda hər hansı cəzanı çəkmək mənə xoşdur. Ona görə də nə qədər cəza tələb olunursa onu da verin". Beləliklə də rusu aldadıb pulunu alan erməninin hesabına Bakıda ermənikənd yarandı. Gəncədə də "vtoroy çast" - ikinci hissə adlanan ermənikənd yaradıldı.

QAÇQINLIQDAN QAYIDAN AZƏRBAYCANLILAR VƏTƏNDƏ YENİ TƏQİB VƏ TƏZYİQLƏRƏ RAST GƏLİRDİ

29 noyabr 1920-ci ildə Sovet ordusunun Ermənistanı daxil etməsi vətəndən zorla didərgin salınmış azərbaycanlılarda sevinc və ruh yüksəkliyi yaratdı. 1921-ci ilin yaz ayları başlayan kimi zavallı qaçqınlar at-ulağı olanlar at ullaqla, olmayanlar, əlbəttə, əksəriyyəti şələ ilə öz vətəninə, kəndinə dönüb, dağıdılmaş evlərinin xarabalarında daldalanmağa başladılar. Lakin müsəlman qaçqınlar qaydana kimi Türkiyədən gəlmiş ermənilər İrəvan şəhərində, İrəvan ətrafı, Qəmərli, Üçkilsə, Qurdqulu, Uluxanlı rayonlarının kəndlərində olan azərbaycanlı evlərinə doldurulmuşdular. Evinə qayidan zavallılara öz kəndində, öz evində yer verməyə, onları Qəmərli rayonunun Sabunçu, Qoylasar, Çigdamlı kəndlərində, qalanlarını isə yaxın bir-iki kənddə yerləşdirdilər.

Demək olar ki, ancaq Vedi rayonuna - İrəvan çuxuru adlanan Ağrıdağ düzənliyində yerləşən bu yerə ermənilər dolub, azərbaycanlı evlərini zəbt edə bilməmişdilər. Çünki Vedi illər boyu erməni daşnaklarına divan tutmuş Abbasqulu bəyin və onun silahdaşlarının rayonu idi. Ermənilər Abbasqulu bəyin qayıdıb onlardan qisas alacağından qorxurdular.

1920-ci ilin yayında Abbasqulu bəyin köməyi ilə İrana keçmiş camaat elə Abbasqulu bəyin başçılığı və köməyi ilə də 1921-ci ilin əvvəllərində Vedi rayonuna - öz doğma kəndlərinə, odu söndürülmüş doğma ocaqlarına qayıdıb, özlərinə təzədən ev-çəşik tikməyə, gün-güzəran düzəltməyə başladılar.

Bu dövrdə, 1921-ci ilin lap əvvəllərində özü İrəvandan olan, rus dilində təhsil almış Saleh Güllücinskinin Vedi rayonunda İnkilab Komitəsinin sədri göndərdilər. Güllücinski qaçqınlara əlindən gələn köməyi göstərir, onlara hər cür şərait yaradırdı.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu rayonda olan 67 kənddən ancaq 22-si rayonun düzənlik hissəsində yerləşirdi. Ümumiyyətlə rayonda və xüsusilə də ermənilərin maraqlı olduğu Ağrı-Ararat düzənliyində Vedi rayonunda ancaq iki kənddə ermənilər nisbətən çox yaşayırdılar - Türkiyə, Naxçıvanla həmsərhəd olan Dəvəli və Reyhanlı kəndlərində. Buna görə də 1922-ci ildə Türkiyədən gələn ermənilərin bir qisminin də Vedi rayonunda yerləşdirilməsi qərarlaşdırıldı. Lakin köçürülən ermənilər azərbaycanlılarla qarışıq yaşamaq istəmir, azərbaycanlılar da erməniləri qəbul etməkdən imtina edirlər. Ermənilər tələb edirdilər ki, Vedidə yaşayan azərbaycanlılar Cığındərə, Millidərə, Çanaxçidərə dağlıq zonalarında olan boş evlərə köçürülsünlər. Azərbaycanlılar isə deyirdilər ki, siz göydən düşməmişiniz ki, biz evlərimizi sizə təhvil verək? Dünən hökumət yox idi, bizi qovurdunuz. İndi ki, hökumət var. Ermənilər Millidərə, Çanaxçidərə və Cığındərədə xarabazara çevirdikləri kəndlərə qoy özləri getsinlər.

Bu məsələ ilə əlaqədar ermənilərlə müsəlmanlar arasında böyük ziddiyyət əmələ gəldi. Saleh Güllücinski də ermənilərin bu siyasətinə qarşı çıxıb, Vedinin düzənlik hissəsindəki 20 azərbaycanlı kəndinə erməni buraxmadı, onların rayonun dağlıq zonalarmda boş ev və torpaqlarda yerləşdirilməsi tələbini irəli sürdü. Ermənilər isə buna razılıq verməyib, ancaq Ağrıdağ vadisində (indi buraya Ararat vadisi adı qoyublar) yerləşdirilmələrini tələb etdilər.

Belə olan surətdə erməni hökumət rəhbərləri ermənilərin tələbini ödəmək məqsədilə Saleh Güllücinski vəzifəsindən azad edib, oxumağa göndərdilər. Erməni Tıqran Hovsepyanı Vedi rayonunda başçı təyin etdilər. Beləliklə, rayonda olan 20 azərbaycanlı kəndlərindən 18-də azərbaycanlılarla qarışıq yaşamaq üçün ermənilər yerləşdirildi. Ancaq Şidli və Alməmməd kəndləri Türkiyə ilə çox yaxın məsafədə olduqları üçün bu

kəndlərə ermənilər getmədilər. Əvvəllər bu vadidə 20 azərbaycanlı, 2 erməni yaşayan kəndi olduğu halda, sonralar bu nisbət 20 erməniləşmiş, 2 azərbaycanlı kəndi şəklini aldı.

Eyni proses Ermənistan ərzisindəki başqa azərbaycanlı kəndlərində də getdi. Bununla belə, erməniləşdirilmiş kəndlərə hər cür köməklik göstərilirdi. Məsələn, erməni kəndlərinin hamısında mağaza olduğu halda, azərbaycanlı kəndlərinin 4-6, bəzən də 8-də bir mağaza açılırdı. Duz, neft kimi çox vacib olan 7 növ vacib mallar erməni kəndlərində pula satıldığı halda, azərbaycanlı kəndlərində ancaq taxıla dəyişdirilirdi. Azərbaycanlıları qorxutmaq, vahiməyə salmaq və təzədən Azərbaycana qayıtmaları üçün zəmin yaratmaq məqsədi ilə 1925-1926-cı illərdə gündə 3-4 azərbaycanlı kəndi ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınıb bütün evlər axtarıldı, guya ki, onlar özləri ilə silah gətiriblər, ermənilərlə müharibə edəcəklər. Bu bəhanələrlə onlarla azərbaycanlı həbs edilib aylarla həbsxanalarda saxlanılıb, vəhşicəsinə döyülürdülər. Belə daşnak kampaniyasına Basarkeçərin Daşkənd kəndindən də onlarla adam qurban getmişdi. İslamı, Bəhrəmi, Hidayəti, Qaraqoyundan Kalvayı Mirəlini, Xanları, Bəyləri göstərmək olar. Deyirdilər Aşıq Nəcəf sizin kəndlidir, o, erməni qırıbdır. O Aşıq Nəcəfi ki, ermənilər tərəfindən tutulub aparılıb Bayazıt qalasında saxlanmışdı. Ermənilər gündə 3 dəfə dalına qaynar samavar bağlayıb, onu şəhərin kənarında bir təpənin başında yerləşən qaladan çıxarıb, həmin təpəni endirib qaldırırlarmış. Ermənilər azərbaycanlılara deyirdilər ki, siz silah saxlayırsınız ki, Aşıq Nəcəfin qisasını alasınız.

Daşnak Silikovun öldürülməsinin təşkilatçılarından biri olan Qaraiman kənd sakini Məşədi İsanı isə ermənilər rayon mərkəzindən öz kəndinə gedərkən güllə ilə vurub öldürdülər. Ancaq bu cinayəti kənddə onunla nisbətən soyuq münasibətdə olan adamların adına bağlayıb, 2-3 nəfəri də aylarla həbsxanalarda saxladılar.

1930-32-ci illərdə Ermənistan MİK-nin sədri Ananyan idi. O, Bayazitdə olarkən qalaya gedib baş çəkmişdi. Bundan sonra o, qəzetlərdə çıxış etmişdi, yazmışdı ki, həbsxanada olanların 58 faizi azərbaycanlılardır, demək onlar cinayətkardırlar. Belə haqsız təzyiqlərə məruz qalanaqlardan biri də "Qarlı aşırım" povestinin qəhrəmanı Kərbəlayı İsmayıl idi. Ancaq onunla bağlı bir hadisəni nədənsə unudublar. Hamı bilir ki, 1918-1919-cu illərdə Abbasqulu bəyin başçılığı ilə Çimənkənd sakinləri Sultan xan, Kalvay İsmayıl, Eyyub ağa ermənilərin hücumları zamanı ermənilərlə əlbəyaxa olmuş, müqavimətdə erməni də ölmüşdü. Qaçqınlıqdan qayıdan 5-6 il sonra isə onları həbs etmək üçün bəhanə yaratmaq məqsədi ilə Kalvay İsmayılı, Eyyub ağanı və digər 3 nəfər şəxsi 3 aylığa Basarkeçər rayonunun Nərimanlı kəndində sürgün etmişdilər. Onları kəndə gətirib Məşədi İdris, Məşədi İsmayıl, Molla Nəcəf adında 3 adama tapşırıdılar ki, bunları siz saxlamalısınız, onlar heç bir yana getməməlidirlər. Əgər onlar bir yana getsələr, siz bizə xəbər verməlisiniz. Sonra 2 nəfər də başqa adam gedib Şabanı və Lal İmanı çağıraraq tapşırıq verdilər ki, bu adamlar bu kənddən bir yana gedəndə xəlvəti bizə xəbər verərsiniz. Mən başa düşdüm ki, bunlar bir güllə ilə iki ov vurmaq istəyirlər. Demək, onlar əgər bir-iki gün gizli qaydada kəndlərinə getsələr, onlar və onların saxlanması cavabdeh edilmiş bu adamlar həbs olunmalı idilər. Bunu kəndin ağsaqqaları çağıraraq komsomol katibi kimi, mənə və eləcə də Şabana və İmana dedilər. Biz elə etməliyik ki, qurulmuş hiylədən vedilələrin və öz kəndlilərimizin tutulmasına yol verilməsin. Qəti olaraq onların öz evlərinə gəlib, getmələri barədə heç vaxt xəbər verməməlidir. Elə də edirdik.

Əlbəttə, rayon daxili işlər orqanları hər 5 gündə bir dəfə izahat alırdı ki, onlar evlərinə gedirlərmi? Biz də "yox" deyə izahat verirdik. Beləliklə, biz ermənilərə imkan vermədik ki, Kalvay İsmayılı, Eyyub ağanı və onlarla birgə kəndimizdən digər 3 nəfəri həbs etsinlər və keçmiş hayıflarını alsınlar.

HÜSEYNQULUAĞALI KƏNDİNİN ADI NECƏ NƏRİMANLI OLDU?

Göyçə mahalında məşhur kəndlərdən biri olan Hüseyinqulu ağalı kəndinin adı uzun olduğundan ermənilər bu adı deyib-yazmağa çətinlik çəkirdilər. O zaman kəndin adındakı "ağa" kəlməsini bəhanə edib, kəndin adını dəyişdirmək istəyirdilər.

1927-ci ilin payız aylarında kənd soveti seçkisi gedirdi. Basarkeçər rayonu da Bayazit qəzasına baxırdı. Seçkini keçirməyə qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri Setrakyan gəlmişdi. Hüseyinqulu ağalı sözünü deyər bilməyən Setrakyan sərt söyüş söyüb kəndin adını dəyişib Luqaşın qoymağı tapşırırdı. Kəndin adının erməni dilində söyülməsini və "Luqaşın" sözünü eşidən erməni dilini bilən Məşədi İsmayıl Setrakyanın özünü söyüb "biz Luqaş-Muqaş bilmirik, biz Hüseyinqulu ağalını tanıyıyıq" - dedi. Setrakyan Məşədi İsmayılı bihərmət edib, həbs elədi və onu öz gəlidiyi faytonla apardı. Sonra da məhkəmə ona üç ay iş verdi.

Kəndin adının dəyişiləcəyini eşidən kənd ağsaqqaları Qlava Balı, Molla Nəcəf, rusdilli Qəhrəman və bir neçə başqaları toplaşaraq məsləhətləşdilər ki, biz qaçqınlıqdan qaydına zaman Nəriman Nərimanov dəmiryol sitansiyasında bizə rast gəldi, bizi belə köç vəziyyətində görüb dedi "gəlin getməyin, mən tapşıraram ki, sizi yaxşı kənddə yerləşdirsinlər". Biz çox razılıq edib, dedik yox, vətənə qayıtmalıyıq. Nərimanov dedi gedirsiniz gedin, Allah yaxşı yol versin, ancaq siz o qonşuların yanına gedirsiniz, gec-tez onlar sizi yenə buraya qaytaracaqlar. Düzdür, nəhaq yerə biz onu eşitmədik, indi keçib, kəndimizin də adını qoymurlar öz yerində qala, onda gəlin kəndin adını Nərimanovun adını qoyaq. Məsləhət belə oldu.

O vaxt kənddə partiya təşkilatı yox idi, komsomol təşkilatı vardı. Mən də onun katibi idim. Ağsaqqallar yeni seçilmiş so-

vet sədri Bəhman Qarayevi və mənə çağıraraq qərarlarını dedilər. Biz gözləyirdik görək rayondan, ya qəzadan kim gələcək. Bir gün Musa Vəlibəyov adında bir yoldaş gəlib dedi ki, mən qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri Setrakyanın tapşırığı ilə gəlmişəm. Hüseyinquluğa adı dəyişilməlidir və məsləhət görürlər ki, Şaumyanın və ya Luqaşinin adı verilsin. İclasda iştirak edən kom-somolçular və iclasın bütün iştirakçıları bu fikri qəti rədd etdilər və biz bildirdik ki, camaatımıza çox kömək edən Nəriman Nərimanovun adını vermək istəyirik dedilər.

Vəlibəyov 1920-ci ildən kommunist idi. O dövrün siyasətindən başı çıxırdı. O, bizim bu təklifimizə razılıq verməyib dedi ki, ermənilər Nərimanovun adını eşitmək belə istəmirlər. Qarabağın ermənilərə verilməsinə o yol verməyib, Gəncədə müsəlman qırğınının qarşısını alıb, Bakıda, Qubada müsəlman qırğını aparmış erməni qoşununun bir sıra əclaf iştirakçıları həbs etdirib. "Vallah, öz aramızda qalsın mən Nərimanovu sizdən də çox istəyirəm. Ancaq biz burada bu kəndin adını Nərimanov qoysaq, birincisi, təsdiq etməzlər, ikincisi, mənə partiya-dan çıxararlar, üçüncüsü, bir erməni adı qoyacaqlar. Əgər sizin kənddə Nəriman adlı bir gözəçarpan muzdur və ya dilavər kəsib varsa, onu üz tutağac edib kəndin adını Nəriman qoyaq. Bizim hamımız ürəyində, beynində Nəriman Nərimanov olsun, ancaq hökumət orqanlarına deyək ki, bu muzdur dövlətin, partiyanın hörmətini çox istəyir, kənd dünən ağanın adına idi, bu gün də nökrin adını daşıyır", - deyə o, təklif etdi. Hamımız da razı olduq. Kənddə Nəriman Məhəmməd oğlu adlı bir nəfər çox fəal muzdur var idi. Vəlibəyovun təklifini qəbul edib, kəndin adını Nərimanov yox, Nərimanlı qoyduq. Bununla da həm Nərimanovun adını qəlbimizdə əbədləşdirdik, həm də kəndin adının erməniləşdirilməsinə yol vermədik. Bu məsələ rayona çatan kimi komissiya gəlib, iclasda iştirak edənlərdən izahat aldılar. Birincisi, yoxladılar ki, Nəriman adlı elə aktiv batrak,

komsomol adam varmı? İkincisi, hamıdan izahat aldılar ki, siz kəndin adını rayonda muzdur Nərimanı nəzərdə tutubsunuz, yoxsa Nəriman Nərimanovu? Hamı da izahat verdi ki, biz kəndin adını muzdur Nərimanın adına vermişik ki, əsrlər boyu Hüseyinqulu ağanın adını daşıyan kənd indi də qoy muzdur Nərimanın adını daşsın.

Bundan sonra yoxlamalar səngidi. Kəndin adı Nərimanlı qaldı. Bu məsələ bir də 1937-ci ildə ortaya atıldı. Nərimanov MK-nın siyasətini tənqid edib, buxarınçılığın mövqeyində olub, onun adını kim əbədləşdirib? Məsələ Basarkeçər rayon partiya komitəsinin bürosunda çox ciddi müzakirə olundu. O vaxt mən raykomun III katibi və büro üzvü idim. Mən bu məsələnin tarixini söylədim və bir çox adamlardan götürülmüş izahatları arxivlərdən çıxartdırıb bu məsələyə xitam verilməsinə nail oldum. Beləliklə, xalqına sədaqətlə xidmət edən, onu min bir bələlərdən qoruyan, erməni düşmənlərimizə baş əyməyən onların qələbə çalmasına yol verməyən Nərimanovun adının əbədləşdirilməsinə nail olduq. Bu işdə ermənilər hüseyinquluğalılara-nərimanlılara bata bilmədilər. Onlar xalqın sükançı-sərkərdə oğlunun adını ən qadağan olduğu günlərdə belə öz kəndlərinin adlarını Nərimanlı qoydular. İndi orada doğulub boya-başa çatmış oğul-qızlarımız "Nərimanlı kəndində doğulmuşam", - deyə öz tərcümeyi-hallarında fəxrlə qeyd edirlər.

KOLLEKTİVLƏŞMƏ ERMƏNİSTANDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARA YENİ BƏLƏLƏR GƏTİRDİ

Məlum olduğu kimi, Sov. İKP-nin Proqram və siyasətinin əsasını sosializm quruluşu təşkil edirdi. Bu quruluşun da aqrar siyasətinin əsası və bünövrəsi kolxoz quruluşu idi. Ona görə də kollektivləşmə kampaniyası başlanmalı idi. Həm də bu, insan tarixində birinci qurum idi ki, insanlar kollektiv təsərrüfatda birgə işləməli, istehsal edib oradan bəhrələnməli, aldığı məhsulla da həyat qurub yaşamaq idi. Ancaq kolxozu quran zaman heç kəs aydın bilmirdi ki, bu kollektiv təsərrüfatda kənd təsərrüfatı məhsulları necə əkilib-becəriləcək, onun məhsulu necə, hansı şərtlər əsasında bölünəcək, bu təsərrüfatda insan qüvvəsi, çəkici heyvan qüvvəsi və texnikadan nə üsulla, hansı əmək haqqı və sairə hesabına istifadə olunacaq. Bu və bu kimi bir çox qaranlıq məsələlərə baxmayaraq, əsasən 1928-ci ildən kollektivləşmə başlandı. Belə "nümunəvi" kolxozlara zor-xoş partiyaçıları, kasıblar, bəzən də komsomolçular daxil edilirdilər. Həmin təsərrüfatlara kəndin ən yaxın torpaqları verilir. Toplanmış məhsul kolxozu üzv yazılan adamların işləyib-ışləməməsindən asılı olmayaraq, nəfərə, onun sayına görə bölünürdü. Kolxozu yazılmışların bəziləri elə başa düşürdü ki, kolxozçu olmayan adamlar əkilib-biçib kənarda duracaq, dənəni lütlər, nöqər-partiyaçılar - bu "güzaştli" adamlar da bölüb yeyəcəklər. Kolxozu yazılmış adamlar özünü çox təkəbbürlü, güzaştli və qalib adam kimi aparırdılar.

Dövlət qərarı çıxmışdı: kim ki əvvəllər nöqər, çoban saxlamışdı, özünün minimal dolanışığından artıq mal-heyvanı vardı, o, "qulaq" çıxarılır, cəzalandırılır, onun əmlakı kolxozu verilir.

Mövhumatla-dini məsələlərlə məşğul olub, onu yayan keşişləri, mollaları səsvermə hüququndan məhrum edib, mal-heyvanlarını, məscid-kilsələrin torpaqlarını, varidatlarını, elə də dəyirmanları, digər istehsal obyektlərini kolxozlara verirdilər. Bu qərardan sonra hər yerdə əməli işə başlanıldı. Əgər bir kəndin özündə kolxoz hələ yoxdursa, müsadirə olunmuş əmlak qonşu kənddə olan kolxozu verilməli idi. Bundan məharətlə istifadə edən ermənilər Basarkeçərdə erməni kəndi olan Qırxbulaqda Xaçaturyanın sədrliyi ilə 20, erməni kəndi olan Tüskülüdə Aqabek Qazaryanın sədrliyi ilə 15 evdən ibarət kolxoz təşkil etdilər.

1928-1929-cu illərdə kolxozu yazılmaq üçün elə ciddi məcburiyyət, yaranmış kolxozlarda işə maddi cəhətdən həvəsləndirib tamahlandırıcı bir şey yox idi. Kolxozların və kolxozçuların sayı artmırdı. 1929-cu ilin sonunda SSRİ-də cəmi 57 min kolxoz təsərrüfatı vardı. Buraya da 1 milyon təsərrüfat daxil idi. Bu, ailə hesabı ilə 3 faiz, nəfər hesabı ilə 3,9 faiz təşkil edirdi. Partiya və dövlət qərara gəldi ki, bu vacib məsələni belə öz xoşuna qoymaq olmaz. Hətta kolxozu yazılanlardan çoxları imtina edib qaçırdılar.

Kollektivləşmə işini gücləndirmək üçün ciddi tədbirlər planı tərtib olundu:

I. Kənd əhalisi təbəqələrə bölündü. Çox malı-dövləti, dəyirmanı, xırdaca da olsa sənaye obyekti, nöqəri, çobanı, başqa qulluqçuları onlar öz varidatından məhrum edilib kulak adlandırıldı.

II. Müəyyən qədər dolanışığı üçün mal-heyvanı olub, ancaq çoban, nöqər saxlamayan artıq mal-heyvan sahibləri kulak olmağa namizəd kimi nəzərdə tutulur, onu şişkin təsərrüfat adlandırıldı.

III. Azca möhtacsız dolanışığı olan çox dinc rəncbər adamlar ortabab təsərrüfat sahibi kimi tanınırdı.

IV. Kasıblar qrupu. Artıq yuxarıda qeyd olunan I və II qrup adamlarının bəxti bunlardan asılı idi. Kimi kulak etmək, kimi səsdən məhrum etmək.

Ermənistanda "qulaq" axtarışı işi Basarkeçər, Vedi, Dilican rayonlarında daha ciddi başlandı. Məlumdur ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar 8-9 il idi ki, qaçqınlıqdan qayıtmışdılar. Ancaq, ermənilər öz yerindən tərpənməyib, 1918-20-ci illərdə qovulmuş bu azərbaycanlıların bütün əmlakına sahib olmuşdular. Belə ki, ermənilər qaçqınlıqdan qayıtmış olan bu azərbaycanlılardan qat-qat varlı idilər. Ancaq "qulaq"lar azərbaycanlıların içindən axtarıldı. Məsələn, Basarkeçər erməni kəndində 2500 ailə var idi. Orada ermənilərdən çoxlu mal-qoyunu olanlardan başqa, 4 dəyirmanı olanlar da var idi. Lakin bu böyük erməni kəndində ən varlı azərbaycanlıdan on qat zəngin olan ermənilərdən cəmi 6 ailə, təkcə 45 ailə yaşayan Bala Qaraqoyun kəndindən isə 6 ailə "qulaq" "tapıldı". Zod kəndində yaşayan 250 ailədən 18 "qulaq" təsərrüfatı "tapıldı". Böyük Qaraqoyun, Qaraiman kəndlərində belə ailələrin sayı qat-qat çox oldu.

Dərələyəzdə, Dilican, Vedi rayonlarında da vəziyyət xeyli ağır idi. Vedi rayonunun ermənilər yaşayan Dəvəli kəndində 2000, yenə də ermənilər yaşayan Reyhanlıda isə 500 ailə yaşadığı halda, Dəvəlidən 8, Reyhanlıdan 6 ailə "qulaq" çıxarılmışdı. Ancaq həmin rayonun Çimən kəndində 150 azərbaycanlı ailəsi yaşadığı halda, buradan 12 ailə "qulaq" çıxarılmışdı.

Kolxozlaşdırma kampaniyası zamanı kəndlərə kolxoz qurma-yaratma briqadası gedirdi. O briqadaya 6-8 nəfər iclas apararı, təbliğatçı daxil olurdu. Həmin təbliğatçıların heç özü də bilmirdi kolxoz nədir. Sual verəndə cavab verirdi ki, sən mənədən yaxşı bilirsən kolxoz nədir, kolxoza yazıl, mal-heyvanını ver, torpağını ver, atını, kotanım ver, özün də istəsən işlə, istəməsən işləmə. Al bu sənin sualına cavab.

Kolxozqurma briqadaları ilə birlikdə kəndlərə 6-8-10 nəfər silahlı adamlar da gedirdi. İclasdan qabaq otaqlarının qapısı bir dalana çıxan evlər tapılırdı. İclas başlanırdı: kim kolxoz olur-sağdakı dama, kim olmaq istəmir-soldakı dama girsin. İclas başlayanda sağdakı dama girənlərə kənardan deyirdilər: "Niyə dama girirsən? Mal-qoyununu gətir tök bura, istəsələr, arvadını da gətir". Belə söz deyənlər həbs edilirdi. Bir dam doldurulurdu. Demək olar ki, sağdakı dama girən olmurdu. Uzun-uzadı iclasdan dava-qalmaqaldan sonra "kolxoz olmurduq", "malımızı vermirik", "əl çəkin" deyən adamlardan 5-10 nəfər həbs olunurdu. Həmin gün əgər o kənddə kolxoza heç yazılan olmurdusa, o tutulan adamlardan birini seçib güllə cəzası ilə qorxudurdular və camaata deyirdilər, sabaha kimi sizə vaxt, sabah da kolxoza yazılmasanız, sizi də beləcə güllə cəzası ilə məhkum edəcəyik. Əlbəttə, belə hallar çox kütləvi deyildi. Bu qorxuzma idi.

Respublika daxili işlər nazirinin 1-ci müavini, özü Türkiyə erməniyi olan Arşaquni Basarkeçər rayonuna təhkim olunmuşdu. O özü Bala Qaraqoyun kəndinə gedib kolxoz qurmaq üçün iclas etmişdi. İclas zamanı "kolxoz olmaıq" sözünü sərt deyən Mövsüm və Sədri adında 2 nəfəri ayırıb, camaatın gözü qarşısında gözlərini bağlatdırıb demişdi: "Bunları bir saatdan sonra güllələyəcəm, sabaha kimi vaxt verirəm, fikirləşin sabah yenə gələcəm. Hamınız kolxoza yazılmalısınız, 4 nəfər də aparıb güllələyəcəyəm".

İclası bağlayıb adları çəkilən Mövsüm və Sədri aparıb, kənddən 2 km aralıdakı Sarıyaqub və Bala Qaraqoyun qəbiristanlığına hərəsini bir daşa söykəyib güllələnmişdi. Onların qanları söykənmiş olduqları daşlarda son günlərə kimi qalırdı. Arşaquni bu alçaq şərti qoyub gedəndən sonra Bala Qaraqoyundan olan Əmiraslanov qardaşları sabah özlərinin güllələnəcəklərini başa düşüb, gecə ilə Qabaqtəpə rayonunun Göyyurd meşəsinə

qaçdılar. Bu vəziyyəti eşidən onlara yaxın qonşu olan Böyük Qaraqoyun kəndindən Bəylər, Xanlar, Abbasəli və bir neçələri, eləcə də Qaraiman kəndindən Musa İsa oğlu və daha bir neçə adam müvəqqəti də olsa Göyyurd meşəsində olan evlərdə qaçıb canlarını müvəqqəti də olsa qurtardılar. Arşaquni səhər yox, o biri gün gəldi ki, güllələmək üçün nəzərdə tutduğu Adil, Cəmil, Bəhrəm, Xasay, Əmiraslanovlar qaçıb yoxdular. Yenə də iclas çağırılıb hədə-qorxu gəldi ki, yenə bu gün buradan iki kişi aparılıb güllələyəcəm. Hədə-qorxudan vahimələnən zavallı camaat hamısı kolxoza yazıldılar. Qaçanların və güllələnənlərin ailələri arabaya doldurulub gəmi ilə Bayazit rayonuna sürgünə göndərildi. Ermənistan qəzetlərində kolxoza yazılan ailələrin miqdarını qeyd etmədən yazdılar ki, Basarkeçər rayonunun Bala Qaraqoyun kəndi kütləvi qaydada, bir səsə, 100 faiz kolxoza yazıldı.

Lakin azərbaycanlı kəndlərində əhalinin daha çox faizi kolxoza yazılmasına baxmayaraq, müsadirə olunmuş mal-heyvan kolxoza yazılma faizi daha az olan erməni kəndlərinə göndərilirdi. Bala Qaraqoyunun 100 faiz, Böyük Qaraqoyun kəndinin isə 75 faiz kolxoza yazılmasına baxmayaraq, bu kənd adamlarından və onlara qonşu olan azərbaycanlılardan müsadirə edilmiş mal-heyvan Tüskülü, Qırxbulaq erməni kəndlərinə göndərilirdi. Göndərilən malları saxlamağa, yerləşdirməyə bu kəndlərdə şərait haq-hesab yox idi. "Müsəlman malıdır, şüləndi, erməniyə halaldı" - deyər Xaçaturyan və Ağabek Qazaryan bacardıqları qədər kimə istəsələr pay verir, erməni rayonlarından tonlarla çaxır, araq, konyak, gətirtirir, ət bol, azərbaycanlının buğdası bol - gündə bir kənddə ermənilərin iştirakı ilə kef edirdilər.

Bu siyasətlə ermənilər nəyə nail olurdular? Birincisi, kolxozlaşmanın yaxşı təşkil olunmasını sübut edib, "yuxarıların" hörmətini qazanırdılar. İkincisi, hökumətin verdiyi imkanlardan istifadə edib, azərbaycanlıları qırmağa, sürgün etməyə,

mal-əmlakını mənimsəməyə çalışırdılar və istifadə edirdilər. Üçüncüsü, azərbaycanlıların mal-əmlakı ilə erməniləri varlandırdılar. Ermənilər Arşaqununin Bala Qaraqoyun kəndindəki "əməyini" qiymətləndirib, rayonun ən böyük azərbaycanlı kəndi olan Zod kəndində kollektivləşdirmə işini də Arşaquniyə tapşırmışdılar.

Arşaquni Zod kəndinə gedərkən yolun kənarında bir neçə bölük malın otarıldığını görüb, onlardan kolxoza münasibətlərini soruşmuşdu. Onlar mənfi cavab vermişdilər. Mal otaranlar sırasında 45-50 yaşlı çox canlı, uzun boylu Ellər Qocayev adlı Zod kənd sakini də olmuşdu. Onu ayrıca çağırılıb soruşmuşdu ki, neçə malın var? Demişdi 12 baş. Soruşmuşdu ki, kolxoza girmək istəyirsənmi? Ellər kişi "yox" cavabı vermişdi. Bu zaman Arşaquni onun 12 baş malının Tüskülü kəndinə göndərilməsi barədə tapşırıq vermişdi. Ellər malları aparmaq istəyənlərə müqavimət göstərmək istəyəndə Arşaquni kəndə yaxın yerdə, mal otaranların gözü qabağında onu güllələmişdi. Sonra kəndə daxil olmuşdu. Vahiməyə düşən camaat o günü iclasa toplaşmamışdı. Ancaq Arşaquni 5 nəfər həbs etdirib, bu 5 adamın mallarını toplayıb, Qırxbulaq kolxozuna göndərmişdi. Tezliklə kəndin çoxu kolxoza daxil olmuşdu. Beləliklə, rayonda kollektivləşmə 51 faizə çatdı. Bayazit qəzasının əhatə etdiyi 5 rayon içərisində Basarkeçər rayonu birinci yeri tutdu. Qaranlıq, Bayazit rayonlarında kollektivləşmə 25-35 faizdən yuxarı olmadı. Basarkeçərin birinci yerdə olması isə azərbaycanlıların başına gətirilən fəlakətlərin nəticəsi idi.

Kolxozlaşma zamanı mal-heyvanın əlindən alınmış kasıb-kusuba, boşboğazlara paylanmasını görənlər əhali özü öz malını qırılıb, satılıb, dağıtmağa başladı. Camaat belə deyirdi: "Öz əlimlə döyülə-döyülə malımı düşmə-nə-talançılara vermək əvəzinə öz əlimlə öz itimə və çölün quşlarına verməyim daha yaxşıdır". Malların necə qırılıb-tələf olmasını Stalinin özünün 1934-cü il-

də XVII partiya qurultayında göstərdiyi aşağıdakı rəqəmlər aydın göstərir:

		(Milyon baş)				
		1929	1930	1931	1932	1933
At	34	30,2	20,2	19,6	16,6	
İri buynuzlu mal-qara	68,1	52,5	47,9	40,7	36,6	
Qoyun-keçi		197,2	108,8	77,7	52	50,6
Donuz	20,9	13,6	14,4	11,6	12,2	

SSRİ miqyasında belə olan təqdirdə, təsəvvür etmək çətin deyil ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar nə vəziyyətdə olmuşlar? Yüzlərlə canlı şahidlər vardı öz gözlərilə görmüşdülər ki, mal-qoyun sahiblərindən çoxu onlar və yüzlərlə mal-qoyunlarını dağlarda qarın altında qoyub, boranda qırdırırdı ki, öz malını öz əli ilə düşməninə verməsin. Belə hallar Basarkeçər, Vedibasər zonalarında və Dərələyəzdə daha çox olmuşdu.

Kollektivləşmə siyasətinin tətbiqi işində azərbaycanlıları qırıb, soyub-talan etmələri nəticəsində üstünlük qazanan ermənilər 1930-cu ilin sonu və 1931-ci ilin əvvəllərində Vədi rayonunda Abbasqulu bəyin öldürülməsindən sonra rayonun Cığındərə zonasında olan 16 kəndə hücum edib onların başına yüzlərlə bələlər gətirdilər. Halbuki Abbasqulu bəyin öldürülməsinin təşkilatçıları ermənilər özləri idilər.

Elə də 1931-ci ilin yanvar ayının birinci on günündə Arşaquni 60 nəfərdən ibarət erməni -rus əsgərləri gətirib Azərbaycanın Göyyurd kənd meşəsindən 16-18 km aralı olan dağın şimalındakı Canəhməd kəndində yerləşdirib, qarlı-boranlı günlərdə Göyyurda hücum etdi, Basarkeçərdən, Kəlbəcərdən və başqa yerlərdən qaçıb burada gizlənmiş onlarla silahsız azərbaycanlı-

baycanlımı və onlarla birlikdə bir neçə nəfər Göyyurd vətəndaşını qətlə yetirmişdi. Göyyurdda gizlənmiş olan azərbaycanlılardan 15 nəfəri tutub gətirmişdilər Canəhməd və Böyük Məzrə kəndlərinə. Onlardan iki nəfərini-kəlbəcərli Seyid Məhəmməd və bir nəfər Zəd kəndlisini günün günorta vaxtı Canəhməd və Ağyoxuş sovxozu arasında olan qəbiristanlıqda rayon daxili işlər müvəkkili Qurgen Mikaelyan güllələdi. On nəfəri isə Arşaquni Basarkeçər rayonunun Kərkibaş kəndinin altındakı sahədə güllələdi. O yerdə ki, 1919-cu ildə ermənilər Səməd ağanı burada basdırmışdılar. Orada güllələnənlərdən 5 nəfəri Basarkeçər rayonunun Bala Qaraqoyun və Qaraiman kəndindən olan Bəhrəm, Xasay, Adil Əmiraslanovlar, Qaraiman kənd sakinləri Musa İsa oğlu və Xanlar adlı bir adam idi. Qalan 8 nəfəri isə aparıb Bayazitdə güllələmişdilər.

Hörmətli oxucu, bilirəm, qeyd olunmuş canlı faktları oxuduqca çox həyəcan keçirəcəksən. Ancaq onu da qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Basarkeçərdə işləmiş azərbaycanlı kadrlar, az da olsa, haqq-ədaləti bərpa etməyə çalışıblar. Məsələn, birinci dəfə olaraq 1931-1933-cü illərdə Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı Yusif Abbasov raykomun I katibi işlədi. O, 1933-cü ildə Qırxbulaq kolxozunda sədr olan Xaçaturyanın fəaliyyətini yoxlatdırıb azərbaycanlıların mal-heyvanını talan etdiyi üçün onu partiyadan çıxardıb, 5 il həbs etdirdi.

Basarkeçərdə I katib işlədiyim dövrdə mən də bu istiqamətdə əlimdən gələni etdim. Bu barədə növbəti yazılarımda daha ətraflı qeyd edəcəyəm.

ERMƏNİ RAYON RƏHBƏRLƏRİ AZƏRBAYCANLI KOLXOZLARINI NECƏ TALAYIRDILAR

Basarkeçər rayonu respublikada taxılçılıqda ən böyük rayon olduğu kimi, heyvandarlıq və tütüncülük sahəsində də respublikada ən böyük rayonlardan biri idi. Rayonda olan 25 min hektardan çox taxıl, 8 min hektardan çox yem bitkiləri 100% mexanizasiya vasitəsi ilə becərilir və məhsulu da maşınlarla toplanıb anbarlara daşırdı. Rayonda 38 kolxoz var idi. Onlardan 29-u ancaq azərbaycanlılardan ibarət, 4-ün 75-80% azərbaycanlılar yaşayan, 5-i də tamam erməni kolxozları idi. Basarkeçər rayonunda bir-biri ilə yanaşı olan bu beş erməni kolxoz torpaqları az məhsuldar olan kəndlər idi. Respublikada ən böyük MTS də bizim rayonda idi, 120 traktoru, 110 kombaynı və bir çox başqa kənd təsərrüfatı maşın və aqreqatlar var idi. Maşınlar azərbaycanlı kolxozlarına pis xidmət etmirdi, azərbaycanlı əhalisinin də başqa yerə müraciət etməyə ümidi yox idi. Can-başla çalışırdılar. O dövrdə qonşu erməni kolxozlarına nisbətən torpaqdan az məhsul almırdılar. Ancaq rayon və MTS rəhbərləri, mexanizatorlar ermənilər olduğundan azərbaycanlılara yığıqları məhsulları əmək günlərinə bölməyə imkan vermirdilər.

Əgər MTS bir kolxoza 1000 hektarlıq iş görmüşdüsə də, ona 1500-1700 ha icra aktı (yalandan sənət - saxta işlər) yazırdılar. Taxıl vergisi məhsula görə verildiyindən əgər azərbaycanlı kolxoza III kateqoriyaya tabe idisə, onu V kateqoriyaya aid edirdilər. Eyni qaydada dövlətə verilən verginin həcmi artırdı. Kolxozlarla bağlı bu kimi işlərin rəhbəri, təşkilatçısı MK-nın II katibi Suren Mikaelyanın ən yaxın qohumu, MTS-in direktoru Bağdasar Bağdasaryan idi. Bağdasaryan saxtakarlıq yolu ilə respublikada ən qabaqcıl MTS direktoru olmuşdu. Respublika-

da bir sıra rəhbər işçiləri iqtisadi cəhətdən hər şeylə təmin edirdi (evlərinə gedib - gələn idi). Azərbaycanlı kolxozların soyulub talanması hesabına, guya qabaqcıl kimi 1940-1947-ci illərdə Lenin, bir Qırmızı Əmək Bayrağı və bir Şərəf Nişanı ordenləri, iki dəfə isə medallarla təltif edilmişdi. Respublika Ali Sovetinin deputatı idi. Raykomun ən həlledici, hamının hesablaşdığı büro üzvü idi. Azərbaycanlı kolxozlarında hansı sədr onu yaxşı eşidib, tələblərini ödəməsə idi, o sədr işdə qala bilməzdi. Əlbəttə, bu hökmranlıq 1946-cı ilin ortalarına kimi davam etdi...

1946-cı ildə məni Basarkeçər rayonuna raykomun I katibi göndərdilər. Bu dövrdə də qərar qəbul edildi ki, SSRİ-də bütün kolxozlar yoxlanılsın, hansı kolxozda kolxoz rəhbərliyi, rayonun rəhbər işçiləri dağıntılara, talançılığa yol veribsə, onların haqqında ciddi ölçülər götürülsün. Məlumatım vardı ki, rayonun rəhbər işçilərindən rayon DİŞ-nin (indiki polis) rəisi Martirosyan azərbaycanlı kəndi Şişqaya kolxozunda 14 baş mal-qaranı çox ucuz qiymətə götürüb İrəvanda yaşayan qohumlarına verib. Həm də qohumlarının ailə üzvlərindən 3 nəfərini kolxoza fəhlə yazdırıb, onların adına zorla 1000 əmək günü yazdıraraq əmək haqqına xeyli məhsul (taxıl, pendir...) götürmüşdür. Məhsulu azərbaycanlıların payından saxta yolla qohumu adına almışdı.

MTS direktoru Bağdasaryan Bala və Böyük Qaraqoyun kəndlərindən 70 baş qoyun, 12 baş inək götürüb, guya MTS-ə yardımçı təsərrüfat yaradıb. Ancaq mal-heyvanı özü doğulduğu Artik rayonuna göndərmişdi. İrəvanda olan 9 nəfər qohum-tanısını da qeyd etdiyim kolxoza fəhlə kimi yazdırıb, onlara hər il tonlarla taxıl və başqa kənd təsərrüfatı məhsulları aparmışdı. Bu fəhlələrdən 3-nü mən cürbəcür bəhanələrlə rayona dəvət edib soruşdum ki, Bala Qaraqoyunu tanıyırsınız mı? Onlar Azərbaycan dilini bilmirdilər. Ona görə də dedilər: "Qaraqoyunca", yəni "Qaraqoyun nədi?" Soruşdum ki, bəs bu kənd-

dən siz taxıl aparmısınız, necə fəhlə kimi? Məlum oldu ki, yenə yox. Belə hallar azərbaycanlı kolxozları olan Qaraiman, Bala Məzrə, Zod və bir çox başqalarının da başına gətirilmişdi.

Bağdasaryan 1947-ci ilin dekabrından sonra daha da üz aldı. Belə ki, azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında qərar çıxdı və respublikanın rayonlarında azərbaycanlı kadrların işdən kütləvi azad edilməsi, bir sıra rayonlardan əhalinin köçürülməsi başlandı. Elə bu vaxt xaricdən gətirilən ermənilərin Basarkeçərə köçürülməsindən imtina edilməsini gören bu adam rayonun rəhbərliyi ilə nisbətən az hesablaşmağa başlayıb, Ermənistanın kasıb rayonlarından, xüsusilə özünün olduğu Artik rayonundan Basarkeçərə çoxlu ermənilər gətirilməsini planlaşdırmışdı. Öz planını yerinə yetirmək məqsədi ilə Çaxırlı kəndində olub, orada yaxşı evləri olan 10 ailənin başçılarını çağırıb onlarla "dostcasına" söhbət aparıb, vəziyyətin yaxın vaxtlarda çox pisləşəcəyini deyib, "köməklik" mənasında onları pulsuz nəqliyyatla təmin edəcəyini vəd etmişdi.

Beləliklə, həmin 10 ailəni mənim xəbərim olmadan rayondan köçürmüşdü. Öz qohumlarından 10 ailə gətirib yaxındakı qiymətli Subatan daş mədəninə də onların istifadəsinə verməyi qərarlaşdırmışdı. Onu bu həyasız hərəkətləri üstündə, şübhəsiz ki, köçürülmə dövrünün tələblərinə görə məsuliyyətə almaq mümkün deyildi. Ancaq MTS direktoru kimi, iş fəaliyyəti dövründə azərbaycanlı kolxozlarını talayıb-dağıtması barədə əlimdə çoxlu faktlar var idi. Bu faktları yoxlayıb onu məsuliyyətə almağı qərarlaşdırdım. MTS-i yoxlamaq üçün komissiya yaratdım. Təəssüf ki, yaranmış komissiya üzvləri mənə dedilər ki, yoldaş Musvayev, birincisi çox xahiş edirik ki, bizi bu işə cəlb etmə. İkincisi, biz getsək də, Bağdasarın zərərinə heç bir şey yazan deyilik. Bir sözlə, rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri V. Tatevosyan, torpaq şöbəsinin müdiri V. Petrosyan, MTS-nin direktor müavini Qəşəm İsmayılov yoxlamaya getməkdən tam

boyun qaçırdılar ki, biz öz boğazımızı Suren Mikaelyamn əlinə verə bilmərik. Rayonda daha elə vəzifə sahibi, işi bilən adam tapa bilmədiyim üçün respublika kənd təsərrüfatı naziri Haykaz Marcanyana müraciət etdim, o da bir növ məni sakitləşdirməyə çalışdı. Ancaq məni razı sala bilmədiyini görüb dedi: "Musayev, 1949-cu ilin üçüncü kvartal planına salaram, yoxlama apararıq".

Buradan da belə - formaca hə, məzmunca yox cavabı alandan sonra işlərimi nisbətən başqalarına tapşırıb, özüm yoxlamaya başladım. Onun direktor olduğu vaxtların ancaq üç ilinin canlı sənədlərini yoxladım. İnkaredilməz faktları - başqa rayonlardan olub bu rayonun kolxozlarında üzv kimi guya işləyib tonlarla taxıl aparmış erməniləri tapıb, onlardan taxıl aparmış olduqları kolxozların, kəndlərin adını, kənddə hansı millətin yaşamış olduğu və s. soruşub aktlaşdırdım, rayon partiya komitəsinin 23 sentyabr 1948-ci il tarixli bürosunun 44-cü iclasında şəxsən yoxlama apararıq kimi özüm məruzə etdim. Büro üzvlərinə bir növ təsir göstərərək onların da günahlarının araşdırılacağı vəahiməsi şəraitində qərar qəbul etdim. Bağdasaryanı işdən kənar edib yoxlamanın materiallarını təhqiqat orqanlarına və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə göndərdim. Gətirmiş olduğu 10 ailəni geri qaytardım. Qeyd etdik ki, belə yaxşı kəndlərdə yaxşı evlər ancaq xaricdən gətirilən erməniləri həvəsləndirmək, onların yaxşı yaşamasını təmin etmək üçün onlara veriləcəkdir.

Bu alçaq erməninin təsiri o qədər idi ki, onun barəsində qəbul etdiyim qərarın bir surətini götürüb özümdə saxladım ki, məndən gizli qərarın məzmununu dəyişdirərlər. Götürüb saxlamış olduğum bu sənəd indi də mənim şəxsi arxivimdə saxlanılır.

Nəhayət bu yoxlamanın nəticəsi olaraq DİN Basarkeçər rayon şöbəsinin müdiri Martirosyanı, rayon hərbi komissarı

Boğosyanı, MTS direktoru Bağdasaryan, raykopittifaqın sədri Hamayak Xloyanı işdən kənar etməklə onlara ağır partiya cəzası verildi. Basarkeçər kolxoz sədri Haykaz Qazaryanı, Böyük Məzrənin kolxoz sədri Ardaş Xloyanı, Tüskülü kolxoz sədri Aqabek Qazaryanı işdən kənarlaşdırılıb məhkəməyə verdim, hər biri 3-5 il həbs cəzasına məhkum edildilər.

1950-ci ildə SSRİ hökuməti qərar qəbul etdi ki, kolxozlarda intizamı möhkəmləndirib, kolxozda işləməyən, parazit həyat keçirən ailələr aşkarlansın, kolxozun ümumi iclasının qərarı ilə Qazaxstana sürgün edilsinlər. Respublikanın məsul işçiləri də bu münasibətlə rayonlara təhkim edilmişdilər. Bizim rayona da respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Matsak Papyan təhkim edilmişdi. Rayonda olan 38 kolxozda vəziyyəti yoxladıq. Rayonda 3 erməni kəndində - Basarkeçər, Qırxbulaq, Tüskülü kolxozlarında vəziyyət daha pis idi.

Məsələ bu 3 kolxozun ümumi iclasında müzakirə edilib, Basarkeçər kəndindən 10, Tüskülü kəndindən 6, Qırxbulaq kəndindən 5 ailənin sürgün edilməsi qərarlaşdırıldı. Qərar mərkəzi orqanlara göndərildi və bəyənilədi. Ancaq göstəriş verildi ki, belə adamlar çoxdu, Qazaxistanda isə bu qədər adama yer yoxdur. Yalnız on ailə haqqında qərar qəbul edib, təkrarən rayon İcraiyyə Komitəsində müzakirə edib, Basarkeçər kəndindən 5, Tüskülü 3, Qırxbulaqdan 2 ailə sürgün edib, Qazaxstana göndərdik.

Beləliklə, gec də olsa, ədalət öz yerini tapdı. Zavallı azərbaycanlıların halal əməklə qazandıqı mallar bir sıra ermənilərin burnundan gəldi.

1937-Cİ İLDƏ APARILMIŞ KÜTLƏVİ HƏBS KAMPANİYASI BARƏDƏ

Kolxozlaşma prosesi 1934-cü ildə, demək olar ki, tam başa çatmışdı. İndi onu möhkəmləndirib məhsuldar təsərrüfatlar etmək üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilirdi. Onlardan biri və ən başlıcası kolxoz əleyhinə danışan, onun inkaşifına maneçilik törədən adamların seçilib, tapılıb zərərsizləşdirilməsi idi ki, 1937-ci ildə bu işin tətbiqinə başlanıldı. Əlbəttə, kolxoz əleyhinə danışan, onun işinə mane olmağa çalışan adamlar barədə daxili işlər orqanlarında iş aparılırdı. Lakin 1937-ci ilin noyabrında bu işə kampaniya şəklində başlanıldı. Ermənilər isə bu kampaniyanın gedisinə bir güllə ilə iki ov vurmağa çalışırdılar: birincisi, maneçilik edənlər siyahısına çox adam daxil edib, özlərinin fəal, mübariz olmalarını sübut etmək; ikincisi, bu kampaniyadan istifadə edib öz düşmənləri olan azərbaycanlılara ağır zərbələr vurmaq.

1937-ci ildə mən Basarkeçər RPK-nın 3-cü katibi işləyirdim. Rayon DİŞ-nin rəisi noyabr ayının ortalarında "kolxoz düşmənlərinin" siyahılarını raykomun qapalı büro iclasında təqdim edib, 157 nəfərin həbs olunması kampaniyasını bir gecədə başa çatdırmaq üçün rayonun inanılmış, bacarıqlı aktivinin bu işə cəlb edilməsini tələb etdi. Əlbəttə, onun tələbləri yerinə yetirildi. Aktiv səfərbər edildi. Bu kampaniya bir gecədə başa çatdırıldı. Bəs həbs olunmaq üçün təqdim edilmiş bu 157 nəfər kimlər idilər?

Əvvəla, bu 157 nəfər rayonun 38 kolxozundan seçilmiş adamlar idi. Bu kolxozlardan 5-i erməni, 29-u azərbaycanlı, 4-ü isə qarışıq kolxozlar idi. Əhalinin faizinə görə azərbaycanlılar 65 faiz, ermənilər 35 faiz təşkil edirdi. Azərbaycan kolxozlarında məhsuldarlıq, intizam, iş təcəllik erməni kolxozlarından

qat-qat möhkəm və yüksək səviyyədə idi. Ancaq həbs olunacaq adamların 85 faizi azərbaycanlılar, 15 faiz ermənilər nəzərdə tutulmuşdu. Məsələn, ən geridə qalmış kolxoz olan Basarkeçər erməni kəndində 2500 ailə, oradan 4 dəfə çox bərbad vəziyyətdə olan Tüskülü erməni kolxozunda 250 ailə yaşayırdı. Onların hər birindən 3 nəfərin həbs olunması nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq Nərimanlı azərbaycanlı kəndində 200 ailə yaşayırdı, özü də nisbətən intizamlı, məhsuldar kolxoz idi, buradan isə 10 nəfərin həbs olunması nəzərdə tutulmuşdu. Zod kəndində 350 ailə yaşayırdı. Buradan 15 nəfər, Qaraiman kəndində 200 ailə yaşayırdı, buradan 8 nəfər həbs olunmalı idi. Bəs bu, niyə belə idi?

Birincisi, ona görə ki, həmin kəndlərdə yaşayanlar azərbaycanlılar idilər. İkincisi və ən başlıcası o idi ki, 1918-ci ildə rayonda olan 5 erməni kəndini dağdan azərbaycanlı qoşun dəstəsinin qoşunu Nərimanlı kəndində yerləşmişdi. Nərimanlılar bu işdə fəal iştirak etmişdilər. Rayon-kənd üzrə bu işin ən yaxşı təşkilatçıları Qlava Balı, Molla Nəcəf, Məşədi İsmayıl, Kalvay Mehdi, Məşədi İdris olmuşdular. Bunların hamısını ermənilər tanıyırdılar. Ona görə də onları və onlarla bərabər daha 5 nəfəri dərhal həbs etdilər.

Məsələ İttifaq miqyaslı məsələ olduğu üçün SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin o vaxt geniş qərarı oldu. Tufeyli həyat keçirən ailələr tapılıb kolxozların ümumi iclasının qərarı ilə ailəlikcə Qazaxıstana sürgün edilməli idi. Basarkeçər rayonuna da respublika Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti sədrinin başçılığıyla 12 nəfərdən ibarət yoxlama komissiyası gəldi. Yoxlama başlandı. Əlbəttə, heç bir güzəşt və tərəfbazlıq olmadan yoxlama keçirildi. Bu yoxlama ancaq 5 erməni kolxozundan 30 ailənin başında çatlamağa başladı. Belə olanda "30 ailə bir rayonda çoxdur, Qazaxıstanda yerləşdirmək olmaz", - deyə iki dəfə araşdırıb, 2 kəndi, oradan 10 ailəni siyahıdan çıxarıb, 3 erməni kəndindən Basarkeçərdən 10, Qırxbulaqdan 5, Tüskülüdən 5 ailə sürgün

etməyi kolxozların ümumi iclasında qərarlaşdırdıq. Mərkəzə məruzə etdik. Yenə də dedilər 20 ailə çoxdur, Qazaxıstanda yer yoxdur, belə ailələr başqa rayonlarda daha çoxdur, baxın, ancaq 8 ailə saxlayın. Təkrarən baxdıq, 9 ailə qaldı: 5-i Basarkeçər, 2-si Qırxbulaq, 2-si Tüskülü kəndlərindən. Qərarı RİK-də təsdiq etdik.

Sürgün işinə başlayan zaman bir sıra erməni rəhbər işçiləri zarafatla mənə deyirdilər ki, ay Musayev, sən bu ermənilərin kökünü kəsdin, 30-u da, 20-si də, 9-u da hamısı "yan-yan", bəs heç Əliyev, Vəliyev yoxdur, onlar nə vaxtdan belə Allah adamı oldular? Sonra da deyirdilər ki, Musayev, bağışla, zarafat edirik. Əlbəttə, bu, üzde zarafat olsa da, arxasında böyük ciddilik dayanırdı. Doğrusu, rayonda, əlbəttə, azərbaycanlılardan da sürgün etmək olardı. Ancaq həqiqi yoxlama buna imkan vermirdi. Əgər sürgün olunması 5 azərbaycanlının 5 günahı var idisə, sürgün olunmalı 50 erməninin hər birinin 50 günahı var idi. Azərbaycanlıların nahaq yerə güdaza getməsinin qarşısını almaq isə ona görə mümkün oldu ki, rayon rəhbərliyi azərbaycanlı idi. O, öz vəzifəsini yox, ədalətli, öz xalqının mənafeyini müdafiə edirdi.

ERMƏNİSTAN KP MK BİRİNCİ KATİBİ AĞASI XANCYAN NƏ TƏLƏB EDİRDİ?

Məlum olduğu kimi, 1922-ci ildən etibarən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Zaqafqaziya Federasiyanın tərkibində idi. O dövrün qanunlarına uyğun olaraq Moskvadan Zaqfederasiyanın büdcəsi bir yerdə verilirdi. Sonra isə federasiya respublikaları rəhbərlərinin iştirakı ilə respublikaların vacib tələblərinə uyğun bölünürdü. 1936-cı ildə də Zaqfederasiyanın büdcəsi verilmişdi. Həmin il may ayının sonu və ya iyun ayının əvvəllərində Zaqraykomun büro iclasında Ağası Xancyan məsələ qaldırdı ki, sovetləşənə kimi erməni burjuaziyası İrəvanda heç bir işi görməmişdir. Görülən işlər Bakıda, Tiflisdə aparılmışdır. Bakıda olan Axundov adına Opera və Balet Teatrının binası və bir neçə başqa binalar ermənilərə məxsus olmuşdur. Eləcə də Tiflis Opera və Balet Teatrının binası və başqa bir neçə binalar ermənilərə məxsusdur. Bu binaların qiymətləri bu büdcə bölgüsündə Azərbaycan və Gürcüstan budcəsi hesabına Ermənistana verilməlidir. Gədəbəy vasitəsilə İrəvandan Gəncəyə dəmir yolu çəkmək üçün ayrıca vəsait ayrılmalıdır.

Məsələnin Zaqraykom bürosunda çox geniş müzakirə edilməsinə baxmayaraq, müzakirə təxirə salınıb səhərki iclasda davam etdirilməsi qərara alınmışdı. Bürodan sonra öz antipartiya, millətçi hərəkatını başa düşən Xancyan gecə mehmanxanada anasına, arvadına və Ermənistan KP MK-ya hərəsinə ayrı-ayrı ünvanlanmış məktublar yazıb, stolun üstünə qoyub, özünü güllələmişdi. Onun meyidini o vaxt Zaqafqaziya Xalq Komissarları Sovetinin sədri işləyən Qəzənfər Musabəyov gətirdi. Dəfn mərasimində əsaslı bir şey demədi. Mətbuatda da bir şey yazılmadı. Ancaq ermənilər arasında cürbəcür şayiələr gəzirdi. Danışırıdılar ki, Xancyan deyib Bakının nefti var, pul verin biz də

Gədəbəy - Gəncə dəmir yolunu çəkək, Gədəbəy mis mədəniyyəti istifadə edək. Bakıda, Tiflisdə erməni mülkləri var-onları tələb etmişdir. Hətta bəziləri deyirdi ki, Xancyanı Beriya güllələyibdir və s.

Ancaq Xancyanın ölümündən bir-iki ay sonra Azərbaycan KP MK-nın I katibi Quba rayonunda keçirilən partiya fəalları yığıncağında Xancyanın antipartiya, millətçi, daşnak hərəkatlarını kəskin tənqiddə tutub qeyd etdi ki, Xancyan Azərbaycan Akademik Teatrının binasını, erməni burjuaziyasının fəhlə sinfini istismar etmək nəticəsində yığmış olduğu vəsait hesabına tikdirdiyi binaları, onların haqqını tələb edirdi. Xancyan eyni tipli tələb və təklifləri Gürcüstan haqqında da irəli sürmüşdü. O, özünün antipartiya hərəkatını başa düşüb, ciddi cəza alacağını hiss edib, özünü öldürmüşdür.

Bağirovun Qubadakı çıxışı Zaqafqaziyanın bütün mətbuatında dərc edildi. Ondan sonra Xancyanın antipartiya hərəkatları barədə yeni-yeni faktlarda qəzetlərdə dərc olundu.

ERMƏNİLƏRİN II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ KƏLBƏCƏRİ ZƏBT ETMƏK PLANI BARƏDƏ

İkinci dünya müharibəsinin başlanması təhlükəsini dərin-
dən hiss edən Sovet dövləti özü də ciddi hazırlaşmağa başladı.
Müharibə təhlükəsi bütün Sovet vətəndaşlarında böyük nara-
hatlıq yaratmışdısa da, ermənilər daha çox vahimə içərisində
idilər. Onlar bu müharibədə ermənilərin bir millət kimi məhv
olub tarix səhnəsindən silinməsindən qorxur, bunun qarşısını
almaq üçün düşünüb-daşınır, planlar cızırdılar. Onlar şəraitdən
istifadə edib, böyük müdafiə istehkamı olan Kəlbəcəri Sovet
hökumətinin razılığı və köməyi ilə ələ keçirmək, sonra Laçın
rayonunu, Dağlıq Qarabağı Kəlbəcər vasitəsi ilə Ermənistana
birləşdirmək istəyirdilər. Onlar belə güman edirdilər ki, Alma-
niya Rusiyaya qarşı müharibəni Türkiyə vasitəsi ilə başlayacaq.
Çünki Almaniya Türkiyə, İtaliya, Yaponiya ilə bir düşərgədə
idi. Türkiyənin isə SSRİ ilə dövlət sərhədi məhz Ermənistanla
idi. Türkiyəni də ki, ermənilər özlərinin ən qəddar düşməni he-
sab edirdilər. Beləliklə, plan aydın idi: ermənilərin kökü kəsil-
məsin deyə Zaqafqazıyanın bu dağlıq zonasına birləşib əl-ələ
vermək, türklərə qarşı vuruşub erməni millətini millət kimi
müdafiə edib saxlamaq. Əgər Sovet dövlətinin qorxusundan
Türkiyə və Almaniya Zaqafqaziyaya-Ermənistana hücum et-
məsə və edə bilməsə, daha yaxşı, Kəlbəcər kimi qızillar yurdu
yənə də ermənilərin əlinə keçər, Qarabağ qat-qat böyüyər və Er-
mənistana birləşər.

Zaqafqazıyanın müdafiəsi planı tərtib olunan zaman İttifaq
miqyasında partiya-hökumət aparatlarında, xüsusilə dövlət
Müdafiə və Xarici İşlər nazirliklərində həlledici vəzifələrdə olan
ermənilər vasitəsi ilə bu müdafiə planına aşağıdakı məsələlərdə
daxil edilmişdi: Kəlbəcərlə həmsərhəd 1941-ci ilin I və II kvar-

tallarında aeroport tikmək və Basarkeçər-Zod-Məscid yeri -
Dəvədamı sahələri ilə Kəlbəcər sərhədinə kimi avtomaşın yolu
çəkmək.

Beləliklə, 1941-ci ilin yanvar ayının sonunda MK-da Za-
qafqaziya hərbi dairəsinin böyük çinli nümayəndəsinin iştirakı
ilə qapalı iclas keçirildi. Müdafiə əhəmiyyətli bir çox məsələlər
müzakirə edilib bir çox vacib qərarlar qəbul edildi. O cümlədən
Basarkeçərdə aeroport tikilməsi qarara alındı. Tikintinin aparıl-
masına inzibati rəhbərlik bilavasitə raykomun I katibi Qaro
Alaxeryana tapşırıldı.

Kəlbəcər Basarkeçər avtomaşın yolu tikintisi isə rayon İc-
raiyyə Komitəsinin sədri kimi, şəxsən mənə həvalə edildi. Mənə
tapşırıq verildi ki, bu yol tikintisi ilə əlaqədar Ermənistan res-
publikasının səlahiyyətli nümayəndəsi kimi, Kəlbəcər rayon
rəhbərliyi ilə danışıq aparım. Yol tikintisinə başlayan kimi mən
Kəlbəcərdə oldum, raykomun katibi Süleymanov, RİK sədri
Qazıbəyovla danışıqlar apardım. Onlar tikintiyə başlamaqdan
boyun qaçırdılar və dedilər ki, birincisi, bu yol tikintisi bizdə
çox çətinliklərlə bağlıdır; ikincisi, respublika rəhbərliyi tərəfin-
dən bizə heç bir göstəriş yoxdur.

Bizə isə göstəriş elə idi ki, Kəlbəcərin mövqeyindən asılı ol-
mayaraq, həvalə imkan verən kimi çox ciddi qaydada işə baş-
lamalı idik. Başladıq və iyun ayının 10-da başa vurduq. İrəvan-
dan komissiya gəlib, işi yoxlayıb, vaxtında və keyfiyyətli qay-
dada qurtarmasını qeyd edib, Ermənistan hökumətinə məruzə
etdilər.

Məlum olduğu kimi, 22 iyunda müharibə başlandı. Avqust
ayının ortalarında 100-ə yaxın səyyar qospital maşınları yüksək
bir çinli generalın komandası altında Basarkeçərə gəldi. Gene-
ral məndən onlarla birlikdə təzə yolla Kəlbəcərə getməyi tələb
etdi. Mən "Kəlbəcər hissəsində yol yoxdur, getmək olmaz", -
deyəndə mənimlə çox ciddi danışdı, məni çox ağır cəzalayacaq-

ını bildirdi. Mən məcbur olub Ermənistan Nazirlər Sovetinin vasitəsi ilə Zaqfrontla əlaqə saxladım. Ondan sonra general geri qayıtdı. Kəlbəcərə qədər yolun çəkilməməsi Ermənistan hökumətini çox məyus etdi.

Elə oldu ki, 1942-ci ildə iş yerim dəyişildi. Türkiyə ilə həmsərhəd olan Vedi və Qəmərli rayonlarının qonşuluğundakı Qarabağlar rayonunda işlədim. Mühəribənin ən ağır günləri idi. Türkiyə-Rusiya (Ermənistan) sərhədlərində günbəgün mühəribə gözlənilirdi. Bu işə Ermənistan hökumətini və erməni əhəlisini çox böyük vahiməyə salmışdı. Bir sıra müdafiə əhəmiyyətli hazırlıqlara birlikdə partizan dəstələri üçün siyahılar hazırlanırdı. Onun rəhbərləri və bölmə rəhbərləri müəyyənləşdirilirdi. Qəmərli, Vedi, Üçkilsə, Sərdarabad rayonlarından fəallar seçilirdi. Partizan dəstəsinə Qəmərli rayon partiya komitəsinin 1-ci katibi Samvel Qazaryanın başçılıq etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Nəzərə alaraq ki, bu partizan dəstələri Kəlbəcər rayonunun dağ, dərə, meşələrində, Qarabağla həmsərhəd ərazidə yerləşəcək, ermənilər bu rayonda erməni partizanlarının daha əlverişli iş aparacağına Sovet rəhbərliyini inandırmışlar. Bu partizan bölməsində olacaq rəhbər işçilər arasında iş bölgüsü aparılan zaman Kəlbəcər rayonuna, onun dağ, təpə, kəndlərinə nisbətən daha yaxşı bələd olan adam kimi mənə də partizan dəstəsində komandirin siyasi işlər üzrə müavini vəzifəsinə nəzərdə tutmuşdular. Öz təbii şəraiti ilə müdafiə qalası olan Kəlbəcər torpağında zonalar üzrə müdafiə yerləri müəyyənləşdirilmişdi. Təxminən yaşımdadır. Sarıyer-Qaraarxac-Qurbağaçay zonalarında İstisuya girişi dayandırma postu. Zərzibil-Kalvay Vəllər postu. Meçid yeri - Dəvədamı-Söyüdlü yurdu postu. İnəkdağ-Ağyoxuş-Dəmirçidam-Qanlıkənd postu. Təxminən 7 yerdə möhkəm post nəzərdə tutulmuşdu. Xoşbəxtlikdən Türkiyə tərəfindən mühəribə başlanmadı və bu plana da əməl etməyə ehtiyac olmadı. Ancaq yüksək vəzifəli bütün ermənilər, xüsusilə də Basar-

keçər, Qaranlıq, Bayazit rayonlarının erməniləri Kəlbəcər barədəki bu hərbi plandan xəbərdar idilər.

Əslində, ermənilərin bir gözü həmişə Kəlbəcərdə olmuşdu. Bununla belə, ermənilər həmişə kəlbəcərlilərlə hesablaşırdılar. Bazarda, başqa yerlərdə heç bir erməni dıqası kəlbəcərliyə satmağa cəsarət etməz, əks-təqdirdə həmin kəlbəcərli o ermənin qanını tökməmiş əl çəkməzdi. Ermənilərin kəlbəcərlilərdən it kimi qorxmaları barədə bir-iki canlı faktı qeyd etmək istədim.

1917-ci ildə çar hökuməti devriləndən sonra ermənilər Basarkeçər rayonunda Yarpızlı, Qızılwəng, Yuxarı Zağalı kəndlərinə basqın etmişdilər. Bu hadisəni bilən kəlbəcərlilər böyük bir dəstə ilə Nərimanlıya gəlib Gəyçənin qoçaq oğlanları ilə birlikdə Basarkeçər rayonunda olan Qırxbulaq, Tüskülü, Aşağı Zağalı, Gödəkbulaq, Alçalı erməni kəndlərini dağıtmışdılar.

Silikovun diviziyasında komandir olub, çoxlu müsəlman qanı tökən, sonralar Bayazit rayon İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini və kommunal təsərrüfatı idarəsinin müdiri işləyən Aleksan Qamaryan danışdı ki, daşnak hökumət başçısı Xatısyan 2 dəfə əmr verdi ki, biz Kəlbəcərə hücum edib, Kəlbəcər vasitəsi ilə Qarabağa çatıb, Androniklə birləşək. Ancaq nəzərə alaraq ki, bizim diviziyanın qoşun hissəsinə qulluq edənlərin əksəriyyəti Basarkeçər, Qaranlıq, Bayazit erməniləri idilər, hamımız boyun qaçırdıq ki, Kəlbəcərə girə bilmərik, girsək də, bir nəfər bizdən salamat qalmaz.

Qamaryanın danışdıqlarını öz işləri ilə əlaqədar mənim yanımda olan erməni yaşlılarından Viktor Hambarsumyanın atası, doktor-professor Hamazasp Hambarsumyan, Serqo Arevşadyan, Gerasim Bedrosyan və bir çox başqaları da danışdılar ki, biz komandir Alabyana izah etdik ki, kəlbəcərlilərə qalib gələ bilmərik, bizim hamımızı qırırlar. Alabyan Xatısyana 2 dəfə imtina raportu yazdı. Bununla da Kəlbəcər camaatından

qorxan Alabyanın diviziyası Kəlbəcərə hücum haqqında Xatışyanın əmrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı.

Lakin təssüf ki, 74 il sonra Kəlbəcər xəyanət qurbanı olaraq düşmənin əlinə keçdi. Lakin şübhəsiz ki, bu, müvəqqətidir və tezliklə xalqımız öz torpaqlarının hər qarışının sahibi olacaqdır.

BÖYÜK İNCƏSƏNƏT VƏ DÖVLƏT XADİMİ ÜZEYİR HACIBƏYOVLA NECƏ TANIŞ OLDUM?

1941-ci ildə Basarkeçər-Kəlbəcər yol tikintisinin vaxtından tez və keyfiyyətli qaydada başa çatdırmağım və müharibə başlandıqdan sonra da müharibənin tələblərinə uyğun olaraq vəzifə borcumu layiqincə yerinə yetirməyim. Respublika rəhbər orqanlarında mənə qarşı etibar və etimadı çoxaltdı. 1942-ci ilin iyun ayında mənə Qarabağlar rayonuna I katib göndərildim. İşə başladıqdan 2 ay sonra İrəvan ətrafında gedən müdafiə əhəmiyyətli tikintilərdən birinə inzibati rəhbərliyi də mənə həvalə etdilər. İşlədiyim rayon şəhərdən 65 km aralıda idi. Gedib orada işə baş çəkib, görüləsi işləri planlaşdırıb geri qayıtmaq az vaxt tələb etmirdi. Özüm isə axşamlar şəhərdə "İnturist" mehmanxanasında qalırdım. Tikintidə işləyən fəhlələrin çoxu və onların bölmə başçıları da azərbaycanlılardan ibarət idilər. Axşamlar onlarla işlə əlaqədar görüşümüz olurdu. Mənim yaşadığım nömrə ilə yanaşı 3 otaqlı balkonlu "lyuks" nömrə var idi. Bir gün axşam gələndə gördüm ki, bu "lyuks"da çox səliqəli bir ailə yaşayır. Balkonda samovar qoydurub, bir neçə adam çay içib söhbət edirlər, Azərbaycan dilində danışırlar. Bu, mənə çox maraqlandırdı. Mən bunların kimliyini mütləq öyrənmək qərarına gəldim. Mehmanxananın komendantından soruşdum ki, o "lyuks"da yaşayanlar kimlərdir. Komendant bir qədər istehzalı tonla dedi: "Yoldaş Musayev, bəs sən sizin o məşhur "Koroğlu"nu yazan Üzeyir Hacıbəyovu tanımırısan? Əsərini erməni dilində bizə opera da göstərəcəklər".

Mən çox təəssüfləndim ki, bu neçə gündə onların yanına gedib "xoş gəlibsiniz" deməmişəm. Xülasə o qərara gəldim ki, sabah axşam gedim üzr istəyim. Mən bu fikirdə olduğum vaxt Mürsəl adında bir nəfər içəri daxil olub dedi ki, cavan oğlan, si-

zi yoldaş Üzeyir bəy çaya dəvət edir, deyir gəlsin bir stəkan çay içsin. Mən utana-utana getdim. Salam verib dayandım. Mənə yer göstərdi oturdum. Çay gətirdi. Mən səmimi şəkildə üzr istədim. Üzeyir bəy çox təmkinlə dedi: "Cavan oğlan, narahat olma, de görüm, adın nədir və nə işdə işləyirsən? Sənin yanına çoxlu adamlar gəlib səndən tapşırıq, göstəriş alıb gedirlər".

Mən ad familiyamı, iş yerimi və bu İrəvandakı işi mənə necə həvalə etmələrini yuxarıda qeyd etdiyim kimi danışdım. Eşidib dedi: "Sağ ol, ay oğul, çox şadam ki, burada bizim etibar qazanmış oğullarımız var. Oğlum Talib, indi bildim ki, kimsən. Sabahları mən MK-nın I katibi Arutyunovun yanında olub, "Koroğlu" əsərini erməni dilinə tərcümə etdirdiyi üçün ona öz razılığımı bildirəcəyəm. Səndən bir şey soruşum. Əgər bilirsənsə, de görüm, bizim burada olan soydaşlarımıza necə baxırlar, çatışmayan cəhətlər nədədir - onları deyim və xahiş edirəm ki, bu çatışmamazlıqları -çətinlikləri aradan qaldırıb, onlara bəlkə müəyyən qədər köməklik edə. Bala, Talib, qorxma, olan çatışmamazlığı denən, mən sənin adını vermərəm".

Mən dedim: "Hörmətli Üzeyir bəy, soydaşlarımıza qarşı qanunsuz hərəkətlər çoxdur: adamların yaşını, sağlam olub-olmamasını nəzərə almadan ələ keçənləri əsgərliyə göndərirlər. Lap yararsızları da ağına-bozuna baxmadan fəhləliyə aparırlar. Əhalinin çoxuna çörək kartı vermirlər. Kəndlərdə olan azərbaycanlı məktəblərinin çoxu bağlanmaq ərafəsindədir. MTS-lərin xidmət etdiyi azərbaycanlı kolxozlarının məhsul kateqoriyasını qat-qat artırıb onların istehsal etdikləri taxıl məhsullarını əllərindən alırlar, onlar da işləyir-ışləyir əli boş qalır".

Bir çox çatışmamazlıq, qeyri-insani münasibətlər barədə də danışdım. Səhəri gün MK-da olarkən eşitdim ki, Üzeyir bəy bütün bu məsələləri Arutyunova çatdırıb. O isə tədbir görəcəyi barədə söz vermişdi. MK-dan qayıdandan sonra Üzeyir bəy məni çağıraraq dedi: "Oğlum, sənin dediklərini, qeyri-qanuni hərə-

rəkətlər və çatışmamazlıqlar barədə Arutyunovla danışdım. Çox yaxşı qəbul etdi, tədbir görəcəyinə söz verdi. Oğlum, Talib, xahiş edirəm fikir ver, gör verdiyi sözə əməl edirmi?"

Düzünü desək, Üzeyir bəyin Arutyunovla görüşündən sonra keçirilən müşavirələrin birində o, Üzeyir bəyin onun qarşısında qaldırdığı məsələlərin aradan qaldırılması barədə xeyli kəskin danışdı, vəziyyətin yaxşılaşması üçün tapşırıqlar verdi. Doğrudan da, vəziyyət xeyli yaxşılaşdı. Xüsusilə çörək kartlarının verilməsində nisbətən xeyli qayda-qanun yaradıldı.

Azərbaycanlılara qarşı ümumi münasibətlər dəyişildi. Qanunsuz, əlsiz, ayaqsız adamların vəziyyətini hesaba almadan onları fəhlə aparma işi yaxşılaşdı. Camaat eşitdi ki, Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" əsərinin erməni dilində tərcümə edilməsi münasibəti ilə o, Arutyunovun yanında olub. Vəziyyətdəki dəyişiklikləri hamı Üzeyir bəyin onlara olan qayğıkeşliyinin nəticəsi kimi qiymətləndirdi.

1942-1946, 1956-1964- CÜ İLLƏRDƏ QARABAĞLAR VƏ VEDİ RAYONLARINDAKI FƏALİYYƏTİMƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Ermənistanda 1937-ci ilə kimi ancaq 25 kənd rayonu var idi. 1937-ci ildə rayonlarda əhalinin sayını, kəndlərin rayon mərkəzlərindən uzaqlığını və bir çox vacib şərtləri nəzərə alaraq, əslində isə respublikada rayonların sayını artıraraq, Ermənistanı SSRİ məkanında çoxsayla rayonları olan bir respublikaya çevirmək məqsədilə mövcud rayonların bazasında daha 6 rayon yaradıldı. Təşkil olunan rayonlardan biri də Vedi rayonunun iki yerə bölünməsi nəticəsində yaradılan Qarabağlar rayonu oldu.

Vedibasər Ermənistanda coğrafi mövqeyinə, ərazisinin genişliyinə, əhalisinin sayca çoxluğuna və aralıq-daglı ikili təbii şəraitinə görə fərqlənən ən böyük rayonlardan biri idi. Bu və bu kimi bir çox vacib səbəblərə görə, əslində, belə bir rayonun yaradılması tam məqsədəuyğun idi. Mərkəzi Çimənkənd olan bu rayonun Cığındərə, Millidərə, Çanaxıdərə adlanan üç dağlıq zonasında 32 kənd, kolxoz var idi. Rayona çox yaxşı iş təcrübəsi, təşkilatçılıq qabiliyyəti olan, əvvəl Vedi rayon PK-də 2-ci katib işləyən İbiş Abbasovu raykomun birinci katibi, köhnə partiyaçı və təcrübəli maliyyəçi Musa Vəlibəyovu RİK sədri verdilər.

Onlar qısa müddət ərzində rayon mərkəzi olan Çimən kəndində bir neçə inzibati bina, xəstəxana, ambulatoriya, aptek binası tikdirməklə yanaşı, 24 ailə üçün yaşayış evləri, ticarət obyektləri də tikdirib istifadəyə verdirdilər. 6 kənddə məktəb binası tikildi. Cığındərə və Əyricə yaylaqları üçün 35, Çanaxıdərə üçün 28 kilometrlik avtomobil yolları çəkildi. Kolxozlarda, fermalarda yeni quruculuq işləri təşkil edildi. İşin bu qızgın çağın-

da II Dünya müharibəsi başlandı. Bütün işlər dayandırıldı, "hər şey cəbhə üçün" şüarı irəli sürüldü. Müharibənin qızgın-vaxtında 1942-ci ildə Tədarük və Təminat Komitəsini etibarlı və bacarıqlı kadrlarla təmin etmək məqsədilə Ali Sovetin deputatı və Ermənistan KP MK-nın üzvü olan İbiş Abbasovu Qarabağlar rayon partiya komitəsinin I katib vəzifəsindən götürüb, bu komitəyə sədrin I müavini təyin etdilər. Məni isə Basarkeçər rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsindən götürüb, bu rayona raykomun I katibi göndərdilər.

Rayon iqtisadiyyatını əsasən maldarlıq, taxılçılıq, tütünçülük təşkil edirdi. İşə başlarkən müharibə dövrünün tələblərinə uyğun olaraq kolxozlarda, idarə və müəssisələrdə əmək intizamını möhkəmləndirmək, məhsuldarlığı artırmaq, kolxoz-dövlət əmlakının ciddi qaydada mühafizəsini təmin etmək, adamların şəxsi mənafeyini onların şəxsi məsuliyyətləri ilə uzaqlaşdırmaq işləri ilə ciddi məşğul olub, bu vaciblik tələb edən məsələlərin tətbiqinə nail olduq.

Qarşıda duran məhsul toplanışını mütəşəkkil keçirmək üçün bütün qadınlar, qocalar, nisbətən iş bacarığı olan uşaqlar məhsul toplanışına cəlb olundular. Bir sözlə, yetişən taxıl itkisiz biçilib gecə-cüdüz xırmanlarla daşındı, onun döyülməsi təşkil olunub çox etibarlı nəzarətlərlə anbarlara daxil edildi. Toxumluqlar ayrı saxlanıb kondisiyon vəziyyətə çatdırıldı. Eyni zamanda 1943-cü ilin yüksək məhsulu üçün ciddi hazırlıq gedirdi. Kəndlərdə olan kotanlar toplanıb təmir edilərək işə salındı. Nəzərə alaraq ki, tam mexanikləşdirilmiş rayonlarda kotanlar çoxdan sıradan çıxarılıb atılmışdı, bu vəziyyətdən istifadə edib qonşu Vedi, Qəmərli, Qaranlıq, Basarkeçər rayonlarından yüzə yaxın kotan köməklik və satınalma yolu ilə alıb gətirdik. Onları kolxozlara bölüb payız əkini şumlarının ancaq kotanlarla şumlanmasına nail olduq. Payız əkini öz vaxtında, keyfiyyətli keçirildi. İl axırı 1942-ci ildə becərilib toplanmış məhsullar

əmək günlərinə bölündü.

1943-cü ildə yetişdirilmiş məhsullar daha mütəşəkkil, daha intizamlı, itkisiz, öz vaxtında toplandı. Bütün fondlar, toxumluqlar ayrılıb müəyyənləşdirildi. Sonra əmək günlərinə öz dövrünün tələbinə, şəraitinə uyğun olaraq ən yüksək məhsul bölündü. Rayonun Gölcəyin, Yellicə, Seyid Kotanlı, Qədirli kolxozlarında 4 kq, digər 26 kolxozda 3 kq və ancaq İmirzik, Qaladibi kolxozlarında isə əmək gününə 2 kq taxıl bölündü. Bu isə əhalidə böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Rayon qadınları öhdəlik götürüb cəbhəyə 300 ədəd bağlama-pasılka göndərdilər. Bağlamanın içində 4-5-6 cütlərlə yun corab, bir neçə yun əlcək, qoz ləpələri və bir az da xüsusi hazırlanmış, qurudulmuş çörəklər qoyulub məktublar yazıldı. Belə bağlama göndərənlərdən bir neçəsi yadımdadır: əsgər ailəsi, qabaqcıl kolxozçu Büsat Xəlilova, Seyid Kotanlıdan Əyyubova Seyid, Əsli Seyid Əli qızı, Yellicənin kolxoz sədri Məsimovun həyat yoldaşı, Gölaysordan Fatma Məmmədova, Bayburtdan Gülsüm Hətəmovə və başqaları İrəvanda olan 2 hərbi qospitala da ət, un və quru meyvə göndərirdik. Rayonun kolxozları müharibə dövrünün tələblərinə uyğun olan tapşırıqları şəərəflə yerinə yetirdi.

Müharibənin ağır günlərində bu, çox böyük nailiyyət idi. Bu işimizə respublika mətbuatında xeyli yer verilib işıqlandırıldı. Əmək günləri çox az olan ailələrə və qızıl əsgər ailələrinə yardım üçün lazımınca fond ayrılmışdı. Bu da ciddi nəzarət altında həyata keçirilirdi.

1944-cü ilin əvvəllərində respublikada tank dəstələri yaradılması üçün vəsait toplanması kampaniyası başlandı. Biz də əldə etdiyimiz iqtisadi nailiyyətlərə əsasən tank dəstəsinə vəsait toplamağa və cəbhəyə bağlamalar göndərməyə başladıq. 5 gün ərzində 2 milyon vəsait toplanıb Dövlət Bankının rayon şöbəsinə təhvil verildi. Bu kampaniyada əhalisi, əkin sahəsi bizdən iki dəfə çox olan bir neçə rayon bizdən çox az və ya ancaq bizim

qədər vəsait topladılar. Kampaniyanın özünü də bizdən 5-6 gün sonra başa çatdırdılar. Kampaniyanın gedişində bir neçə rayonda inzibatçılığa yol verilmişdi. Bu barədə MK-ya şikayətlər daxil olmuşdu. Kampaniyanın gedişi yekunlaşdırılan zaman çox inamsızlıq yaranmışdı ki, Qarabağlar rayonu bu qədər vəsait verə bilməz. Burada da ya inzibatçılığa yol verilib, ya camaatı talayıb olub-qalamını əllərindən alıblar, ya da ki, yalan məlumat verilib.

Məsələni yoxlamaq üçün rayona Respublika Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri M.Papyanın sədrliyi ilə 8 nəfərdən ibarət komissiya göndərmişdilər. Komissiyanın 4 nəfəri raykoma gəlmədən bankı bağlayıb, yoxlayıb sonra raykoma gəldilər. Sədrə dedilər ki, bankda hər iş qaydasındadır, yalan şey yoxdur. Mən də elə başa düşdüm ki, yəqin onlar material alıblar ki, bankda yeyinti var, onu yoxlayırlar. Bundan əli boşa çıxan yoxlayıcılar mənə dedilər ki, bizə 8 adam və 8 at ver, gedib kəndlərdə yoxlama aparacağıq. Mən də incimmiş halda soruşdum ki, nə yoxlamadı məndən gizlədirsiniz. Hansı kəndə getmək istəsəniz, at verərəm, ancaq adam yox. Çox mübahisədən sonra mənə dedilər ki, mərkəzdə şübhə var ki, siz ya yalan məlumat veribsiniz, ya da inzibatçılığa yol vermişsiniz. Bankda yoxladığ, hesab düzdü. Yəqin siz camaatı soyub yığıbsınız. Mən gülümsəyib dedim: "8 atı indi mən haradan tapım, 4 at verim hansı kəndə istəyirsiniz gedin". Belədə onlar ən çox vəsait toplanmış iki azərbaycanlı və iki erməni kəndinə getdilər. Yoxlama zamanı camaat hamısı təəccüblənib demişdilər ki, sağ olsun bizim rayon rəhbərimiz ki, bizə elə şərait, elə dolanışıq yaradır və nə desə, biz onu yerinə yetirməyə hazırıq. O, bizə bol-bol çörək verir, biz də hökumət yanında onun hörmətini qaldırmaq üçün müharibəyə bir az kömək etmişik. Yoldaş Musayev desin, yenə verək. Komissiya bu nəticəyə peşman qayıdıb getdilər.

12 fevral 1944-cü ildə birbaşa mənim adıma Stalindən razılıq teleqramı gəldi və həmin gün də teleqram qəzetlərdə nəşr edildi.

1943-cü ilin oktyabr ayında respublikada payız əkini gedişi müzakirə edilirdi. Bir neçə rayonda toxum çatışmazlığından əkin işləri getmirdi və ya zəif gedirdi. O rayonlardan biri də raykom katibi mənimlə çoxdan yaxın olan A.Koçinyanın işlədiyi Qotayk rayonu idi. Onu da tənqid etdilər. Müşavirədən sonra soruşdum: "Yoldaş Koçinyan, hansı kolxozun planı əskikdi və neçə hektardır?" Dedi: "Talib, sənin Millidərənlə həmsərhəd olan Gərnə kolxozunda xeyli toxum çatışmır".

Mən qayıdan kimi Millidərə kolxozlarından - Seyid Kotanlıdan, Bayburddan, Gölaysordan çəkici qüvvə və kotan, başqa kolxozlardan 300 ha əkin yerinin toxumunu və bir qədər də işçi qüvvəsi göndərdim. Bir həftə çəkmədən əkini başa çatdırdılar. Eləcə də mərkəzi orqanların göstərişi ilə Keşkənd rayonunun Yelpin və Xaçik kəndlərinin hər birinə 50 sentner taxıl köməklik etdik.

1944-cü ilin sentyabr ayının əvvəlləri idi. Ermənistan Nazirlər Sovetinin sədri Aram Piruzyan mənə zəng vurub dedi ki, Musayev, Basarkeçər rayonundakı Şişqaya kəndinin kolxoz sədri Baxış Sadıqovu göndərirəm sənənin yanına, xahiş edirəm ona 300 sentner taxıl verəsən yaz əkini üçün, toxumları çatışmır və dedi ki, Musayev, bilirsən ki, Basarkeçər respublikanın ən böyük taxılçılıq rayonudur. Şişqaya isə taxıl mərkəzidir. 1500 ha taxılı traktorla əkir, kombaynla biçirlər. İndi bu rayonda, bu kolxozda toxum çatışmır. Bu taxılı səndən 2 məqsədlə istəyirəm: 1-cisi, taxıl lazımdı, səndə də var. İkincisi və ən başlıcası, məqsədim Basarkeçərin rəhbərlərini utandırmaqdır. Qoy utansınlar ki, Basarkeçərdə 120 traktor, 100 kombayn Qarabağlarda cəmi 120 at, qatır, 100-150 baş öküz var. Bu, onları utandırmaq, səfərbər etmək üçün bir vasitə olar.

Hər şey rəhbərlikdən aslıdır. Bax tam canlı inkar edilməz 2 böyük faktı qeyd etmək yerinə düşərdi.

Baxış Sadıqov 1944-cü ildə Ermənistan hökumət rəhbərlərinin tapşırığı ilə ancaq 14-15 min sentner taxıl istehsal edən, heç bir texnikadan istifadə etməyən Qarabağlar rayonuna gəlib 3 gün rayon mərkəzində boyun büküb Ararat tədarük idarəsi məntəqəsi vasitəsilə 30 ton toxum aparıb əkdə, yenə də tam nəticə vermədi, yüksək məhsul alınmadı. Ancaq 1946-cı ildə rayonun rəhbərliyi dəyişildi. Baxış Sadıqov isə öz yerində işlədi. O, onun sədr olduğu Şişqaya kolxozu 1950-ci ildə 15 min taxıl istehsal etdi. Biz də onu elə həmin il Ermənistan Respublikası Ali Sovetinə deputat verdik. Bu canlı, inkaredilməz faktlar tam təsdiq edir ki, hər şey rəhbərlikdən aslıdır. Kim bilmir ki, 1969-cu ilə kimi Azərbaycan 210 min ton üzüm, 250-260 ton pambıq verir. Elə ki, 1969-cu ilin ortalarında hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev Azərbaycanın rəhbəri oldu, 1970-ci illərdə pambıq istehsalı 600-700 min tona, üzüm istehsalı isə 1 milyon tona çatdı. Eləcə də bütün istehsal sahələri yüksək sürətlə inkişaf etdi. Bu iki fakt bir daha sübut edir ki, hər şey rəhbərin qurub-yaratmaq istedadından və bacarığından aslıdır.

Bir daha qayıdıram 1944-cü il hadisələrinə. 1944-cü ilin əvvəllərində MK-nın briqadası vasitəsi ilə rayonda 3 illik fəaliyyətimizi yoxlayıb, MK-nın bürosunda müzakirə etdilər. Müzakirədə müsbət iş təcrübəmizi qeyd etməklə yanaşı, müəyyən çatışmamazlıqlarımız da nəzərdən keçirildi. Köməklik məqsədilə respublika Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə tapşırıldı ki, Qarabağlarda qatırçılıq inkişaf etdirmək məqsədi ilə respublikanın başqa rayonlarından 100 baş madyan at və qonşu İrandan 15-20 baş aygır, ulaq köməklik göstərsin. Rayonda çox tiftik verən keçilərin sayının artırılması üçün də müvafiq qərar qəbul edildi.

1944-45-ci illərdə işlərimiz daha məhsuldar və səmərəli keçdi. 1945-ci ildə müharibə qurtaran kimi Çimən kəndində rayon

mərkəzini və yaxın 5 kəndi təmin edəcək elektrik stansiyasının tikilməsinə başlayıb, tezliklə onu istismara verdik. Rayon mərkəzində 10 kolxoza xidmət etmək üçün MTS yaratdıq. Bu da öz müsbət nəticələrini verdi.

1946-cı ilin əvvəllərində MK-nın bürosunda raykom katiblərinin iştirakı ilə yaz əkini işlərinin gedişi müzakirə edildi. Bu büroda bəzi rayonların katiblərini işdən götürdülər. Onlardan biri Basarkeçər rayon partiya komitəsinin I katibi Meloyan idi. Elə həmin büroda da məni Qarabağlar rayon partiya komitəsinin I katib vəzifəsindən götürüb, Basarkeçər rayon partiya komitəsinin I katibi təyin etdilər.

Düzdür, həmin gün mən Qarabağlar rayonundan fiziki cəhətdən ayrıldım, lakin məni bu rayonla bağlayan çox qırılmaz tellər vardı. Buradakı işgüzar, vətənpərvər, öz işinə, öz dostuna sədaqətli adamlarla çiyin-çiyinə işlədik. Müharibənin o ağır günlərində bir-birimizə arxa olub vicdanla çalışdıq. Mənim köməyim, əməyim nəticəsində müharibə illərində onlar öz zəhmətləri ilə gün-güzəran düzəltdilər, onların əməyi-köməyi nəticəsində isə mən daha böyük etimad qazanıb, üç dəfə Qarabağlar boyda və ağır çəkiddə olan bir rayona rəhbər vəzifəyə irəli çəkildim.

Yeri gəlmişkən 1942-1946-cı illərdə işlədiyim Qarabağlar rayonu ilə bağlı yaddaşımda əbədi iz qoyan bəzi xatirələri hörmətli oxucularla bölüşmək istəyirəm.

1942-ci il idi. Qarabağlar rayon rəhbərliyinə təyin olunmağımın dördüncü günüydü. 50-55 yaşlı ayağından şikəst bir kişi gəlib, onu qəbul etməyimi təkidlə xahiş etdi. Mən də işimin çoxluğuna baxmayaraq, bu adamı qəbul edib dinlədim. O, içəri girib, məni təbrik edib, xoş arzularını bildirdi. Sonra soruşdu ki, sizdən çox xahiş edirəm məni bağışlayıb deyəsəniz ki, sizin ata-babanız necə adamlar olublar? Bu sual məni çox təəcübləndirdi ki, bu kimdi mənim tərcümeyi-halımı soruşur.

Müəyyən qədər öz daxilimdə hirsələndim də. Təmkinimi saxlayıb ondan adını soruşdum. O, "Sultan xan" deyib, yenə əvvəlki sualında təkid etdi. Dedim: "Sultan xan, mənim nəslimdə xan, bəy, ağa olmayıb, amma babam və iki ulu babam kərbəlayı olublar. Atam isə rəncbər olub, erməni zərbəsi nəticəsində 1921-ci ildə dünyasını dəyişib, mən də yetimçiliklə böyümüşəm. İndi deyin görüm siz nə buyurursunuz". "Elə mənə də bu lazım idi" deyib, sözünə davam etdi: "Cavan oğlan, yoldaş raykoin, siz Abbasqulu bəy Şadliniskinin öz xalqına olan xidmətləri bərədə bilmiş olarsınız. İndi də bu hadisələrin baş verdiyi yerlərdən biri olan Çimən kəndində işləyirsiniz. Ancaq mən sizə özümlə bağlı və məni gözləyən ölüm təhlükəsi ilə əlaqədar müraciət edirəm. Mənim adım Sultan xandır. Özüm Çimənkənddənəm. Abbasqulu bəyin ən yaxın köməkçilərindən, onun Çimənkənd üzrə bölük başçısı olmuşam. Erməni düşmənlərim çoxdur. Erməni daşnak dəstələri bizim kəndə yaxın olan Şahablı kəndinə hücum edib, o kəndi dağıdarkən onlardan 17 nəfəri də bizim mövqələrimizə hücum etmişdilər. Bu bərədə mənə tez xəbər çatdı. Kəndimizin uşaqlarından təcili olaraq bir dəstə adam götürüb ermənilərin qarşısına çıxdım. Ermənilərin 17-ni də məhv edib, silahlarını da öz dəstəmin qəhrəman oğullarına payladım".

Sultan xan Abbasqulu bəyin komandanlığı ilə Qəmərlı cəbhəsində çoxlu erməni daşnakını məhv etmələrindən, özünün orada erməni gülləsi ilə ayağından yaralanıb şikəst hala salınmasından çox damşmaqla bərabər, qeyd etdik ki, "o vaxt Millidərədə mövcud olan 4 kəndin heç yana çıxış yolu yox idi. Azdan-çoxdan onlara Vedidən, Çimənkənddən imdad, kömək olurdu. Millidərə döyüşləri zamanı ermənilər həmin 4 kənddən 4-nün əhalisini tamam qırışdılar. Qalan 10 kəndin əhalisini azad etmək məqsədilə Abbasqulu bəyin tapşırığı ilə o bölgədə olan camaata kömək, yardım işi mənə həvalə edilmişdi. Mən

Millidərə əhalisini ermənilərdən müdafiə edib, bu 10 kəndin əhalisini xilas etməli idim. Camaatı azad edib, Göləysor-Güldərviş, Alırzalar-Kotuz dağ yolları ilə əhalini Çimənkənd və Vədiyə çatdırmağı qərara aldıq. Ermənilərə qarşı ciddi vuruşduq. Onlara böyük itkilər verməklə camaatı azad etdik. Millidərədə ermənilərlə döyüşdə Seyid Kotanlıdan Seyid Əli, göləysorlu Məmməd oğlu Süleyman və Qurbanov Hüseynqulu, şuşayibli Məcid çox böyük qəhrəmanlıqlar göstərdilər".

Sultan xan sözünə ara verib, köksünü ötürdü: "1918-1919-cu illərdə Abbasqulu bəyin qoşun hissəsində mənim ermənilərə vurduğum zərbələri indi əllərində hakimiyyət olan ermənilər çox yaxşı bilirlər. Bu şikəst ayağım canlı şahiddir ki, məni yaşlı erməni görəndə deyir "bunu mən şikəst etmişəm", cavan erməni görəndə deyir "mənim atam-əmimi bu türk öldürüb". İstəyərlər məni gözləri ilə yesinlər. Ermənilər məni həbs edərək döyüb öldürmək, yandırmaq istəyərlər. Sağ olsun səndən qabaqkı raykom İbiş Abbasov, o, məni saxladı. İndi də şükür Allaha raykomumuz sənsən. Eşitmişəm yaxşı nəsilənsən. Odur ki, deyirəm, 3-4 günə kimi rayon Daxili İşlər Şöbəsinin rəisi Mkrtyçyan gəlib səndən məni həbs etmək üçün razılıq istəyəcək. Məni həbs edib, döyüb, dağlayıb öldürəcəklər. Xahiş edirəm deyəsən məni saxlaya bilməyəcəksənsə, onda öz gülləmlə gedim özümü öldürüm. Millidərədə vaxtilə erməniləri çox itkilərə məruz qoyan igid oğullarımız var, onların adını mən sənə dedim, imkanın olsa, onları da ermənilərdən qoru".

Gördüm bu kişi qeyrət ziyəsidir. Özü təhlükə qarşısında ola-ola hələ ələ keçməmiş olan qəhrəman azərbaycan balalarının dərdinə qalır. Ermənilər mənim doğma nənəmi, əmim arvadını, onun oğlunu, öz körpə bacımı yurd-yuvalarından didərgin salıb, şaxtada dondurub öldürmüşdü. Bunlar hamısı gözümün qabağma gəldi. Dedim, Sultan əmi, get arxayın otur və bil ki, sənin məsləhətlərini bir övlad kimi yerinə yetirəcəyəm.

3 gündən sonra rayon DİŞ-nin rəisi bir qalın papka ilə gəlib İbiş Abbasovu müsavətçi Sultan xanı müdafiə etməkdə bərk günahlandırıb, bir xeyli də məni tərifləyib, məndən Sultan xanı həbs etmək barədə razılıq verməmi xahiş etdi. Dedim, Mkrtyçyan, get bir həftədən sonra gəl, danışaq. Bu da bir növ şad kimi getdi. Guya ki, razılıq alacaq. Bu bir həftə ərzində lazımı orqanlarla razılış, Mkrtyçyanı işdən azad etdim, onu partiya sıralarından xaric elədim. Elə kəndlərə birinci səfərim də Millidərə zonasından başladı. Bu zonaya girəndə 5 kəndi birləşdirən yol Seyid Kotanlıdan keçirdi. Bu kolxozda olub sədri çağırırdım. Söhbət zamanı onun adını soruşdum. "Əli-di" - deyə cavab verdi. Dedim, Əli, bu kənddə Seyid Əli var, onu çağırırdır. Mən bu adı çəkəndə bu adamın rəngi ağardı, "Seyid Əli deyilən adam mənəm" - dedi. O zamanda müharibə vaxtı idi. Atla gedirdik, özümüzə milis də götürürdük. Mənim də yanımda bir nəfər milis, bir nəfərdə torpaq şöbəsinin işçisi var idi.

Soruşdum ki, 1918-19-cu illərdə erməni-müsəlman qırğınları zamanı nə edirdin? Dili lap tutulub, dedi: "Müdafiə olunurduq ki, salamat qalaq. Allah rəhmət eləsin, Abbasqulu bəyin və indi Çimənkənddə yaşayan Sultan xanın köməyi ilə Millidərə camaatının böyük hissəsini xilas etdik. İndi sən bilirsən, yoldaş raykom, neçə istəyirsən, elə də cəzalandır, həmin Seyid Əli mənəm".

Bu zaman mən "erməni" sözünü "daşnak" sözü ilə əvəz edəndə ona qarşı müsbət fikirdə olduğumu başa düşən Seyid Əli ermənilərə olan davalarından, Millidərə camaatını ermənilərin əlindən qurtarmalarından, öz dəstələrində kimlərin olmasından ətraflı danışdı. Tanış olandan sonra Eyyub Həsən oğlunu kolxozda ferma müdiri, Dəvəçi Əhməd briqadir təyin etdim. Nəzərə alaraq ki, kənddə partiya təşkilatı yoxdu, komsoمولçuları yığıb bir az söhbət aparandan sonra onların içində

savadlı və fəal olan Həsən adlı bir oğlanı da komsomol katibi qoydum. Kolxozda hesabdar da yox idi. Həsəni savadlı olduğuna görə həm də kolxoza hesabdar təyin etdim. Bu zaman Eyyub kişi yerindən qalxıb dedi: "Yoldaş raykom, məni ferma müdiri qoydun, kolxoz sədri də mənimlə qohumdu, onun qızı mənim gəlinimdi. İndi hesabdar qoyduğun bu oğlan da mənim oğlumdu. Bu barədə sonra danışmazlar mı?" Dedim: "A Eyyub kişi, əgər düzgün işləsəniz, xəyanətkarlıq edib kolxozun malını dağıtmasanız, mənimsəmələrə yol verməsəniz, kim nə deyə bilər?" Əyyub kişi dedi: "Yoldaş Musayev, bilmirəm, bilirsiniz ya bilmirsiniz, kolxozun sədri Seyid Əli Göyçə mahalının Daşkənd kəndindən olan məşhur Seyid Bayramın ən yaxın qohumudu. Şükür olsun Allaha ki, mənim də sağlığımıza doqquz oğlum var. Allah mənə verən bu pay, ruzuya xəyanət edərməmi?"

Sonra öyrəndim ki, doğrudan da bu Seyid Əli məşhur ocaq sahibi Seyid Bayramın ən yaxın qohumlarından. Sultan xanın adını verdiyi adamları sonralar işdə də yoxlayıb gördüm ki, doğrudan da, bunlar millətini, vətəni sevmən, namuslu, işgüzar adamlardır. Hüseyinqulunu Bayburd kəndinə, Məcid Şuqayıb kəndinə, Əliqulunu Gilanlar kəndinə kolxoz sədri qoydum. Süleymanın oğlu Ağamalını raykoma şöbə müdiri gətirib, sonra MTS direktoru təyin etdim. Bağırı Kotuz kənd kolxozunda briqadir qoydum. Sonralar bütün uşaqlarını da aşağı kolxozlarda torpaq və işlə təmin etdim.

Vəziyyət elə gətirdi ki, 1945-ci ildə ermənilər xaricdən 450-500 min erməninin gətirilib Ermənistanda yerləşdirilməsinə nail oldular. Bunun ardınca isə 1948-1953-cü illər köçürülməsi gəldi. Ermənilər üçün əlverişli olan bir sıra məsələlər nəzərə alınaraq bu işə öncə Qarabağlar rayonundan başlanıldı və ilk addım olaraq 1948-ci ilin ortalarında Qarabağlar rayonu ləğv edilib, Vedi rayonu ilə birləşdirildi. Bu rayonların azərbaycanlı katibləri Əli Məmmədov, Cəfər Vəlibəyov, İcraiyyə Komitəsinin

sədri Mirzə Bəşirov işdən azad edilib erməni Ruben Azgeldyan və Qəzər Hakopyanla əvəz edildilər. 1948-ci ilin payızında Qarabağlar, eləcə də Vedi rayonunun əhalisinin zor-xoş köçürülməsinə başlandı. Millidərdə 11 kənd yerləşirdi. Bu kəndlər dəmir yolundan 50-60 km aralı idi. Maşın yolu da yox idi. İstər-istəməz camaat özünə çox vacib olan ev əşyasını at-ulaqla aparmalı idi. Bu vəziyyəti bilən ermənilər köçdən 2-3 gün qabaq bu zonada olan at-ulaqları yığdılar ki, köçənlər öz ev əşyalarını da apara bilməsinlər, onlara qalsın. Bu zavallı camaatı isə zorla çıxardırdılar ki, tez çıxın, dəmir yolunda qatar sizi gözləyir.

Kotanlı kənd cavanları Həsən, Bəhrəm Eyyubov qardaşları isə erməni fırıldaqçılarını tərki silah edib, yığılıb gizlədilmiş at-ulaqları alıb köçənlərə verdilər, onlar isə at-ulaqla Şirazlı dəmir yol stansiyasına köçdülər. Həmin vaxtlar Basarkeçər camaatının köçürülməsinə imkan vermədiyim üçün cəza kimi, 1953-cü ildə İrəvana oxumağa, 1956-cı ildə isə həmin cəzanın davamı olaraq Vedi rayonunda ən geridə qalan Şirazlı kənd kolxozuna sədr göndərildim. Mənim bu kolxoza sədr göndərilməmi eşidəndə Qarabağların Milli və Cığın dərələrindən köçürülmüş bir çox ailə və Şirazlıdan köçürülmüş yüzdən çox ailə qayıdıb geri gəlməyə başladılar. Qayıdanları qəbul etməyə ixtiyarım olmasa da, öz-özümə dedim ki, islanmışın yağışdan nə qorxusu, onsuz da ki, köçürməyə mane olub köçənləri geri qayıtdığım üçün cəzamı almışam, indi də nə edərlər - etsinlər. Bundan başqa, respublika Nazirlər Sovetinin sədri A. Koçinyanla 1937-ci ildən bəri komsomolda və ondan sonra qonşu rayonlarda raykom katibləri işləyən vaxtlardan münasibətimiz vardı. Hətta mənim belə cəzalandırılmağıma da o zidd idi. Ona və eləcə də Vedi raykomunun katibi Baqrat Xaçaturyana çox ümidli idim. Çünki onu kolxozdan cərgəvi işdən götürüb raykoma təlimatçı verib, oxumağa göndərib, qayıdanda da şöbə müdiri təyin etmişdim.

Zəngibasar raykomunun I katibi Qəşəm Şahbazovla da çox

yaxın idik. Həmişə o, məndən məsləhət alırdı. Bir gün dedi ki, mənə bir nəfər erməni kənd lazımdı ki, II katib vəzifəsinə qoyam. Mən də bu işə Baqratı məsləhət gördüm. O da apardı, işlədilər. Bir azdan sonra onu Vədiyə I katib qoydular. Bunların hamısını o bilirdi və unutmurdu da. Bu risk imkanları nəzərə alıb köçənlərdən çox ailə qaytarıb gətirdim. Onları kolxoza qəbul etdik, onlara 35-40 ha torpaq ayırdıq. Təkcə Qarabağlardan gələnlərə isə 25 ha torpaq ayıraraq, orada evlər tikib, yaşamaqlarına kömək edib, Qarabağların kəndlərindən biri olan Baxçacığın adını da buraya qoyduq.

Üzərimizə düşən vəzifəni şərəflə yerinə yetirib məhsulumuzu, artıraraq adamların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə hamını işə qoşub, intizamı möhkəmləndirdik. Kolxoz əmlakının ciddi mühafizəsini təşkil etdik. Bu işləri şərəflə yerinə yetirən adamları kolxozda və kənddə məsul vəzifələrə qoydurdum və qoydum. Mahmud Usubovu partiya təşkilat katibi, Bəhman Səfərovu kənd sovetinin sədri təyin etdirdim. Məhərrəm və İbrahim Məmmədovları, Ələşraf kişini çölçülük briqadirləri, Eyyub oğlu Həsəni fermaların işi üzrə hesabdar təyin etdim. Əməksevər adamlar sədaqətli qaydada işə qoşuldular. İlbəil kolxozda məhsuldarlıq artdı.

Əhalinin dolanışıqı qat-qat yaxşılaşdı. Onu izah etmək üçün canlı faktlara müraciət etmək yerinə düşərdi. Məsələn, taxılın bir hektardan məhsuldarlığı 1956-cı ildə 12 sentnerdən 1959-cu ildə 25 sentnerə çatdı. Pambıq 11 sentnerdən 26 sentnerə, silos üçün qarğıdalı 16 sentnerdən 280 sentnerə, ot 17 sentnerdən 260 sentnerə, üzüm 45 sentnerdən 110 sentnerə, tərəvəz 5 sentnerdən 135 sentnerə çatdırıldı. İllik pul gəliri 1956-cı ildə 16 mln. manatdan 1959-cu ildə 46 mln. manata çatdı. Çölçülükdə olduğu kimi, heyvandarlıqda da artım qat-qat yüksəldi. İri malların sayı 1956-cı ildəki 470 başdan 1959-cu ildə 910 başa çatdı. Hər bir inəkədən sağılan süd 1956-cı ildə 800

litrdən 1959-cu ildə 2200 litrə çatdırıldı. 100 inəkədən bala alma 56 başdan 94 başa çatdı. Ət artımı 20 kq-dan 85 kq-a çatdı. Sağıcılar Əsli Seyid Əli qızı və Zivər Məhərrəmovla hər inəkədən 3100 kq süd sağdılar.

Qoyunçuluq üzrə ferma müdiri Qurban Məmmədov idi. Bu sahə də xeyli inkişaf etdi. Qoyunların baş sayı 1956-cı ildəki 1800 başdan 1959-cu ildə 3700 başa çatdı. Hər yüz qoyundan 100 baş bala alındı. Yun, ət artımı sahəsində respublikada qabaqcıllar sırasına çıxdıq.

O zaman hər il respublika kənd rayonları raykomlarının birinci katiblərinin 5 günlük seminar müşavirəsi keçirilirdi. Bu seminarda iş təcrübələrinin yayılmasına böyük yer verilirdi. Ona görə də 1957-58-59-cu illərdə bu katibləri bizim kolxoza gətirib, burada qazandığımız yüksək nailiyyətlərlə onları tanış edirik, onlarda bizim iş metodumuzu və s. öyrənirdilər. Bundan sonra yaxın rayonlardan ferma müdiri, zootexnik və iqtisadçılar da gəlib tətbiq etdiyimiz metodların incəliklərini araşdırıb öyrənməyə başladılar.

Kolxozda yaxşı işi ilə fərqlənən ailələrdən biri də maldarlıqla, qoyunçuluqla işləyən 9 qardaş Eyyub uşaqları idilər. Heyvandarlığın inkişafında, onun məhsuldarlığının artırılmasında Həsənov Eyyubun, Həsən, Məmməd, Teymur, Bəhrəm, Barı, Əli, Sultan, Əhməd, Hüseyn qardaşlarının, onların ailələrinin, sağıcı işləyən Seyid Əslinin, Qara Tərmanın, Seyranın tərifəlayiq işlərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu ailədən olan Həsənin, Əslinin məktəbli uşaqları dərindən sonra qoltuqlarında kitab-dəftər gəlib ata-analarına kömək edir, işlərini qurtaran kimi bir yana çəkilib kitablarını oxuyurdular. Bizim partkom Yusifov eyni zamanda müəllim idi. Mən ona deyirdim ki, Mahmud, bu Həsənlə Əslinin uşaqları nə yaxşı işgüzar uşaqlardır, işi qurtaran kimi kitabdən yapışırlar. Yusifov deyirdi, yoldaş Musayev, onlar məktəbdə də əlaqə oxuyurlar. Eyyub, İslam, Bəylər, Nəbi,

Adik, Xıdır, Rafiq sonralar Gəncədə, Bakıda, Moskvada ali təhsil aldılar, işlədikləri idarə, müəssisədə böyük etimad, etibar qazandılar. Onların babaları rəhmətlik Eyyub kişi, Seyid Əli, ataları Həsən, anaları Seyid Əsli mənim işlədiyim zamanlar çox işgüzar, intizamlı, etibarlı adamlar olmalarını dəfələrlə sübut etmişdilər. İndi hamısı ali savad alıb, etibarlı dövlət idarə və müəssisələrində, dövlət orqanlarında və aparatlarında çox fədakarlıqla işləyib etibar qazanmışlar.

Mən kolxozdan gedib Vədi rayon İcraiyyə Komitəsində sədr işlədiyim vaxtlar, ondan sonra da həтта indi də bu Eyyubovlar ailəsini unutmamışam, unutmuram da. Onların belə etibarlı işlərdə işləyib, hörmət qazanmaları ilə fəxr edirəm.

MÜHARİBƏ DÖVRÜNÜN ÖZ TƏLƏBLƏRİ VARDI

Qrabağlar respublikanın ən dağlıq, əkin sahələrinin bir-birindən aralı və yaşayış məntəqələrindən xeyli uzaqda yerləşdiyi rayon idi. Sahələrə işə gedənlərin evə gəlib təzədən işə qayıtmağı çox çətin idi. Nəqliyyat yox idi. Gedib-gəlmək çox vaxt aparırdı. Bu və bu kimi bir çox çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün kəndlərdə, xüsusilə qadınlar arasında kütləvi izahat işlərini gücləndirib, onların taxıl məhsulu toplanışı vaxtlarında işlədikləri tarlalarda qalmalarını təmin etmiş, onlar üçün minimum şərait yaratmışdıq. Mən də çalışıb həmişə tarlalarda olur, görülən işlərin keyfiyyətini, məhsulun itkisiz toplanmasını və tarlada qalıb işləyən qadınların minimum və təminatlarını yoxlayırdım. Olan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün müvafiq kolxoz sədrlərinə konkret tapşırıqlar verib, hansı gün gəlib yoxlayacağım barədə onlarla şərtləşirdim və çalışırdım ki, vəd etdiyim günlərdə iş yerlərində olub, işçilərin gözü qarşısında verilən tapşırıqların necə yerinə yetirildiyini yoxlayım. Yerinə yetirilməyənlər barədə çox ciddi tədbirlər görürdüm. Bu da özünün çox müsbət nəticələrini verirdi. Atalar demişkən, özün intizamlı ol, başqasından da tələb et.

Qarabağlar dağlıq rayon olduğundan burada texnika işlətməyin mümkünsüzlüyünü nəzərə alıb (əslində texnika olsa belə, onu işlətmək üçün lazım olan yanacaq, ehtiyat hissələri yox idi), yüzillər boyu sınaqdan çıxmış və kollektivləşmə münasibətilə qırılıb, itib-batmış olan ata-baba alətlərini toplayıb, onları əldə edib işə saldıq. Bunun nəticəsində toxumun vaxtında və itkisiz, keyfiyyətli səpilməsini təmin etdik, məhsul toplanışına da yaxşı hazırlıq gördük. Kişilərin çoxu orduda olduğundan arxada əsas işçi qüvvəsi qadınlar idi. Ona görə də bu böyük qüvvəni səfərbər edib, ondan səmərəli istifadə etmək lazım idi. Xoşbəxtlik-

dən, biz bu işin öhdəsindən gələ bildik. Bu işdə bizə Vedi rayonunun Böyük Vedi kolxozunun sədri Məmməd Allahyarov, Taytan, Kiçik Vedi kolxozları çox kömək etdilər. Əhali də bizim işə ciddi girişdiyimizi, kolxozçuları xırda təsərrüfat alətləri ilə təmin etmək üçün çox çalışdığımızı görüb, məhsul toplanışına səfərbər qaydada başlamağa söz verdilər. İmkani olan bütün qadınlar çox mütəşəkkil qaydada, hətta gecəni də iş yerində qalırdılar. Onu da deyim ki, orduda olanlarından kimə məktublar gəlirdisə, mən gecə də olsa həmin məktubları çöldə sahiblərinə çatdırırdım.

Beş gün idi ki, Gölçüyn kolxozçularının yanında olmamışdım. Həmişə onlar şad əhval-ruhiyyə də olurdular. Ancaq bu dəfə gedəndə onların əhval-ruhiyyəsinin çox aşağı, işlərinin isə həmişəki kimi mütəşəkkil olmadığını hiss etdim. Soruşdum, ay mənim analarım, bacılarım nə üçün belə ruh düşgünlüyü yaranıb sizdə, bəlkə kolxoz sədri sizə pis baxır? "Yox-yox" dedilər. "Onda bəs niyə belə əhval-ruhiyyədəsiniz?" Bir qədər sonra Fənarə adında bir yaşlı qadın yaxınlaşıb dedi: "Ay oğul, ay yoldaş Musayev, bəri dur sənə iki kəlmə sözüüm var". Biz dörd-beş metr aralandıq. O dedi: "Yoldaş Musayev, üç gün bundan qabaq rayon milis nəçəlnikinin müavini Həsən Həsənov buraya gəlmişdi. Burada bizimlə birlikdə işləyən qızıl əsgər arvadı Fatma ilə qaş-gözlə danışmış, ona dedi ki, sabah en kəndə, səndən silist götürəcəyəm. Biz də onu qoymadıq gedə. Səhəri gəlib bizi bihörmət etdi ki, siz Fatmanı niyə qoymadınız kəndə gələ. Mən dedim, ay oğul, nə sözün var bizim gözüümüzün qabağında çağır de. Çox bihörmət danışmış yənə dedi ki, Fatma, bunları eşitmə, səhər qoy gəl kəndə, səni orada gözləyəcəyəm. Fatma da getdi. Hələ də qoymayıb gələ. Oğul, özün başa düşən adamsan. Bu qədər cavan qız-gəlinin qarşısında nəçəlnikin özünü belə aparmasına sən nə deyirsən?"

Dedim: "Siz narahat olmayın, hər şey öz yolunu tapacaq. Siz işinizdə olun, mən sabah yənə sizin yanınıza gələcəm".

Kəndə enib kolxoz sədrindən soruşdum ki, Həsən Fatmanı nə üçün işdən ayıraraq kəndə çağırmaq deyir. Dedi: "Yoldaş Musayev, mən də ona görə çox pərtəm. Ancaq sən özün hər şeyi başa düşən adamsan. Mən nə deyim". Hər şey mənim üçün aydın oldu. Dedim, Xəlil, sabah işçilərin yanında olarsan. Bir dənə də yaxşı heyvan kəs, Fənarə qadın bişirsin, camaata verin, mən də gələcəyəm.

Rayona qayıdaraq öz işimlə məşğul olmaqla bərabər respublika daxili işlər naziri Tatevosyanla danışaraq ona dedim ki, milis rəisinin müavini Həsənov haqqında ciddi ölçü götürəcəm. Onun günahları ilə əlaqədar Tatevosyan dedi ki, Musayev, sən nə tədbir görüb təklif etsən, mənim etirazım yoxdur. Səhər Həsənova dedim mənimlə kəndlərə gedəcəksən. "Baş üstə" deyib, saat neçədə çıxacağımızı da öyrəndi. Elə də rayon hərbi komissarı Melkumyana dedim ki, səhər bir yerdə kəndlərə gedəcəyik. O da "baş üstə" deyib saatını soruşdu. Ona da dedim.

Səhər saat 10-da çıxıb saat 1-də Gölçüyn çölündə qadınların yanında olduq. Bir çox söhbətdən sonra soruşdum ki, sən iki gün dalbadal burada olubsanmı? Boğazı qurumuş, özünü itirmiş halda "bəli" dedi. "Fatma adlı qızıl əsgər qadınımı iki gün dalbadal kəndə niyə çağırıbsan? İndi də işdə deyil!"

Boğazı qurudu, cavab verə bilmədi. Oradaca partbiletini alıb, paqonlarını qoparıb, hərbi komissar Melkumyana tapşırıdım ki, qayıdan kimi, elə bu gün Həsəni ordu sıralarına göndərin. "Baş üstə" deyib getdilər. Bunu görən qadınlar xeyli şad oldular. Bu məsələ bütün rayona yayıldı.

Məhsul toplanışı və daşınıb döyülməsi çox yaxşı gədirdi. Neçə gün idi gedə bilmədiyim Kolanlı kəndinə bu hadisədən iki gün sonra getdim. Kolanlı kəndi Cığındərə zonasının ən böyük kəndi idi. Kolanlıda çox gözəl məhsul yetişmişdi. Ancaq məhsulun toplanış sürəti lazımi səviyyədə deyildi. Bütün sahələri, işin gedişini yoxladıqdan sonra məndə çox böyük narahatçılıq

əmələ gəldi. Vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə axşam bütün kənddə olan ağsaqqalları və ağbirçək anaları toplayıb onlarla söhbət apardım, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunun onların öz əlində olduğunu adamlara izah etdim, çıxış yollarını göstərüb, özlərinin xeyrinə, cəbhədə olanların xeyrinə, onların uşaqlarının xeyrinə yetişdirilmiş məhsulun itkisiz toplanmasının zəruriliyini onlara başa saldım. Və xahiş etdim ki, Kolanlı camaatı qeyrətli camaatdır, çalışıb öz məhsulunuzu çöldə qoymayın, qonşu kəndlər istehza edib sizə gülməsin. Səfərbəredici bir çox məsləhətlər və tələblərdən sonra ağsaqqallar və ağbirçəklər çox ciddi söz verdilər ki, bir həftədən-on gündən sonra verdiyin tapşırıqlar və etdiyiniz tələblər bütünlüklə yerinə yetiriləcəkdir. Mən isə bu vədlərinə görə onlara razılıq edib, xudahafizləşib, "indi isə icazə verin mən gedim" - deyərək ayağa qalxdım. Hamısı uca səslə: "Bu gecə vaxtı hara gedirsən, qoymarıq gedəsən" - dedilər. Dedim, yox, Sizin münasibət və vədlərinizdən nə qədər çox şadlanıb razı qalsam da, yalnız verdiyiniz vədi reallaşdırıb, tapşırıq və tələblərimi yerinə yetirdiyiniz vaxtda sizə qonaq olacağam. Həm də kim zərbəçi işləyib, yaxşı çalışmış olsa, sizin bir neçə ağsaqqal və ağbirçək ana ilə ona qonaq olaram. İndi isə mən gecə burada qalan və bir stəkan belə çay içən deyiləm, bağışlayın, biz getdik. Və elə də elədik.

Kənddə 2 km aralıda dəyirman vardı. Dəyirmanın yanında dayanıb, adam göndərüb yaxınlıqdakı Baxçacıq kəndindən bir az çay-çörək gətirib yedik, gecə orada da qaldıq. Mənim gecənin o vaxtı Kolanlıda qalıb gecələməməyimdən nəticə çıxaran Kolanlı ağsaqqalları, ağbirçəkləri kəndin iş bacaran adamlarının iştirakı ilə söhbət aparıb, ciddi iş bölgüsü müəyyən edib, bütün kənd camaatını işə qoşmuşdular. Əvvəla, gündə neçə hektar taxıl biçilməlidir, ki, on gün müddətində biçin işləri başa çatdırmaq? Bu on gündə işə neçə adam çıxmalıdır ki, biçin başa çatdırmaq? Adamların say miqdarını müəyyən edəndən sonra bu

qədər qadm-kişi kimlər olmalıdır və onlara ağsaqqallardan kim, ağbirçək analardan kim başçılıq edəcək? Bunlar barədə siyahılar tərtib edilib, onların oraq, çəkil, zindanla təmin olunmasını yoxlayıb, çatışmayanları kim hansı evdən götürməlidir - onu da planlaşdırmışdılar.

İkincisi, gündəlik biçiləcək taxılı daşımaq üçün neçə baş ulaq, öküz lazımdır? Bu ulaq-öküzlərin çul-palanı, örkəni, sicimi varmı? Hesablayıb kənddə olan ulaqları yığmışdılar. Elə evlər vardı, onun ulağı var idi, ancaq çul-palanı, örkəni, sicimi yox idi. Elə evlər də var idi ki, onun bu şeyləri var, ulağı isə yox idi.

Planlaşdırma zamanı nəzərə almışdılar ki, indi kolxozda 4 xırman, 12 gəm var. Bu 4 xırman, 12 gəm gündəlik daşınacaq taxılı döyüb hazırlaya bilməz. Onun üçün xırmanların sayını 12-yə, gəmlərin sayını isə ən azı 40-a çatdırmağı qərara almışdılar. Xırmanı hazırlamaq üçün xüsusi dəstə ayırıb, yenidən kimdə varsa, 30 ədəd gəmin toplanıb hazır edilməsini təmin etmişdilər. Hazırlanan bu 12 xırmana 36-40 gəm qoşmaq üçün 72-80 baş mal-heyvan lazım idi. Bu da nəzərdən keçirilib, hansı heyvanların qoşulacağını müəyyənləşdirmişdilər. Qısır inəklərdən də istifadə etmək nəzərdə tutulmuş, xırman başçılarından kim olacağı, gəmləri kimlərin sürəcəyi də müəyyənləşdirilmişdi. Bu işə bacarıqlı uşaqlar daha çox cəlb edilmişdi. Taxılı çəkib anbarlara təhvil verənlər, hazır samanı qışda mala vermək üçün samanlıqlara daşığı adamlar da ayrılmışdı. Bu planlaşdırma nəticəsində kənddə elə səfərbər vəziyyət alınmışdı ki, iş bölgüsündən kənar qalan bir sıra adamlar kolxoz idarəsinə gəlib deyirmişlər: "Ay Vəli əmi, ay Vəli qardaş, mən kimdən pisəm, mənə niyə iş tapşırılmadı". Vəli, əlbəttə, iş tapıb onlara verirdi.

O günlərdə mən özüm orada olmasam da, raykomun şöbə müdiri İsfəndiyar Hüseynov həmişə orada idi. O, and içirdi ki, "yoldaş Musayev, bu qədər intizam, bu qədər mütəşəkkillik görməmişəm. Bunu dillə başa salmağa çətinlik çəkirəm. Yerindən

duran taxıl biçməyə, taxıl daşımağa, xırman döyməyə gedir. Gecə sabaha qədər işıqlar yanır, tüstülər görünür. Hamı özünün ev işlərini gecə görür, inəyini durub obaşdan sağır ki, kolxoz işinə gecikməsin. Yoldaş Musayev sizin bunlarla olan söhbətiniz və gecə buradan gedib dəyirman altında qalmağınız bunlara çox təsir edib. Hər gün mənə deyirlər. İsfəndiyar müəllim, sən Allah, get yoldaş Musayevə denən qoy gəlsin, görsün biz onun tapşırıq və məsləhətlərini necə yerinə yetiririk. Mən də onlara sizin dediyinizi deyirəm ki, yoldaş Musayev mənə tapşırıb ki, taxıl yığıcı qurtaran günün sabahı gəl birlikdə gedək Kolanlıya və kim daha yaxşı təşkilatçılıq, işgüzarlıq nümayiş etdiribsə, və əgər bizi evinə dəvət edirsə, kimliyindən, varlı-kasıblığından asılı olmayaraq onun evində heç olmasa bir qatıq doğraması yeyək. Onlar da inanırlar, deyirlər yoldaş Musayev özü də bizə bu sözləri deyibdir, Allah ona ömür versin".

Dedim, İsfəndiyar, həkim Abdullayevi də özünə apar. Xəstələnib-eləyən olsa, köməklik etsin. İsfəndiyar dedi ki, yoldaş Musayev, heç bir həkimə ehtiyac yoxdur. Maşallah, camaat buz baltası kimidir. Dağın havası, sağlığına, qatıq, süd, ən başlıcası çörəkdir-o da var. Niyə aparım bir də camaata yük eləyim.

Dedim: "Özün bilərsən, ehtiyac bilmirsənsə, məsləhət də deyil. İndi isə get işin üstündə ol, zərurət olsa, özün gəlmə, məktub göndər. Onsuz da mən də indi durub Millidərəyə gedirəm".

Elə həmin gün getdim Millidərə zonasına. Əlbəttə, Qarabağlardan Millidərəyə avtomaşın yolu yox idi. Atla o qədər yolu getmək çox vaxt aparırdı. Vədi-Qəmərli yolu ilə maşınla ancaq Göləysor kəndinə getmək mümkün idi. Raykomda şöbə müdiri işləyən, özü Göləysor kəndindən olan Ağamalı Məmmədovu da götürdüm, getdik Qəmərliyə Çatmaya. Qəmərli ilə Çatma arası təxminən 25 km idi. Ətraf dərə-təpəlikdi. İrəlində ancaq Çatma yaxınlığında yalnız bir bulaq vardı. Onu da deyim ki, Çatma 1919-cu ilə kimi azərbaycanlılar yaşayan kənd olub.

1919-cu ildə ermənilər bu kəndi tamam yandırıb, məhv etmişdilər, əhalisini isə qırmışdılar. İndi heç kəs yaşamırdı. Xarabalıq yerdirdi. Ətraf dağ ətəklərində çoxlu keçisi olurdu. İsti gün idi. Biz də bərk susuzlamışdıq. Mən o yolla birinci dəfə idi gedirdim. Dedim, Ağamalı, harada bir az su tapıb içək? Dedi, yoldaş Musayev, bir az gedək, Çatmada yaxşı bir bulaq var, orada su içərik, həm də mauzeri mənə ver, o bulaqda, bulağın ətrafında suya gələn çoxlu keçi və cüyür olur.

Bulağa yaxınlaşar-yaxınlaşmaz Ağamalı çağırırdı ki, dayan, keçilər bulaqdan su içir. Özü tez düşdü, bulağa doğru əyilə-əyilə qaçanda keçilər duydu. Keçilər aradan çıxana kimi Ağamalı birini vurdu, yaxınlaşıb sürücü ilə gətirib maşına qoydular. Çox böyük erkək keçi idi. Onu da deyim ki, Ağamalı çox yaxşı ovçu idi. Qarabağlar rayonunda da ovlanası heyvan, xüsusilə dağ keçisi çox-çox idi. Ancaq müharibə illərində məsul adamlardan ovvurmağa o qədər adam gəlirdi ki, az qalmışdı ev heyvanlarının kökü kəsilə.

Gələyirdə maşını əvvəl Ağamalının atasının qapsına sürdük. Ağamalının atası qoca Süleyman kişi işə getmişdi. Ağamalının Fatma adında alicənab bir yoldaşı vardı. O da rayondan gəlmişdi. Keçini verdik ona, biz getdik idarəyə. İdarədə heç kəs yox idi. Maşını görəndə iki nəfər çox yaşlı kişi yaxınlaşdı bizə, xoş-beşdən sonra onlardan soruşdum ki, bəs idarənin işçiləri hanı? Dedilər, a yoldaş raykom, sən Kolanlıda elə eləyibsən ki, indi qorxusundan heç kəs çöl işindən qalmır. Deyirlər tez olaq taxılı yığaq, bizə də növbə çatmasın. Soruşdum ki, Kolanlıda nə olub? Dedilər, nə olacaq, deyirlər onların taxılı çox pis yığılırmış. Sən gedibsən, orada olan ağsaqqallardan hərəsi bir tayfadan on nəfərini tutdurubsan. Deyibsən 10 günə taxılı yığıb qurtarsanız buraxdıracağam, qurtarmasınız hər birinə 3 il iş verdirəcəyəm. Özün də gecə vaxtı ac olsan da, orada qalmayıb, gedib dəyirman altında maşında gecələmişən. Bunu eşidən bi-

zim kəndlə qonşu kəndlərin camaatı kişi-qadın işə qoşulub, dedik Allah xatirinə 5-10 günlük işdi, gedək taxılı yığaq, kolanlıların başına gələn bizim başımıza gəlməsin. Ona görə də hamı hətta sənin yanında olan bu Ağamalının atası Süleyman kişi də qoca vaxtında ora q götürüb taxıl biçir. Bir də elə, ay raykom, atana Allah rəhmət eləsin, bunu sən özündən öteri eləmirsən ki, bizdən öteridir, bizə böləcəksiniz, biz də yeyəcəyik.

Ağamalı istədi deyə ki, yalandır, Kolanlıda heç kəsi tutmayıblar, mən qoymadım. Dedim, sağ olun, siz ki, onu başa düşürsünüz ki, bu tədbir sizdən öteridir, mən sizdən çox razıyam. Camaatı təşkil edin, işinizi belə də davam etdirin. Dedi-lər, ay yoldaş raykom, biz deməsək də, camaat elə işə qoşulub ki, taxıl yığılıb qurtarana kimi bir adamda evdə qalmayacaq.

Maşın burada qalmalı idi. Buradan o yana maşın yolu yox idi. Mən soruşdum ki, bəs necə edək bizim bu Ağamalı iki at tapsın Körpükənd, İmirzik, Qaladibi kəndlərinə dəyib qayıdaq. Onlar yaxınlıqda olan bir dərənin adını dedilər. Ağamalı yaxşı tanıyır və bilirdi. Getdi, yaxında olan dərədə hörüklənmiş atlardan açıb, yəhər-cilovunu at sahibinin qapısından götürüb, elə oradaca yəhərləyib gətirdi. Getdik Körpükəndə. İdarədə elə bir adam görmədik. Xırmanda olduq, işlərin intizamlı getməsinə hiss edib, o qədər bənd olmadan İmirzik kəndinə keçdik. Orada rayon maarif şöbəsinin müdiri olub cəbhəyə getmiş və həlak olmuş Əlinin atasını gördük. O, bizimlə bir qədər məyus-məyus danışdı, bizi alqışladı ki, Allah sizə ömür versin, bu il yaxşı taxıl və tütün məhsulu var.

Camaat pis işləmirdi. Bu 5-6 gündə nə eşidiblərsə, qarı, qoca, cavan, uşaq-hər kəs bacardığı işin qulpundan yapışmışdı. Küçələrdə olan uşaqları da aparıb taxılı çöldən daşıyırdılar.

Buradan çox yaxın olan Qaladibi kəndinə keçdik. Orada da idarədə adam yox idi. Xırmana getdik, işlər pis deyildi. Xırmanda Cəfər adında bir yaşlı kişiylə rast gəlib, onunla bir qədər

söhbət etdik. O da bu bir neçə gündə hamının işə cəlb olunub taxılı sürətlə biçib daşımalarından razılıqla danışdı, "xırmanı da mənə tapşırıblar, - dedi, - 6 gündür, 2 xırman, 6 gəm artırmışam. Yenə gəm axtarıram, daha iki gəm artıracağam. Ancaq gəmlərin çoxunun dişi tökülüb. Dəvədişi qayasından şüşəyə oxşayan iti şevək daşlar gətirib gəmləri dişləyirəm. O, işimizə çox xeyir verir, küləşi tez kəsir, sünbülləri diri buraxmır. Dişi pis 3 gəmlə isə 100 bağ küləşi 2 günə döyüb qurtarmaq olmur. Ancaq gətirdiyim qara şüşəyə oxşayan daşla gəmləri dişləyəndə 100 bağ küləşi 3 gəmlə bir gündə daha yaxşı döyüb, axşam da sovuruq. Bu, işimizi yaman irəli aparır.

Sonra əlavə etdi ki, Göləysordan gələnlər deyir gedin ağsaqqallarınıza deyin 5-10 gün işləməklə ölməzlər, taxılınız kecikər, yığılmaz, kolanlıların gününə düşərsiniz. Soruşdum, ay Cəfər əmi, kolanlılara nə olub ki? Dedi: "Bilmirəm, ancaq tək-tək qulağım çalır ki, raykom onların ağsaqqallarından bir neçəsini tutdurub. Sizin canınız üçün mənim 78 yaşım var, nə vaxt işləmirəm, lodurlanıram, ağrıyıram, Allahdan ölüm istəyirəm. Elə ki, işləyirəm 30 yaşında oluram. Ona görə də mən həmişə işləyirəm və öz tay-tuşlarıma, hətta cavanlara məsləhət verirəm ki, işləmək adamı sağlamlaşdırır, cavanlaşdırır. Əgər deyilənlər doğrudursa, o işləməyən, işə mane olan ağsaqqalı, qara saqqalı düz edib tutdurublar. İndi müharibədir cavan və cavanabənzər adamlar müharibəyə gedib, evdə qocalar, arvad-uşaqlar qalıb. Bəs biz işləməsək, onlara kim çörək qazanacaq? Ağamalı güldü. Kişi soruşdu ki, Süleymanın oğlu nəyə gülürsən? Ağamalı gülüb dedi, Ay Cəfər əmi, birdən artıq-əskik danışarsan, Qarabağların raykomu, o gecə Kolanlıda çörək yeməyib, kənddə qalmayıb, gedib dəyirman altında qalan raykom, bax, bu yoldaşdır. Ağamalıya anladım ki, artıq-əskik danışdı hər şeyi xırdaşlama. O da məni başa düşdü. Kişi dedi, ay Süleymanın oğlu, sağ ol ki, raykomu mənə tanıtdın.

Cəfər kişi ilə bir az da zarafatlaşıb, oradan qayıtdıq Göləysora. Daha o biri kəndlərə getməyi məsləhət görməyib, Göləysordan, Gilanlar, Yellicə, Bayburt, Alqırıq, Şuqayib, Kolanlı kəndlərinə adam göndərib, kolxoz və sovet sədrilərini axşam saat 9-a məhsul toplanışı və müharibənin bir sıra tələbləri ilə əlaqədar müşavirəyə çağırıdım. Dəvət olunmuş yoldaşlar vaxtında topladılar. Müşavirəni kolxoz idarəsində keçirməyimin başlıca səbəbi o idi ki, o zonada ancaq, Göləysor kolxoz idarəsində telefon var idi. İşlə əlaqədar ya mən rayona, ya da rayondan mənə zəng vurub danışırıdım. Müşavirənin keçirilməsinin məqsəd və səbəbləri ilə əlaqədar mən bir az danışib izahat verdikdən sonra kolxozların sədrələrinə bir-bir söz verib, məhsulun toplanışı ilə əlaqədar onları eşitdim. Çıxış edənlər son günlərdə məhsul toplanışı işinə Kolanlıda aparılmış tədbirin çox ciddi təsir göstərdiyini qeyd etdilər.

Yellicə kolxozunun sədri Mənsimov da çıxış etdi, məhsulun itkisiz yığılmasının vacibliyini adamlara açıqladı. Sonda yenə mən çıxış edib, bütün camaata öz dərin təşəkkür və minnətdarlığımı bildirdim.

Əsasən üzümü ağsaqqal və ağbirçəklərə tutdum. Bu gün çox şeyin onlardan asılı olduğunu bildirdim. 1812-ci ildə Rusiya-Fransa müharibəsində Rusiyanın qələbəsinin məhz rus yaşlılarının vasitəsi ilə mümkün olduğunu onların yadına saldım. Onlara çatdırdım ki, 1919-1920-ci illərdə Türk xalqlarının böyük oğlu Atatürk məhz namuslu ağsaqqalların köməyi ilə Türkiyəni hökumət kimi tarixdən silinmək təhlükəsindən qurtarıb, indi böyük Türkiyə dövlətinin olmasına və yaşamasına nail olmuşdur. Onlara xatırlatdım ki, böyük dövlət xadimlərimiz sərkərdələrimiz məhz ağsaqqalların köməyi ilə xalqımızı onun milli ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Elə siz-indiki Vedibasar, Kərnibasar ağsaqqalları vaxtilə erməni daşnaklarına, onların ardıcılılarına qarşı mərdliklə mübarizə aparmısınız, indi də arxa

cəbhədə onların ana-bacılarına, həyat yoldaşlarına kömək üçün səfərbər olub bol məhsul yaratmışınız. Dedim, bilirsiniz ki, bizim istinad etdiyimiz partiya təşkilatı yox dərəcəsinə çatıb. Rayonda cəmi 62 nəfər kommunist qalıb. Onların da əksəriyyəti rəhbər işinə görə bronlu adamlardır. O ki, qaldı Kolanlı məsələsi, bildirdim ki, oradan heç bir ağsaqqal həbs edilməyib, heç bir əsgər gətirmək və adam həbs etmək barədə söhbət belə gəlməmişdir.

Sonra qarşıda duran başqa məsələlərlə əlaqədar bir neçə göstəriş və məsləhət verib, müşavirəni bağladım. Müşavirə qurtarandan sonra Ağamalılığa getdik. Fatma xanım kabab bişirmək üçün lazım olan hazırlıq işlərini görüb, bizi gözləyirdi. Kabab bişənə kimi Ağamalılı yaxındakı Gərnici çayından tutduğu qızıl balıqdan hazırladığı qızartmanı süfrəyə verdi, sonra dağ keçisi ətindən hazırladığı kababdan bizə çox mehribanlıqla hörmət etdi. Göləysorda dünənki keçini vurmaq əhvalatı yadımızdan çıxmamışdı, Çatma bulağına çathaçatda Ağamalının çoxdan tapmış olduğu dalda bir dayanıb 2 saatdan çox gözlədik. Heç bir keçi və başqa heyvan gəlmədi. Ağamalılı yanımızda olan ov tüfəngi ilə 4 ədəd kəklik vurdu. Bundan sonra yolumuza davam etdik. Burada bir el misalı yadıma düşdü. Biri bir dərə ilə gedəndə bir keçi səsi eşidir. Onu tutub aparır evinə. Bundan sonra o bir ay evə gəlmir, o dərədə "ehi-ehi" deyib keçi axtarır. Əlinə heç bir şey keçmir. Evində olan özünün 3 keçisi də itir. Arvadı ha axtarır, tapa bilmir. Kişi evə gələndə deyir, a kişi, bu bir ayda sən hardasan, gecə-gündüz evə gəlmirsən. "Ay arvad mən o dərədə keçi əyliyirdim" - deyər cavab verir. Arvad deyir: "Sən dərədə keçi əyliyirsən, mən isə evin olub-qalan 3 keçisini də itirdim, axtarmaqdan haldan düşmüşəm. Belə getsə, mənə də itirəcəksən, ha axtar ki, tapasan". Dedim indi, ay Ağamalılı, iki saatdan çoxdur keçiləri "ehi"lədik, gəlmədilər, yenə sağ ol, yaxşı oldu ki, bu dörd kəkliyi vurdun, evə boş getmədik. Birdən

Ağamalı dedi, yoldaş Musayev, Fatma xanım sənün balaca oğlun Maksimi çox istəyir, keçimizdən onun payını da qoyub.

Gəldik rayona, evin qarşısında dayanarkən balaca Maksim avtomasına tərəf qaçdı. O vaxt maşın yox kimi idi. Ancaq raykomlarda və 3-4 nazirdə yaşıl rəngli M-1 avtomasını var idi. Bizim maşında qapıda dayanan kimi Ağamalı keçinin başını Maksimə göstərdi, kəklikləridə göstərib quşun adını dedi və dedi ki, bu ov keçisinin ətindən Fatma xalan sənə kabablıq pay göndərib. Ağamalı Maksimin payını verəndən sonra getdi. Mən də evdə bir az dincələndən sonra idarəyə gedib ümumi işlər, müharibənin gedişi, yuxarıdan yeni tapşırıqlar və s. məlumatlarla məşğul oldum. Səhər yenə də Ağamalı ilə birlikdə Çanaxçıdərə kəndlərinə yola düşdük.

Burada da səfərbər vəziyyət yaranmışdı. Bunlar da kolanlıların səfərbər olmaları barədə eşidib, bunlar da səfərbər olmuşdular. Burada kişi taxıl biçənləri belə bir qayda qəbul etmişdilər: biçən adam briqadir, kolxoz sədri və ya 2 nəfər yoldaşın gözü qarşısında əlində olan orağı gücü gəldikcə qabağa atırdı. Orağ harada dayansa, ora qədər biçib qurtarana kimi evə getməyə ixtiyarı yox idi. Bu, çox yaxşı, könüllü yarış forması idi. Kimin gücü nə qədərdir - o qədər uzaq atırdı, onu da biçirdi. Bu yarış forması biçinçi qadınlara da böyük təsir göstərirdi. Onlar da görürdülər ki, kişilər cəld işləyir, az dincəlir, işləyib çox əmək günü qazanır, onlar da bu metoddan istifadə edib, cəld və vaxtı itirmədən işləyib, çox əmək haqqı almaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Əlbəttə, işin əmək haqqı günümüzə deyil, kim nə qədər iş görsə, ona görə idi. Məsələn oraqla 1 hektar taxıl biçmək 6 əməkgünü idi. Kim nə qədər biçsə, o qədər də əməkgünü alırdı. Məhsul isə ilin axırında əməkgününə bölünürdü. Kimin neçə əməkgünü var, onun üzv olduğu gəm nə qədər istehsal edibsə, nə bölgüyə tabedirsə, əldə olunmuş əməkgününə bölünürdü.

Biz Çanaxçıdərədən qayıdana kimi kolanlılar öz vədlərinə çox namuslu qaydada əməl edib məhsul biçilməsini və çöldən daşınmasını başa çatdırmışdılar. Verilən vədin 9-cu günü İsfəndiyar gəlib vəziyyət barədə məruzə etdi, mən də verdiyim vədə əsasən icrakomun sədri Musa Vəlibəyovu, rayon prokroru Hüseyn Babayevi, Ağamalını, İsfəndiyarı götürdüm getdik. Kolanlıda onlarla görüşüb, görülmüş işlərlə əməli qaydada tanış olandan sonra kolxozçuların yığıncağına çağıraraq, onlarla böyük razılığımı bildirib, "indi sizin məsləhətinizlə kimin evində qatıq doğramasına və ya nə versəniz ona qonaq ola bilərik" deyərək özümün böyük razılığımı bildirdim. Ağsaqqalların və ağbirçək anaların iştirakı ilə bizə qonaqlıq verdilər. Bu əməyin nəticəsi olaraq 1944-cü il kolanlılar və Qarabağlar rayonu üçün ən məhsuldar il oldu. Elə belə əməyin nəticəsində o ili rayondan 15 adam orden-medal aldı. Stalindən razılıq teleqramı aldıq. Rayon camaatı heç bir taxıldan, çörəkdən korluq çəkmədi. Həmişə mütəşəkkil halda əmək, möhkəm intizam, xalqa ən yaxın əməli əlaqə öz bəhrəsini vermişdir. Bizim bu tədbirimizdə öz rayonumuz daxilində özünün böyük nəticəsini verdi.

Yuxarıda qeyd olunan işgüzar, vətənpərvər, qayğıkeş siyasət nəticəsində əhali səfərbər olunub, məhsulu itkidən qoruyub, onu tez toplayıb, bol əmək haqqı almaq üçün bütün rayon əhalisi əlindən gələni etdi. Əhali elə həvəskar halda səfərbər edilmişdi ki, məhsuldarlığı artırmaq üçün kim hansı metoddan istifadə edə bilirdisə, o metodu da tətbiq edir, böyük nəticəyə nail olurdu. Nəticədə həmin il əhali öz dövrünə uyğun bol məhsul, bol da əmək haqqı aldı. Müharibə dövründə aclıq deyilən söz bu rayonda eşidilmədi. Rayon öz səviyyəsinə görə respublikanın ən qabaqcıl rayonlarından biri oldu. El arasında yaxşı deyiblər: el gücü-sel gücü. Sən də elinə arxa ol, ona arxalan. Həmişə qalib gələrsən!

XALQIMIZIN ƏVƏZSİZ SƏNƏTKARI AŞIQ ƏLƏSGƏRİ UNUTMAQ OLARMI?

Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində dünyaya göz açmışdı. Ələsgər öz kəndlərində qonşu qızı Səhnəbanı adlı bir qıza vurulub, özünün canyandırıcı, cəlbedici şerlərini yazmağa başlamışdı.

Öz şer və qoşmaları ilə tanınmış olan Aşıq Ələsgəri mahalda Qızılvang kənd sakini Aşıq Alı özünə şagird götürür. Ələsgər Aşıq Alı ilə mərəkələrə gedir, şer və qoşmalar söyləyir. Bununla da məşhurlaşır. Bütün el içində yayılır ki, Ələsgər Aşıq Alıdan daha yaxşı aşıqdır. Elə olur ki, 1850-60-cı illərdə Çaxırlı kəndində məşhur ailələrdən birinin toy məclisi keçirilir. Məclisi Aşıq Alı aparır. Ələsgərdə şagird kimi iştirak edir, öz şer və qoşmaları ilə mərəkə iştirakçılarının diqqətini cəlb edir. Bu mərəkədə də çox açıq və ciddi danışır ki, Ələsgər Aşıq Alıdan qat-qat yüksək sənətkardır. Bu danışqlar Aşıq Alıya və onun pərəstişkarlarına böyük təsir edir. Buradaca qərarlaşırlar ki, bu toy məclisində Aşıq Alı ilə Ələsgəri deyişdirsinlər. Deyişmə başlayır. Birinci olaraq deyişməni-bağlamamı Aşıq Alı başlayır. Deyişmə xeyli davam edənədən sonra Aşıq Alının tərəfdarları onu sıxılmış, zəifləmiş kimi hiss edib, indi də bağlama demək üçün sözü Ələsgərə verirlər. Bu mərəkədə iştirak edən Çaxırlı kənd sakini, kəndin hörmətli adamlarından biri olmuş Dəli Şirin kişi danışdı ki, sözü Ələsgərə verəndə Ələsgər rədd edib dedi ki, "Ustadına kəm baxanın, gözü kor olar, mən öz ustadıma bağlama demək istəmirəm". Bu zaman Alı və onun tərəfdarları güman edirlər ki, Ələsgər yaxşı bağlamalar deyə bilməyəcək, məğlub olacaq. Ona görə də bağlama deməkdən boyun qaçırır. Yenə də hamı Ələsgəri məcbur etdi ki, deyişmə davam etdirilməlidir, Ələsgərdə bağlama deməlidir. Bu zaman

Ələsgər deyir ki, "çixım səhər namazımı qılım, qayıdım başlayaq".

Toy alaçığı çayın kənarında, çəmənlikdə qurulmuşdu. Dəli Şirin kişi deyirdi ki, biz bunu sonra bildik ki, Ələsgər namaz qılarkən onun möhür-dəsmalına bir şeytan muncuğu düşmüşdü. Ələsgərdə muncuğu dəsmala büküb götürmüşdü. Qayıdanda Ələsgər yenə də xahiş edir ki, onu bağlama deməyə məcbur etməsinlər. Ancaq camaat əl çəkmir. Söz verilir, Ələsgərə. Bir neçə bağlamadan sonra daha məzmunlu bağlama deyir:

Bu günləri bir hikmətə tuş oldum,
Adı-sanı hər aləmdə deyilir.
Şəriətətini haram buyurub,
Halal olan sümükləri yeyilir.

Mudam ayağından kəsilməz abı,
Abanı kəsəndə heç olmaz tabı,
Çox əziz yaradıb kərəm sahabı,
Toxmağınan təpəsinə döyülür.

Ələsgər ərz eyləyər, ariflər qana,
Üç ayda, dörd ayda o gəlir cana.
Lətifdir xörəyi, qarışır qana,
Dərmanı var cəsədinə yayılır.

Aşıq Alı bunu açə bilmir. Bu toy məclisindən sonra Aşıq Ələsgər daha da məşhurlaşır. Aşıq Ələsgərə şagird olmaq istəyənlərin sayı artdı. Adamların tələbi əsasında qonşu kəndlərdən 15 nəfərdən çox adam Ələsgərə şagird olurlar. Sonra da aşıq kimi məşhurlaşdılar. Aşıq Əsəd, Aşıq Nəcəf, Aşıq Ağayar, Mikayıl, İsa, Hüseyr, Musa, Yunus, Cəlil və başqa adları çəkilməyənlər də aşıq kimi yetişirlər. Göyçə mahalı - Ələsgər yurdu, aşıqlar yurdu olur.

Aşıq Ələsgər həmişə öz şagirdlərinə təmkinli, xalqına, dostuna sədaqətli olmağı təlqin edir, "Aşıq olan eşqə düşər, dərd çəkər" - deyirdi.

Aşıq Ələsgər həm də müdrik el ağsaqqalı idi. Şerlərində insanları əxlaqi saflığa, insani böyüklüyə çağırırdı.

Yaxşı hörmət ilə, təmiz ad ilə
Mən dolandım bu Qafqazın elini.
Pirə ata dedim, cavana qardaş,
Ana-bacı bildim qızı-gəlini.

Hər kəs bu dünyanı fani bilməsə,
Həm savabı, həm üsyanı bilməsə,
Namusu gözləyib, nanı bilməsə,
Əli Zülfüqarı kəssin belini.

Aşıq Ələsgər şerlərində hökumət başçıları, fırıldaqçıları ciddi tənqid edib, onları bu yaramaz yollardan çəkilməyə çağırırmışdı. Həmişə ağıllı məsləhətləri ilə xalqın sonsuz hörmətini qazanmışdı.

Onun məsləhətlərindən birinin canlı şahidi olmuşam. Mənim Qəhrəman adlı əmim Aşıq Ələsgərin böyük oğlu Bəşirlə çox yaxın idilər. Onlar 1918-ci ildə Zəd kəndində erməni diviziyasının komandanı Silikovu öz dəstəsi ilə qırıb məhv etmək işində birgə fəal iştirak etmişdilər. Ondan sonra da ayrı-ayrı vaxtlarda ayrı-ayrı yerlərdə ermənilərə qarşı vuruşmuşdular. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində də Qəhrəmanla Bəşirin dostluğu davam edirdi.

Artıq Sovet hökuməti qurulmuşdu. Ağkilsə kəndinin yaylağına gedən yol Nərimanlı yaylağından keçirdi. Bizim kəndimiz bu yolun lap kənarında idi. Ağkilsə camaatı gəlib-keçəndə həmişə görürdük. Bir dəfə Aşıq Ələsgər də öz oğlu Bəşirlə yay-

lağa gədirdilər. Yay vaxtı idi. Əmim onları ovdux içməyə dəvət etdi və xeyli oturub söhbət etdilər. Söhbət arası Aşıq Ələsgər dedi: "Ay oğul, ay Qəhrəman, ay Bəşir, indi o vaxtkı dövr deyil. Hər dövrün öz hökmü var. İndi qabaqkı kimi hərəkət etməyin. Erməni hökumətinin əlinə keçərsiniz, sizi həbs edərlər, mən də artıq qocalmışam, kömək edə bilmərəm". Mən çox sevincək dedim: "Əmi, sən Allah, Ələsgər babama denən bir də gələndə sazını gətirsin, nə olar". Əmim dedi ki, bala, baban indi saz çalmır, bir gün bir saz çalan çağıraram onda saz eşidərsən. Bu zaman rəhmətlik Aşıq Ələsgər dedi: "Qəhrəman, bu uşaq kimin oğludur? Maşallah, ağıllı uşaqdır. Bundan muğayat ol. Bunun yaxşı gələcəyi olacaq". Əmim dedi: "Babası, rəhmətlik böyük qardaşım Qurbanın oğludur. Qərvənddə bunu məktəbə qoymuşdum. Orada bir az oxudu, indi də kənddə oxuyur". Aşıq Ələsgər məni yanına çağıraraq, atama rəhmət oxuyub, məni öpdü və dedi: "Oğlum, oxu, sən ağıllı uşaqsan, sən atan da ağıllı adam idi". Bu böyük insanın mənə qarşı olan xoş münasibəti, ağıllı məsləhətləri heç yadımdan çıxmırdı. Həmişə uşaqlara deyirdim ki, Aşıq Ələsgər baba məni çağırırdı öpdü. Bu, mənim üçün fəxr idi. Xoşbəxtlikdən elə oldu ki, oxuyub, inkişaf edib yaxşı işlərdə işlədim. 1946-cı ildə Basarkeçər rayonuna raykomun birinci katibi seçildim. Rayonun camaatı çox sevindi ki, uzun illərdən bəri gözlədiyimiz bir azərbaycanlı, özü də yerli adam rayona rəhbər göndərildi. Rayonda, xüsusilə də azərbaycanlılar üçün görüləsi çox-çox işlər var idi. Onlarla yanaşı, dillər əzbəri olan Aşıq Ələsgərin anadan olmasının həmin il 125-ci ilinin tamam olması hamını, xüsusilə də məni çox düşündürürdü. Bu barədə hazırlayıb, mane olmasınlar deyə, MK-ya demədən, 1946-cı ilin noyabr ayında rayon ziyalılarının, rayonda olan 25 aşığın və Aşıq Ələsgəri daha yaxşı bilənlərin iştirakı ilə Aşıq Ələsgərin yubileyini təntənəli qaydada keçirdim. Bu, hər yerdə, xüsusilə də Azərbaycanda böyük əks-sə-

da verdi. Bunu eşidən Heydər Hüseynov 3 nəfər azərbaycanlı göndərdi - Aşıq Ələsgərin dillərdə əzbər olan, hələlik yazı üzü görməmiş dastanlarını toplamaq üçün. Mən də Aşıq Ələsgərin oğlu Aşıq Talıbı, sovet sədri işləyən nəvəsi Həşimi və raykomun işçilərindən 2 nəfəri təhkim etdim onlara, maşın verdim. Onlar Ələsgərin şer-dastanlarını yaddaşında saxlamış adamlarla görüşüb, onların bildikləri şer-qoşmaları və bu şer-qoşmaların harada, nə vaxt, nə münasibətlə deyilməsini qeydə alırdılar. Bəzən elə hallarda olurdu ki, bu böyük sənətkarı yaxşı bilən adamları raykoma çağırırdı bu gələn adamlarla onların söhbətinə şərait yaradırdım. Bunlar isə böyük işlər gördülər. Bu unudulmaz sənətkarın indiyə qədər yazıya alınmamış əsərləri toplandı və nəşr edildi. Ancaq bu dərya misallı sənətkarın dillərdə qalan şer-qoşmaları çox-çoxdur. Onları da toplayıb nəşr etdirmək Aşıq Ələsgərə böyük hörmət olardı. O şərtlə ki, Ələsgərin öz sözləri yazılsın, ancaq təəssüflər olsun ki, bu böyük insanın şer-qoşmalarını öz adına çıxan, saxtalaşdırırlar da vardır. Bu böyük işə bizim sənətkarlarımız nəzarət etməlidilər.

Xülasə, o vaxt Heydər Hüseynov Aşıq Ələsgərlə bağlı mənə 2 məktub göndərdi. Birinci məktubda Aşıq Ələsgərin 125 illiyini təşkil edib keçirdiyim üçün mənə öz razılığını bildirmişdi. İkinci məktubunda da xahiş etmişdi ki, mən Aşıq Ələsgərin qəbrinin üstünü götürdüm. Mən özüm də şadlandım bu barədə MK-ya müraciət edib razılıq almaq istədim. Ancaq çox təəssüf ki, buna icazə verməyib mənə istehza ilə dedilər ki, neçə mollanın qəbrini hazırlayacaqsansa, onların siyahısını ver. Bu təhqiredici rədd cavabı idi. Razılıq vermədilər. Mən isə məndən asılı olmayan səbəblərə görə unudulmaz Aşıq Ələsgərin borcundan çıxma bilmədim və hörmətli Heydər Hüseynovun xahişini yerinə yetirə bilmədim.

Ancaq xoşbəxtlikdən, bir müddət sonra xalqımızın qəhrəman oğlu, həmişə dar günlərdə xalqımıza dayaq olub, onu

ayağa qaldırıb, ona firəvan yaşamaq şəraiti yaradan Heydər Əlirza oğlu Əliyev cənabları Azərbaycanda rəhbər oldu. Heç bir şeyi yaddan çıxarmadığı kimi, unudulmaz Aşıq Ələsgəri də unutmayıb, 1972-ci ildə Basarkeçər rayonunda Aşıq Ələsgərin 150 illiyini keçirdi və qəbrinin üstünü götürdü. İndi də onun 175 illiyinin keçirilməsini təşkil etmək haqqında sərəncam verib.

Mən bir azərbaycanlı kimi, Aşıq Ələsgərdən, az da olsa, uşaq vaxtımda məsləhət almış və onun 125 illiyini keçirmiş bir adam kimi, Göyçə mahalının bir ağsaqqalı kimi, Göyçə camaatının bir arzusunu da hörmətli prezidentimizə çatdırmaq istəyirəm. O da ondan ibarətdir ki, Göyçə camaatı Aşıq Ələsgərin, onun oğlu Bəşirin, qardaşları Məhəmmədin, Əbdüləzimin, qardaşı oğlu şair İmanın nəşrdən kənar qalmış şer, dastan və qoşmalarının toplanıb nəşr edilməsini xahiş edirlər. Mən əminəm ki, bunu eşidən dünya miqyaslı siyasətçi, xalqın müdrik oğlu Heydər Əliyev bu işin də müsbət həll olunması üçün əlindən gələni edəcəkdir.

YAXŞILIQ İTMƏZ

Qaçqın olduğumuz 1920-ci ildən 1921-ci ilin ortasına kimi Qasım İsmayılov (indiki Goranboy) rayonunda yaşayırdıq. Atam və əmilərim bu kənddə olan Behbud bəyin mal-heyvanını saxlayırdı. Və onun həyatında bir ev kimi şey vardı, vermişdilər, orada olurduq. Behbud bəyin abad həyət-bacası vardı. Evin zirzəmisində pambıq saxlayırdılar. Biz bu həyətə gedəndə Behbud bəyin cavan qız olan baldızı bizi aparıb pambıq diddirirdi. Bizə gətirib yağ yaxılmış çörək, quru meyvələr verirdi. Bizlə zarafat edir, oynamağa yol göstərirdi. Rəxşəndə adlı bu qız çox təvazökar qız idi. Deyirdilər özündən çox yaşlı Səməd adında bir kişiye nişanlıdır. Elə oldu ki, biz 1921-ci ilin may-iyun aylarında qayıtdıq öz vətənimizə. Sonralar eşitdim ki, qız həmin Səməddə az oturub, boşanıb, Kəlbəcərdə Ədil bəy adlı bir adama ərə gedib. Onu da kolxoza yazılmadığı üçün repressiya qurbanı olub. Kəlbəcər rayon camaatı ilə Basarkeçər camaatının çox sıx əlaqəsi var idi. Bir-birinə öz ehtiyacları ilə əlaqədar çox gedib-gəlirdilər. İş elə gətirdi ki, mənim doğduğum kənddən Məcid Rəxşəndənin olduğu kənddə onun ən yaxın qohum və qonşusuna qonaq olur. Göyçədən, qaçqınlıqdan söhbət düşəndə Rəxşəndə xanım deyir ki, ay Məcid əmi, Göyçə qaçqınlarından bir ailə mənim yəznəm Behbud bəyin evində işləyirdi, görəsən, onlardan da indi sağ qalan adam varmı? Məcid kişi deyir ki, xanım, adlarını denən, nə bilim, bəlkə də tanıyam. Deyir, Məcid əmi, üç qardaş idilər, adları da Qurban, Qəhrəman, Oruc idi. İki də uşaqları vardı. Biri oğlan, biri qız. Oğlan çox ağıllı uşaq idi, mən həmişə ona yağlı yaxmac və bəzən də qoz-fındıq verərdim.

Məcid kişi danışdı ki, elə bir az qabaq da, yoldaş Musayev, söhbət səndən düşmüşdü. Kəlbəcər camaatı səndən çox

razılıq edirdi, deyirdilər o azərbaycanlı Musayev raykom olandan sonra Basarkeçərdə bir köpək oğlu erməni bizi incidə bilmir, bizdə artıq olan yağ, pendir, şorumuz, meşə materialımızı aparıb satıb bizə lazım olan taxıl, duz, düyü və s. şeyləri alıb gətirirdik. Sağ olsun Musayev, çox qeyrətli oğlandır. Rəxşəndə xanım sözünü qurtaran kimi dedim Rəxşəndə xanım, yaxşı yadımdadırmı o yaxmac verdiyin uşağın adı nə idi? dedi, çox yaxşı yadımdadı bacısının adı İreyvə, oğlanın adı Talib idi. Onda dedim, Rəxşəndə xanım, muştuluğumu ver, elə bir az qabaq o təriflənen Musayev, həməən sənin yaxmac verdiyin Talib Musayevdir. Rəxşəndə xanım çox şadlanıb güldü və dedi ki, sənin muştuluğuna bir ramka beçə balı peşkəşdir, sən mənim qəlbimi şirin etdin, mən də sənin ağzını şirin edim.

Kəlbəcər camaatı Basarkeçərə tez-tez gəlirdi. Bu və ya başqa işlə əlaqədar mənim də yanıma gəlirdilər. Mən də ümumi qayda üzrə, haradan olmasını, kimliyini, adını soruşur, tələbini dinləyir, əlimdən gələn köməyi göstərirdim. Bir gün köməkçi gəlib, dedi ki, Yoldaş Musayev, Kəlbəcərdən bir qadın gəlib, sizi görmək istəyir. Dedim, soruş gör, kimdir və hansı məsələ ilə bağlı məni görmək istəyir. Getdi, gəldi, dedi adını da, kim olduğunu da və nə ilə əlaqədar sizi görmək istədiyini də demir. Elə onu xahiş edir ki, məni qəbul etsin. Dedim, burax qoy gəlsin. Yer göstərib oturmasını təklif etdim, oturmadı. Ümumi qayda üzrə adını kim olduğunu soruşdum. Demədi və dedi yoldaş Musayev, Sizin barənizdə çox müsbət şeylər eşitmişəm, mən kiməm, adım nədir, haralıyam - deyən deyiləm, mən Kəlbəcər rayonundan gəlmişəm, mənə bir at yükü buğda lazımdır. Onu almaq üçün imkanım olsa da, ancaq heç bir şey gətirməmişəm. Əgər imkanınız var-verin, yoxdursa, çox sağ olun.

Gördüm səmimi qadındır. Dedim nəylə gəlibsiniz? Dedi atla gəlmişəm. Dedim, xanım taxılışı verərəm. İstəsən sən öz atınla get Söyüdlü yurduna, bir at yükü taxılı mən maşınla göndə-

rim oraya, oradan da yükləsinlər apar. Dedi, yoldaş Musayev, çox sağ olun, atım yaxşı atdır, yükləyib özüm də oturacağam, arxayın ol, gedə bilərəm. Mən bir kolxoza tapşırıdım ki, heç bir pul-haqq tələb etmədən bu qadına bir at yükü yazlıq təmiz buğda verib yola salsınlar. Onlar da vermişdilər. Sonra mənə də məruzə edib dedilər ki, verdik, özü də çox razı oldu, ancaq kim olduğunu ad-familiyasını bizə də demədi. Mən də razı qaldım ki, qadın xeylağı idi, erk edib gəlmişdi, kömək etdim, getdi. Fikirləşdim ki, yəqin çox varlı, adlı-sanlı ailədən olub, indi vəziyyətləri yaxşı deyil, görünür, elə buna görə də öz ad-familiyasını demədi.

Bir ay sonra bir nəfər vasitəçi ilə bir məktub gətirdilər. Məktubda yazılmışdı: "Hörmətli Talib qardaş, sən uşaq idin, mən nişanlı qız. Sən bizim həyətdə oynayırdın. Mən də bir-bir sizə pambıq diddirib, qoz, fındıq, yaxmac verirdim. Elə pambıq didməkdə də mən sənə və bacına çox kömək edirdim. Bəlkə də yadına gələr. Ona görə də qeyd edirdim ki, sən çox ağıllı uşaq idin. Fikirləşirdim ki, kaş mənim də belə bir qardaşım ola idi. Qardaşım, mənim taxıl və başqa lazım olan şeyləri almağa imkanım vardı. Lakin mən səni sınamaq üçün tanışlıq verməyib, yazıqlanmayıb, yaltaqlanmayıb qarşında o tələbi qoydum. Çünki uşaqılıqdan mən səni ağıllı və mərd uşaq hesab etmişdim. İndi də çox şadlanıb uşaqlarıma deyirəm ki, uşaqlar, mən adamı yaxşı seçə bilirəm. Uşaqılıqdan tanıdığım bir uşaq indi böyük adamdır. Bu mənim üçün fəxrdir. Siz də çalışın adamları yaxşı tanıyın, seçin, etibarlı olun. Hörmətlə: sənə yaxmac verən Rəxşəndə xanım!"

Məktubu alandan sonra elə mən də özümdən razı qaldım ki, düz hərəkət edib, bu mərd qadının tələbini yerinə yetirdim.

BASARKEÇƏR RAYONUNDA GÖRMÜŞ OLDUĞUM BƏZİ İŞLƏR BARƏDƏ

Bu rayon əsasən azərbaycanlılar yaşayan və iqtisadiyyatın həlli azərbaycanlıların öhdəsində olan rayon idi. Ancaq əsasən illər boyu rayonun rəhbərliyi ermənilərin əlində olmuşdu. Azərbaycanlılar nə qədər yaxşı işləyib, məhsul istehsal etsəydilər də, ilin axırında əsasən əliboş yarıac-yarıtox yaşayırdılar. Çünki torpaqların becərilmə haqqı, torpaqların ət, süd, yun vergiləri, istiqraz kompaniyası-hamısı rayon rəhbərliyinin əli ilə gedirdi. Rayonun rəhbərliyi isə erməni idi. Məsələn, bir erməni kolxozuna MTS traktorla 1000 ha iş görübsə o kolxoz ilin axırında 400 sentner taxıl vergisi verirdi. Bir azərbaycanlı kolxozuna olan 1000 ha traktor işinə görə isə 800 sentner taxıl haqq almırdı. Erməni kolxozu II-III kateqoriya ilə, azərbaycanlı kolxozu IV-V kateqoriya ilə taxıl vergisinə tabe olurdu. Elə də başqa kənd təsərrüfatı məhsulları və istiqraz alma planları belə qeyri-bərabər müəyyən edilirdi. Ağır vergilərlə bərabər azərbaycanlı kolxozlarından bəzilərinə səriştəsiz kadrlar verirdilər ki, o onların öz mənfəəti hesabına olan tələblərini kəsirsiz yerinə yetirsin və rayonun rəhbərliyində isə həlledici vəzifələrə bacarıqlı azərbaycanlı kadrları qoymurdular. Erməni kolxozları nə qədər müdafiə olunurdularsa, 5 erməni kolxozundan ancaq biri - Norakert kolxozu özünü doğruldurdu. Bu böyük, həlledici rayona vəziyyətin pisləşməsinin ilbəil davam etməsini nəzərə alaraq qeyd etdiyim kimi, 1946-cı ilin aprel ayında mənə rayona I katib göndərdilər. Mən isə o dövrün və elə həmişə də qüvvədə olan şüarı - "hər şeyi kadir həll edir!" şüarını əsas götürüb, rayon rəhbərliyinə yeni-yeni kadrlar, xüsusilə də azərbaycanlı kadrların seçilib işdə yerləşdirilməsinə birinci yer verdim. Rayonda gözə çarpan, ümidverici gələcəyi gözlənilən Yunis Rzayevi, Tapdıq Əmirasla-

novu, Qara Məmmədovu, Qəşəm Aslanovu, Müzəffər Aslanovu, Qəşəm İsmayılovu, Ziyad Şərifovu, Əli Məmmədovu, Hüseyn Məhərrəmovu rayonda həlledici işlərdə yerləşdirdim. O da az müddətdə öz müsbət nəticələrini verdi. Ayrı vaxtlarda da bütün sahələrdə böyük dəyişikliklər yarandı. Belə kadrlarla mən rayonda 29 azərbaycanlılar yaşayan, 4 qarışıq kəndlərdə 2 il müddətində orta məktəblərin sayını 3-dən, 12-yə, natamam orta məktəblərin sayını isə 7-dən, 13-ə çatdırdım. İkinci MTS yaradıldı və 4000 hektar yeni torpaqlar mənimsənilib istifadəyə verildi. Bağçılıq inkişaf etdiyi kimi, rayonda tərəvəzçilik də geniş yayıldı. Rayonda taxılçılıq inkişaf edib, respublikada birinci yərə qalxdığı kimi, tütüncülük və maldarlıq sahəsində də rayon ən qabaqcıl rayonlar sırasına çıxdı. Bu rayonun xüsusilə taxılçılıq sahəsində ən həlledici rayon olmasını sübut edən bir faktı qeyd etmək istəyirəm... O vaxtlar taxıl tədarükü ən həlledici, birinci dərəcəli məsələ idi. İstər-istəməz sentyabr ayının 7-də bütün respublikada taxıl tədarükü başa çatması ilə əlaqədar Moskvaya məruzə edilməli idi. 1950-ci ilin avqust ayının 26-da biz planı artıqlaması ilə ödədik. Respublikada vəziyyət yaxşı deyildi. 28 avqustda Mk-nın I katibi zəng vurub 200 ton əlavə taxıl verməyi tapşırırdı. Biz onu verdik. Sentyabrın 1-də yenə zəng vurub əlavə 100 ton taxıl verməmizi tələb etdi. Biz bu tapşırığı da yerinə yetirdik. Respublika müəyyən olunmuş vaxtda planı ödəyə bilmədiyi üçün Arutyunov mənə zəng vurub dedi: Musayev, sentyabrın 7-də mən məzuniyyətə getməliyəm, kömək edərsənmi gədem? Mən çox təəccüblə dedim: Yoldaş Arutyunov, mən kiməm ki, Siz belə məsələni mənə deyirsiniz. Dedi, Musayev, düz deyirsən, ancaq respublikada taxıl planı ödənmir, mənim də haqqımda qərar var 7-də məzuniyyətə getməliyəm. Lakin respublikada taxıl planını ödəməmiş getməyə icazə vermirlər. Başqa rayonlarda da elə ümid yeri yoxdu. Mən də rəsmi qaydada 2 dəfə sənə tapşırıq vermişəm, sən də öydəyibsən. İndi taxıl yox mənim də

vaxtım çatıb, əgər 200 ton taxıl yenidən versən, demək olar ki, kömək etmiş olarsan. Əlbəttə, onu da ödədik. Bax, Basarkeçər belə rayon idi.

Daha bir fakt. Bildiyiniz kimi, Göyçə mahalının göbəyi olan Basarkeçər rayonu dağlıq və dağətəyi rayondur. Bu rayonda Qırxbulaq, Çaxırlı, Yarpızlı, Qoşabulaq və bir sıra başqa kəndlərdə gözəl bulaqlar var. Bu bulaqlardan müəyyən qədər suvarma işində istifadə olunsada, başqa vacib sahələrdə bir o qədər də istifadə olunmurdu. Rayonda elektrik işığı yox idi. Çoxdan söhbət gedirdi ki, Çaxırlı bulağı üstündə elektrik stansiyası tikmək olar. Bu söhbətlər gedən zaman rəsmi, qeyri-rəsmi yerlərdə məni tənqid edirdilər ki, nə üçün az müddətdə Çimən kəndində elektrik stansiyası tikdin, amma öz doğma rayonunda şərait oradakından daha yaxşı olsa da, burada elektrik stansiyası tikmək barədə fikirləşmərsən? Bu qeyri-rəsmi, məzəmmətli tənqidləri nəzərə alıb, 1946-1947-ci illərdə Qırxbulaq, Çaxırlı bulaqlarını birləşdirib, Tüskülü kənd sahəsində, rayonun 25-dən çox kəndini əhatə edən Tüskülü elektrik stansiyasını tikib istismara verdik.

Təvazökarlıqdan kənar olsa da, qeyd etməliyəm ki, 1947-ci ilin sentyabr ayının 12-də "Sevan-Qasqat" tikintisi ilə əlaqədar keçirilən müşavirədə MK-nın katibi xüsusi olaraq qeyd etdi ki, "müharibə qurtarandan indiyə kimi respublikanın kənd və rayonlarında 7 elektrik stansiyası tikilib, onlardan ikisini Musayev tikib - birini işləmiş olduğu Qarabağlar, ikincisini isə indi işlədiyi Basarkeçər rayonlarında və sonuncusu rayonun 25 kəndinə işıq verir."

Bir neçə kəlmə də, rayonda meyvəçilik bağları yaradılması barədə. Rayonu əhatə edən 38 kəndin güey hissəsi adlanan Pəmbək zonasında beş kəndin hərəsində cəmi bir neçə sot alma və və alça ağacları vardı. Bir çox kəndlərdə hətta söyüd ağacı da yox idi. Məsələn, Şorcalar, Daşkənd, Zərkənd, Nərimanlı, Qa-

raqoyunlar və bir neçə başqa kəndlərdə heç bir ağac bitkisi yox idi. Rəhmətlik şair Bəhmən öz qoşmalarının birində 1934-cü ildə deyib:

Göyçə mahalının xoş baharı var,
Hayıf ki, bu yerin bağı-bağçası yoxdu.
Gözəllər sehrinə xub dağları var,
Hayıf ki, nərgizi, qonçası yoxdu.

Rəhmətlik tam yerində demişdi. Rayonda və kəndimizdə heç bir ağacın, hətta söyüd ağacının da olmaması geridə qalmışlıq əlaməti idi. 1946-cı ilə kimi əsasən dağlıq rayonu olan Qarabağlar rayonunun Göyçəyə oxşar kəndlərində çox ağac bitkiləri və meyvə ağacları görəndə özümü tənqid edib, nəticə çıxarıb, imkanım olan zaman tədbir görməyi özümə borc hesab edirdim. Elə oldu ki, 1946-cı ildə Basarkeçər rayonuna işə dəyişildim. Kənddə həyətyanı torpağım var idi, bu torpağa yetkin tinglər gətirib, alma, armud, qarağat, moruq, alça ağac və tingləri saldırdım. Rayonda tingçilik təsərrüfatı yaratdıq.

İki ildən sonra rayonun bütün kəndlərində meyvə ağacları boy verdi. Kolxozlarda bağlar saldırdıq. 1952-53-cü illərdə Böyük Məzrə, Şişqaya kolxozları on tonlarla alma-armud meyvəsi istehsal etdilər. Tezliklə bütün kəndlərdə kolxozçular meyvə ağacları əkib tonlarla meyvə məhsulu götürdülər. Yadımdan çıxmır: Çaxırlı kənd sakini Hüseyn Məhərrəmov, Nərimanlı kənd sakini Elbrus Verdijev öz bağçalarından 5 tondan çox meyvə yığıqlarından danışdılar. O, Nərimanlı ki, bu kənddə, dediyim kimi, əvvəllər heç söyüd ağacı da yox idi. Təbii ki, hər şey zəhmətdən asılı imiş. Şair Bəhmənin özü gözəl meyvə bağı yaratmışdı. Bu barədə gözəl, mənalı şer də yazmışdı...

Bir sözlə, rayon əhalisinin səfərbər edilməsi, kadrların düzgün seçilib-yerləşdirilməsi özünün gözəl bəhrələrini verdi.

DAĞLIQ QARABAĞLA BAĞLI BİR ERMƏNİ FIRILDAĞI BARƏDƏ

Ermənistanda ümumi bir qayda qəbul edilmişdi. Respublikada dövlətə taxıl tədarükü planı sentyabr ayının 7-dən gec olmaya-raq başa çatmalı idi. Bu münasibətlə avqust ayında respublikanın bütün rəhbər işçiləri rayonlara ezam olunurdular. Basarkeçər rayonu isə respublikanın ən böyük taxılçılıq rayonu olduğundan taxıl planı ödənməsə, başqa rayonların planları ödənsə belə yenə respublika planı kəsirdə qalırdı.

Məhsul toplanişi zamanı çox vaxt respublika Ali Sovetinin sədri Matsak Papoyan bizim rayona təhkim edirdi. Rayona gələndə zaman o, ova getmək istəyirdi. Mən də çox şad olurdum ki, hara gedir-getsin, tək mənim vaxtımı almasın. O da çox vaxt 12-13 yaşlı oğlum Maksimi özü ilə götürüb yaylaqlara ova qalxır, Azərbaycanın Sarıyer yaylağında kolxoz-sovxoz fermalarında olurdu. O, Azərbaycan dilini bilmirdi. Maksim isə yaşının az olmasına baxmayaraq, erməni dilini yaxşı bilirdi. Həm də yaylaqları yaxşı tanıyırdı. Çünki mən işlə əlaqədar yaylaqlarda çox olurdum. Mənimlə çox vaxt yaylaqlara o da gedirdi. Bir sözlə, Maksim uşaq da olsa, Basarkeçərlə Kəlbəcər İstisuyu arasında olan Azərbaycanın 1,5 milyon mal-heyvanı yerləşən Sarıyer, Qaraarxac, Cavanbulaq, Qarabağçay, Alagöllər, Dikpilkəkən yaylaqlarına çox yaxşı bələd idi.

1950-ci ilin avqust ayında yenə Papoyan bizim rayona göndərildi. Gələndə kimi Maksimi də götürüb üç gün yaylaqlarda olandan sonra mənə dedi, Musayev, mən 4 günlüyə Qarabağa ova gedəcəyəm, bir Arutyunovdan başqa kim soruşsa dənən yaylaqda kolxozlardadır, Maksimi də bu dəfə aparın deyiləm.

Mən şad oldum ki, daha yaxşı, mənə məşğul etməz. Bizim rayonda milis rəisi işləyən Qaregin Qriqoryan da Qarabağdan idi. Onu da götürüb getdi. 4 gündən sonra Qarabağdan qayıdıb, gecə ra-

yonda qalmadan getdi İrəvana. Yola düşməmişdən qabaq Qarabağdan xeyli danışdı, Qarabağı çox təriflədi. Dedi, Musayev, Qarabağ camaatı çox yaxşı camaatdır, ancaq dil, mədəniyyət sarıdan çox korluq çəkirlər, Ermənistanla birləşməkdən ötrü ölürlər. Birdən zarafatla mənə dedi, Musayev, Allah qoysa, bir gün onlar sənə qonşu olar, onlara kömək et. Mən də zarafatla dedim, Matsak Petroviç Kəlbəcər kimi dağ var aramızda, kəlbəcərlilər elə onları da, bizi də qırırlar. Dedim, çox tərifləyirsən bir gün sənə qonaq gedərik onlara. Mənə dedi, Musayev, yaman yol kəsənsən. Bununla da zarafatımız başa çatdı. Sonralar bildim ki, bu əclaf Qarabağda qaldığı dörd gün ərzində Qarabağ ermənilərini öyrədirmiş ki, siz üsyan qaldırın, deyün xaricdə olan ermənilər köçüb Ermənistanla gəlir, biz nə üçün Ermənistanla birləşməyə, biz də bir millət kimi bir yerdə yaşamağa, qorxmayın, Ermənistan hökuməti, yoldaş Mikoyan, Deqanazyan, Beriya kömək edəcəklər. Bir çox belə vədlər vermişdi.

Qarabağda bərk qarışıqlıq düşmüşdü. Azərbaycan hökuməti Papoyanın Qarabağda olmasını bilib, Moskvaya xəbər vermişdilər. Moskvadan Ermənistan KP MK-ya zəng vurub, Papoyanın Qarabağa getməsi ilə maraqlanıb, onun məsuliyyətə alınmasını tapşırırdılar. Məsələnin üstü açılıb, müzakirəyə çıxana kimi M.Papoyan mənimlə düşmən oldu ki, onun Qarabağa getməyini MK-ya mən demişəm. Elə ki, məsələ müzakirə olundu, M.Papoyan məhsul toplanışı və taxıl məhsulu tədarükü işlərini buraxıb ova getdiyi üçün onun bu hərəkəti pisləndi və ona ciddi xəbərdarlıq edildi, Papoyanın 3-4 gün ona tapşırılmış işi qoyub rayondan başqa yerə getməsini MK-ya xəbər vermədiyim üçün mən də tənqid olundum, onda Papoyanın mənə qarşı şübhələri götürüldü.

Baxmayaraq ki, artıq məsələ aydın idi ki, Papoyan Qarabağa məqsədli şəkildə göndərilmişdir, lakin iclasda məsələyə belə rəng verildi ki, M.Papoyan məsuliyyətsizlik edib məhsul toplanışı və taxıl məhsulu tədarükü işlərini zəiflədib. İşin üstünü basdırmaq üçün mənə də ona qoşub yüngülcə tənbeh elədilər.

**AZƏRBAYCANLILARIN 1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ
ERMƏNSTANDAN DEPORTASIYA EDİLMƏSİ
NƏ VAXT, KİMLƏRİN KÖMƏYİ İLƏ HAZIRLANDI,
HƏYATA KEÇİRİLDİ VƏ NECƏ OLDU Kİ,
O, YARIYOLDA QALDI**

Hörmətli oxucu, kitabın girişində az da olsa söhbət açmaq-la kifayətlənməyib qeyd etmək istərdim ki, mən indiki Ermənistan respublikasında dünyaya göz açıb, böyüyüb, oxuyub, inkişaf edib, 1932-ci ildə bu respublikada yüksək dərəcəli ictimai, sonralar iqtisadi və yüksək rəhbər partiya-sovet işlərində işləmişəm. 1932-ci ildə respublikanın rəhbər partiya, sovet, komso-mol orqanlarının tərkibində olmuşam. Əldə etmiş olduğum bu vəzifələr, belə yüksək orqanların tərkibində olmam, öz işimlə yaratmış olduğum etibar nəticəsində qeyd etdiyim dövrlərdə Ermənistan partiya, sovet orqanlarında qəbul edilib, həyata tətbiq edilən və edilməsi nəzərdə tutulan iclaslarda, müşavirələrdə, məsləhətləşmə söhbətlərində, təşkil olunan rəsmi, qeyri-rəsmi banketlərdə iştirakım mənə imkan verib, şərait yaratmışdır, görə, biləm ki, ermənilər nə vaxt, necə, hansı şəraitdə, xalqımızın başına hansı müsibətləri, faciələri gətirmək istəmiş və gətirmişlər. Ermənilərin xalqımıza qarşı törətmiş olduğu faciələri öz dövrünə uyğun faktlarla bu kitabın ayrı-ayrı səhifələrində tam da olmasa, müəyyən qədər qeyd edə bilməmişəm. Sual oluna bilər ki, ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələrdən əməli qaydada bu qədər xəbərdar idin, bəs niyə susurdun? El içində belə söhbət danışılır ki, İskəndərin başını qırzan usta öz gördüyü sirri heç yerdə danışa bilməyib başını endirib quyuya danışır. Elə mənə də tək-tək dost və tanışlara azdan-çoxdan bu barədə məlumat kimi danışmaqdan başqa kim ixtiyar, imkan verirdi. Mən bu əclafların başımıza gətirmiş ol-

duqları faciələri hansı mətbuatda yazıb, nəşr etdirə bilərdim? Qoy sağ olsun, yüz-yüz illər yaşasın xalqımızın qayğıkeş, onun keçmişini unutmayıb, gələcəyini planlaşdıran qəhrəman oğlu Heydər Əliyev. Xalqımızın başına gətirilən faciələri unutmadiği kimi, ermənilər tərəfindən indiki Ermənistanda yaşamış olan azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası barədə də həmin deportasiyasının 50 illiyi ərəfəsində özünün 1997-ci il 27 may tarixli tarixi nitqində çox kəskinliyi ilə məsələ qaldırıb, tapşırıq-məsləhətlər verdi ki, bu hadisənin nə vaxtdan hansı səbəblərə görə, necə başlanmasını tam araşdırıb, öyrənib, olduğu kimi xalqımıza çatdırmaq üçün geniş işlər aparmaq lazımdır. Hörmətli prezidentimizin bu qayğıkeş nitqi 28 may 1997-ci il tarixdə "Xalq" qəzetində nəşr edildi. Mən bu deportasiyanın necə, kimlərin köməyi ilə, nə vaxt hazırlanıb həyata keçirilməsinin, onun həyata tətbiqi zamanı neçə-neçə ağır faciələrin baş verməsinin, bu kompaniyanın hansı yollarla dayandırılmasının şahidi və bu sahədə xalqımızın mənafe uğrunda erməni əli ilə ağır cəzalar almış bir şəxs kimi, qəzetdə bu tarixi nitqi oxuyanda baş vermiş hadisələrin bütün etapları gözümün qabağına gəldi.

İnanın ki, Heydər Əliyev cənablarını alqışlaya-alqışlaya bir neçə yaş cavanlaşıb, bu böyük hadisə ilə bağlı olan aşağıda dərc olunmuş məktubu respublika Prezidenti Aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyevin adına tez çatsın deyər hörmətli bir şəxsin vasitəsilə göndərdim. Yəqin ki, Ramiz müəllim də tanış olandan sonra göndərmişdi. "Xalq" qəzetinə. Bu qəzet isə məktubu özünün 23 iyun və 7 iyul 1997-ci il tarixli saylarında "Ermənistan türklərinin odiseyası" başlığı altında dərc etdi. Hansı ki, aşağıda oxuyacaqsınız.

İkinci Dünya müharibəsi başlayandan bir az sonra Sovet qoşunları 1920-ci ildə İran və Sovet dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Sovet qoşunları İrana xüsusilə Şimali Azərbaycana daxil oldu şah qaçdı bu və bu kimi münasibətlər nətic-

əsində İranda-Şimali Azərbaycanda inqilabi hərəkat gücləndi. Sovet qoşunlarına və Şimali Azərbaycanda gedən inqilabi hərəkata kömək etmək üçün Azərbaycandan da etibarlı adamlardan ibarət dəstələr göndərildi. Bu və bu kimi tədbirlər nəticəsində Şimali Azərbaycanda inqilabi hərəkat daha da gücləndi. Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanın birləşməsi üçün çox böyük bir sıra səbəb və şəraitlər yarandı. Bu isə erməniləri çox ciddi vahiməyə saldı. Ona görə də ermənilər:

Azərbaycan Respublikasının güclənib artmaması üçün əllərindən gələni edirdilər. İlk növbədə böyük Vətən müharibəsindən sonra Şimali Azərbaycanın Cənubi Azərbaycanla birləşib SSRİ-də Ukraynadan sonra ən böyük respublika olması ehtimalı ortaya çıxanda ermənilər bərk təşviş keçirdilər. Bu şəraitin yaranmasına başlıca səbəb Sovet ordusunun Cənubi Azərbaycanda olması idi. "Əgər İranda gedən inqilabi hərəkat baş tutarsa, Ermənistan və Gürcüstan Zaqafqaziyada ayaq altında itər" fikri ilə Stalindən, sonra SSRİ-də həlledici adamlar olan Beriya, Mikoyan, Dekanazyan və b-dan kömək istədilər, onlar Sovet ordusunun İrandan çıxarılması, Cənubi Azərbaycanda gedən inqilabi hərəkatın məğlub edilməsi, iki Azərbaycanın birləşməsinin qarşısının alınması üçün geniş tədbirlər gördülər. Stalin Soçidə məzuniyyətdə olan vaxt necə tədbir görüldü, Sovet ordusu gözlənilmədən Cənubi Azərbaycandan çıxarıldı. Şah rejimi gücləndi. İnkilabçılar qaçıb-qurtarmağa imkan tapa bilmədilər. Şah tərəfindən çoxlu sayda inkilabçı asıldı, öldürüldü. Şimali Azərbaycana qaçıb sığınmaq istəyən inkilab başçısı Pişəvərinin sürücüsü erməni oldu. O, Pişəvərini avtomobil qəzasına salıb öldürdü. Özünü isə salamat qaçıb İrəvanda özünə məxsus olan yük maşını ilə alver etdi, yaşadı.

Onu da deyim ki, Beriya Arutyunovla çox yaxın idilər. Tiflisdə Beriya şəhər partiya komitəsinin birinci katibi işləyəndə Arutyunovda ikinci katib işləmişdi. Arutyunovu 1938-ci ildə

Beriya özü gətirib ermənistanda birinci katib qoydu (1953-cü ilin sonunda Arutyunov Beriyanın ən yaxın adamı kimi işdən götürüldü. Deqonazov isə Beriya ilə birlikdə güllələndi).

Ermənistanda ermənilərin sayını artırmaq məqsədilə atılan növbəti addımlardan biri xaricdən 450-500 min nəfər erməninin gətirilib burada yerləşdirilməsi oldu. Bu plan 1945-ci ilin ikinci yarısına planlaşdırıldı. Daha sonra Qarabağın, Naxçıvanın Ermənistana birləşdirib sahələrinin genişləndirilməsi planlaşdırıldı və əməli işə başlandı.

Nəhayət, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları Ermənistandan köçürüb, birincisi, Ermənistanda azərbaycanlıların kökünü kəsmək, ikincisi onların evlərində asanlıqla xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək planlaşdırıldı. Beləliklə, xaricdən ermənilərin gətirilməsi, işini həyata keçirmək üçün respublikanın rəhbər kadrları səfərbər edilib, hər birinə ünvan və komkom ev açarları verib xaricə yola saldılar. Gedənlərə tapşırıq verildi ki, Ermənistanı çox varlı, qonaqpərvər, millətpərəst kimi qələmə versinlər. Elə də edildi. Fransadan, İrandan, ərəb ölkələrindən və s. xeyli adamlar gəldilər. Gələnlərin az bir qismi şəhərdə yerləşdilər, qalanlar isə kəndlərdə, xüsusilə də azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə yerləşdirilirdi. Gələnlər çox çətinliklərlə rastlaşırdılar. Onları geri qayıtmağa, gəldikləri yerlərə məktub göndərməyə qoymurdular.

1945-ci ilin noyabr ayının 28-də Ermənistanın sovetləşməsinin 25 illiyi münasibəti ilə MK-da respublikanın rəhbər partiya-sovet orqanları rəhbərlərinin iştirakı ilə geniş iclas keçirildi. Bu geniş iclasda bu 25 ildə Sovet Ermənistannının nə kimi böyük müvəffəqiyyətlərə nail olması qeyd olunmaqla, qarşıda duran vəzifələrin necə yerinə yetiriləcəyi barədə Stalinə məktub da qəbul olunub göndərilməsi qərara alındı. Bununla əlaqədar Stalinə ayrı-ayrı məktublar qəbul olundu. Bu məktubların əsas mənasını erməni-azərbaycanlı münasibətləri, yeni ərəzilərin ol-

də edilməsi və s. təşkil edirdi. Məsələn: Naxçıvanın və Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi və s.

İclasda ermənilərin məşhur yazıçısı Hraç Koçaryan çıxış etdi. Sonra Ermənistannın sovetləşməsi münasibətilə Stalinin təbrik teleqramı oxundu. Burada Naxçıvan haqqında qeyd də vardı. Bundan istifadə edən ermənilər Stalinə məktub yazdılar ki, yoldaş Stalin, Sizin tapşırıqlarımızın hamısı qanun kimi yerinə yetirilir və həmişə də yetirilmişdir. Ancaq bizim zəif münasibətimiz və məsuliyyətsizliyimiz nəticəsində Naxçıvanın Ermənistannın tərkibinə verilməsi haqqında olan təklifiniz hələ də yerinə yetirilməmiş qalır. Xahiş edirik Sizin təbrik teleqramınızda işarə olunduğu kimi, Naxçıvanın Ermənistannın tərkibinə verilməsi barədə sərəncam verəsiniz. Yerli əhali də bunu tələb edir, istəyir.

Bundan başqa, MK-nın katibi Arutyunovun imzası ilə Qarabağın Ermənistannın tərkibinə verilməsi barədə də Stalinə məktub yazıldı. Stalin məktub və teleqramı alandan sonra cavab vermişdi ki, Naxçıvan məsələsi beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq Lenin tərəfindən həll edilmişdir. Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Qarabağ haqqında olan məktub isə (yəni Arutyunovun məktubu) rəy üçün Azərbaycana göndərilmişdir.

Arutyunovun məktubunda yazılırdı: "Qarabağda 132 min erməni yaşayır. Onların milli dildə öz ədəbiyyatını inkişaf etdirmək, kadrlar yetişdirmək imkanı yoxdur. Onların bu və bu kimi milli tələblərini ödəmək üçün əvvəllər Ermənistannın dağlıq hissəsi olmuş, indi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağı adlanan vilayətin Ermənistana verilməsi barədə sərəncam verməyinizi xahiş edirəm".

Məktub Azərbaycan tərəfindən alınan kimi Bağırov cavab yazmışdı: "Birincisi, Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. İkincisi, bir halda ki, ermənilər mədəniyyət, ədəbiyyat məsələsini irəli sürürlər, əgər MK məsləhət bilərsə, Şuşa şəhəri istisna olmaq şərti ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşməsi-

nə razılıq vermək olar, o şərtlə ki, əvvəllər Azərbaycan torpağı olmuş, indi də əksəriyyəti azərbaycanlılar yaşayan, dil və mədəniyyətindən daha çox məhrum olan, Azərbaycanla bilavasitə sərhəddə yerləşən Basarkeçər, Vedibasar, Qafan rayonları da Azərbaycanın tərkibinə verilsin".

1946-cı ilin oktyabr ayının ortaları idi. İrəvanda partiya fəallarının iclası gəirdi. Burada çox kəskinliyi ilə tələb olundu ki, Stalin yoldaşdan alınmış cavablar haqqında iclas iştirakçılarına məlumat verilsin. Arutyunov məsələlərlə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz cavabları oxudu. Ermənilər çox məyuslaşıb məsələ qaldırdılar ki, biz xaricdən 450-500 min soydaşımızı gətiririk, burada onları yerləşdirib yaşatmaq üçün nə tədbir görürsünüz? Arutyunov dedi ki, bu gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi və təminatı işinə kömək edəcəkləri, barədə Beriya, Mikoyan və Deqenazov söz veriblər. Onlar bu işlə məşğul olurlar, kömək edəcəklər.

Müşavirə vaxtı, tənəffüsdə hamı bir-birindən soruşurdu ki, görəsən, nə ilə kömək edəcəklər. Biri paltar, biri ev, başqası digər bir şey yozdu. Bu zaman maarif naziri Mikaelyan, maliyyə naziri Şekoyan zarafatla mənə dedilər ki, Musayev, xata sən başında çatlayacaq. Mən də öz bildiyim kimi başa düşüb dedim ki, düzdür, mənə 40 yeni erməni ailəsi göndərmişdilər, mən də onları sizin nəzərdə tutmuş olduğunuz azərbaycanlı kəndləri olan Qaraiman, Şişqaya, Nərimanlı kəndlərində yox, erməni kəndləri olan Qırxbulaq, Gədəkbulaq, Basarkeçər kəndlərində yerləşdirib, onlara tam şərait yaratdım.

Bundan artıq hansı rayonda məndən yaxşı şərait yaradılıb iş görülüb, göstərin. Onlar dedilər, düzdür, şərait yaratmışam, ancaq onları azərbaycanlı kəndlərində yerləşdirsə idin, biz sənə darda qoymazdıq, hər cür şərait yaradardıq. Dedim, mənə başında çatlayas başqa nə var, işdən götürməkdir - qoy götürsünlər. Dedilər yox, yoldaş Musayev, sən respublikanı hörmətli

katiblərindən birisən. Səni Qarabağlardan Basarkeçərə gətirdilər ki, bu rayonu da öz qaydasına salasan. Elə sözdür deyirik, ancaq bil ki, sənün üstünə ağırlıq düşəcəkdir.

Zarafatla deyilən bu söz xeyli mənalı idi.

1947-ci ilin noyabr ayının 27-28 idi. MK-da büro iclası gəirdi. Bütün raykom katibləri iştirak edirdi. Saat 4-də tənəffüs verib, axşam saat 7-də iclasın davamında iştirak edəcək raykom katiblərinin adlarını oxudular. Bu iclasa 9 rayonun katibi dəvət olunmadı. Onlar özlərindən çox şübhələndilər ki, nə məsələdir, yəni bizə etibar etmirlər? Sonra aydın oldu ki, onlar rayonlarında azərbaycanlılar yaşamayanlardır. Beləliklə, büro başlandı. Bürodə Arutyunov məruzə ilə çıxış etdi. Xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi məsələsindən danışan birinci katib qeyd etdi ki, "biz bu məsələ ilə çoxdan məşğul idik. Yoldaş Mikoyan, Beriya, Deqenazov söz vermişdilər ki, hərtərəfli kömək etsinlər. Mən Moskvada olarkən elə oldu ki, Bağırov və mən Beriyanın yanında olduq. Mikoyan, Deqenazov da orada idilər. Söhbət xaricdən gətirilən ermənilərdən getdi. Mikoyan dedi ki, bu məsələni həll etmək Arutyunov üçün çox çətinidir. Yoldaş Bağırov işə müdaxilə edərsə, həm Azərbaycan, həm də Ermənistan üçün çox əlverişli olar. Azərbaycanda, Mingəçevirdə aparılan tikinti işi nəticəsində 600 min hektar suvarılan torpaq istismara verilir. Orada işləmək üçün işçi qüvvəsi çatışmır. Və belə gedərsə, torpaqların bir hissəsi səmərəsiz qalar. Ermənistanı isə xaricdən 500 min erməni gətirilir. Bunları ev, iş başqa tələbatlarla təmin etmək tək Ermənistanın gücündə deyil. Bu məsələdə iki respublika bir-birinə kömək etməlidir. Xüsusilə Bağırov yoldaşın köməyinə böyük ehtiyac var. Beriya da Mikoyanın fikrini müdafiə edib, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycana - yeni mənimsənilən torpaqlara köçürülməsi barədə Mikoyanın təklifini dəstəkləyib, özünün də bu işə kömək edəcəyini vəd etdi. Elə də oldu. Orada qərara alındı ki,

bu barədə ikimizin imzası ilə Stalin yoldaşa məktub yazaq. Mən İrəvana zəng vurub Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayını öyrəndim. Məktubu yazdıq. Məktubda Stalin belə bir dərkənar qoymuşdur: "Разрешить в добровольных началах из Армении переселить 100-150 тысяч азербайджанцев в Азербайджан Кюр-Аракский степ. И.В.Сталин".

Dərkənar çox böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Müzakirə başlandı. O vaxt Ermənistanda 4 azərbaycanlı 1-ci katib var idi. Vedi rayonunun 1-ci katibi Əli Məmmədov iclasda iştirak etmirdi. Buna görə də cəmi üç nəfər azərbaycanlı katib iclasda iştirak edirdik: mən, Şahbazov və Vəlibəyov. Deyəsən, nəzərə aldılar ki, Vəlibəyov vaxtilə mənim yanımda ikinci katib işləyib. Vəlibəyov isə 1946-cı ildə Qarabağlar rayonunda məni əvəz edib. Yəqin buna görə də birinci söz mənə verildi. Mən çox ciddi və qətiyyətlə çıxış edib, məsələyə zidd olduğumu bildirdim, qeyd etdim ki, birincisi, 1918-ci il daşnaq qırğımindan sağ qalmış adamlar sovetləşmə dövründə vətənə qayıtdılar və indi də öz vətənlərində yaşayırlar. Daşnakların onların başına nə oyun açdıqlarını hələ də unutmayıblar. İkincisi, onu da heç kəs unutmayıb ki, 1918-ci ilə kimi Ermənistanda yaşamış olan azərbaycanlıların 1918-ci il qırğınından can qurtarıb Azərbaycana qaçanları qaçdıqları Kür-Araz sahilində qızdırmadan, yatalaqlardan və s. az qırılmayıblar. Üçüncüsü, 1918-ci ildə Ermənistanda 575 min azərbaycanlı olduğu halda, indi bu rəqəm 250 mindən artıq deyil. İndi Ermənistanda yüzdən çox boş kənd var. Yalnız İrəvandan 40-50 km uzaqda olan Vedi və Qarabağlar rayonlarında 25 boş kənd var. Bir çox əsaslı bəhanələrlə qeyd etdim ki, Stalin yoldaş könüllü yazmışdır. Soruşaq, kim gedərsə, onları yola salaq. İnanmıram ki, köçən ola.

Burada bu məsələ ətrafında mənim belə ciddi çıxışım çox pis əhval-ruhiyyə yaratdı. Mənə qarşı hücumlar, ağır tənqidlər başlandı. Birinci katib Arutyunov dedi: "Musayev, tebe sudit

budem pered gtoqo naroda, kotoriy tebə löbit". Təkliflər verildi ki, Musayevə ikinci dəfə söz verilsin, o öz səhv sözlərini geri götürsün.

Mənə ikinci dəfə söz verildi. Mən dedim ki, adamların gətməsinə etiraz etmirəm, ancaq mənim işlədiyim Basarkeçər dağlıq və dağətəyi rayondur. Xaricdən gələn ermənilər isə belə rayonda yaşamaq istəmir. Basarkeçərdə respublikanın ən böyük taxılçılıq rayonudur. 25 min hektar taxıl əkirik. Maldarlıq və tütüncülükdə də respublikanın ən böyük rayonlarından biridir. Rayonun iqtisadiyyatının 80 faizindən çoxu azərbaycanlı kəndlərinin öhdəsindədir. Azərbaycanlılar köçürülən zaman rayonun iqtisadiyyatı batacaq. Ona görə də mən xahiş edirəm bu rayonu imkan dairəsində köçürməyin, bu da olmasa, gecikdirin, ya da azərbaycanlılar köçən kəndlərin planı azaldınsın. Bunlarda olmasa, məni azad edin. Çünki camaat gedəndən sonra heç bir plan ödənməyəcək. Siz isə haqlı olaraq məni partiyadan azad edəcəksiniz. Mən isə partiyadan çıxmadan harada desəniz orada işləyərəm.

Mənim təkliflərimdən birini nəzərə alıb, Basarkeçərin köçürülməsini sonrakı - 1951-1953-cü illərdə planlaşdırdılar. Köçənlərin ictimai və öz əmlakları barədə dedilər: ictimai əmlak Ermənistanın planındadır və o qalmalıdır. Xüsusi əmlakı və malı olan varsa, qoy satsın. Onu da kim idi alan, kim idi satmağa qoyan. Bu, quru söz idi.

Həmin iclasdan sonra respublikada mənə qarşı çox soyuq münasibət yaranmışdı. Yeni başlanacaq bu böyük kampaniyaya birdən-birə belə ciddi əks çıxmaq vəziyyətimi çox ağırlaşdırmışdı. Bu kampaniyaya mənim ciddi etiraz çıxışımı Azərbaycanın hökumət orqanlarında eşitmişdi.

Vəziyyətim günbəgün ağırlaşdı. Çıxış yolu kimi, 1948-ci ilin yanvar ayında Bakıda Bağirovun qəbulunda oldum. O əvvəl səni sərt-soyuq qarşıladı, ilk sözü bunlar oldu: "Sənin neçə

başm var ki, mənim, Arutyunovun, yoldaş Stalinin mövqeyinə zidd çıxırsan? Nə üçün qoymursan camaat köçüb gəlsin?" Dedim, yoldaş Bağırov, Siz bizim sahibimiz və müdafiəmizsiniz. Biz hamımız sizin rəhbər olduğunuz Azərbaycanda qul kimi də çalışmağa hazırıq. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar onların bir çox oğullarını güllədən sizin azad etməyinizi unutmuşlar.

Bağırov maraqlandı ki, necə xilas etmişəm? Mən ona xatırlatdım ki, 1942-ci ildə ordudan gizlənənlər olurdu. Bunlardan 24 nəfər erməni tutuldu. Onları cərimə batalyonuna göndərdilər. 40 nəfər azərbaycanlı isə Daşkəsən rayonunun Göyyurd meşəsində tutulmuşdular. Onlardan 18 nəfər 18-30 yaşlı cavanı 1942-ci ilin payızında Basarkeçər rayon mərkəzinin kolxoz bazarında bir neçə rayondan dəvət olunmuş nümayəndələrin gözü qarşısında günün günorta vaxtı qol-qola çatıb güllələndilər, qalan 22 nəfərin yaxın günlərdə güllələnməclərini elan etdilər. Siz bu hadisəni eşidən kimi onun qarşısını almışsınız. Onları da güllələməkdən azad edib, cərimə batalyonlarına göndərdilər. Onlardan on nəfəri salamat qalıb qayıtdılar, indi onların hər birinin iki-üç uşağı var. İndi bunu eşidib bilən hamı deyir ki, bu on atanı, onların 20-30 uşaqlarını Allahdan aşağı yoldaş Bağırov verdi. Bundan sonra nisbətən yumşalmış olan Bağırov dedi: De görüm nə istəyirsən? Dedim, yoldaş Bağırov, bizim camaat dağlıq və dağətəyi rayonda yerləşir. 1919-cu ildə daşnaklar onları qırıp qovan zaman sağ qalan ailələr əsasən Kür-Araz sahillərində yerləşmişdilər. Onlardan çox böyük miqdarda ailələr qırıldı. Ona görə də xahiş edirəm imkan dairəsində bizim camaatı dağlıq-dağətəyi rayonlarda yerləşdir. Nə vaxt deyirsən, o vaxt da köçək gələk. Əgər mənə inanmaq istəyirsənsə Xanlarda boş nemes (alman) evləri var. O evləri ver bizə. Oraya bir kəndi tez köçürdüm. Dedi, razılıq verirəm, ora köçürəcəyiniz kəndin rəhbərlərini mənim yanıma göndər. Mən sonra dedim: Yoldaş Bağırov, bizdə bir Qaraqoyun kəndi var. Bu kənd Basarkeçər-

dən 20 km, Kəlbəcərdən 8 km araldıa yerləşir. Onların 8 min qoyunu, 1000 baş malı, 150 baş atı var. Mən bu əmlakı necə ermənilərə verim. Qoy onlarda Kəlbəcəyə baxsın - o əraziyə tabe olsun. Bu suala başqa yolla razılıqla cavab verdi.

Beləliklə, mənə bir neçə məsləhətlər verib, rayonumuzun köçürülməsinin 1951-53-cü ilə planlaşdırılmasından razı olduğunu bildirdi. Qayıdan kimi rayonda ən böyük azərbaycanlı kəndi olan Zod kəndinin sovet sədri Bala Hacıyevi, təşkilat katibi Gürzalı Nəsirovu Bakıya göndərdim. Bağırov da onları qəbul edib, Xanların alman evlərinə köçmələrinə razılıq verdi. Azərbaycanlıların Xanların boş alman evlərinə köçüb gəlmələrini bilən o vaxtkı Azərbaycan daxili işlər naziri, sonralar Bağırovla birlikdə məhkum edilən Xoren Qriqoryan həmin boş alman evlərinə tez-tələsik Ermənistandan erməni gətirib doldurdu. Bunların bir hissəsi də öz qohumları idi. Ən yaxşı evi öz xalasma vermişdi. Zod camaatı köçüb-gəlib evlərə doldular. Evlərin bir hissəsinin Xorenin erməniləri tərəfindən tutulduğunu görüb, bu evlərin üstünə bərk hücumla keçdilər. Dedilər bu evləri yoldaş Bağırov bizə verib. Erməniləri qovub çıxarıb, evlərdə özləri yerləşdilər. Xorenin xalası zəbt etdiyi evdən onu qovub, Bala Hacıyev özü yerləşdi. Elə indi də B.Hacıyev ermənidən zorla qopardığı həmin evdə yaşayır.

1948-ci ildə ermənilər əməli işə keçib, Qarabağlar rayonunu ləğv edib, Vədi rayonu ilə birləşdirdilər. Hər iki rayonun azərbaycanlı katibləri və icrakomları vəzifədən kənarlaşdırıldılar. R.Azgeldyan birləşmiş Vədi rayonuna birinci katib Q.Akopyan isə rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri təyin edildi.

Respublikanın 7 rayonunda olan 7 ikinci və üçüncü katiblər, 6 rayonda olan İcraiyyə Komitə sədrələri, mərkəzi aparatlardakı işləyən bir neçə azərbaycanlılar bu və ya başqa adlarla işdən kənarlaşdırıldılar. Respublikadakı Azərbaycan dilində olan Pədoqoji, Kənd Təsərrüfatı və Ticarət texnikumları bağlandı.

1928-ci ildə təşkil edilmiş C.Cabbarlı adına teatru respublikanın ən ucqar rayonuna, heç elə bir geniş klubu olmayan, rayon mərkəzi erməni kəndi olan Basarkeçərə göndərdilər. Mən bir növ bu teatru saxladım, bir neçə dəfə məsələ qaldırdım ki, Basarkeçərdə teatru saxlamaq üçün şərait yoxdur. Mənim bu qoyduğum məsələyə kömək əvəzində Respublika Nazirlər Sovetinin sədri Karapetyan və MK-nın II katibi Vazgen Qriqoryan dedilər: sən qərar qəbul et, məsələ qaldır, biz teatru ləğv edək. Mən bu tələbi ödəmədim. Teatru bir növ saxladım. Ancaq 1948-ci ilin sonunda məni işdə qalmaq şərtilə Moskvaya oxumağa göndərdilər. Məni əvəz edən Ağayan fürsətdən istifadə edib teatrın ləğv olunması haqqında qərar qəbul etdi və həmin qərarı respublika hökumətində təsdiq elətdirdi.

Rayonlarda 2 dildə nəşr olunan 13 rayon qəzetindən 9 bağlandı. Dördündə isə Azərbaycan dilinə qəzetin səhifələrində olduqca az yer verildi. 1948-ci ilin kənd təsərrüfatı ili qurtaran kimi Vedi, Zngibasar, Üçkilsə, Qəmərli, Paşalı, Axta, Qaranlıq, Bayazit, Böyük Qarakilsə və başqa rayonlardan camaatı zor-xoş köçürməyə başladılar. Kəndlərdə olan əmlaklara ermənilər sahibləndi. Zavallı azərbaycanlıların ev-əşik əşyaları, uşaq, qadın, qoca, İrəvan, Qəmərli, Şirazlı, Dəvəli dəmiryol stansiyalarına töküldülər. Soyuqda həftələrlə stansiyalarda qalandan sonra ancaq vaqonlar verilirdi. Kimi maşın, kimi ulaq, kimi isə nə ilə bacarırdı, onunla köçünü vağzala daşıyırdı. Düzünü deyək, Azərbaycanda da onları yaxşı qarşılamadılar. Həftələrlə stansiya, küçə və yollarda qalan əhalinin çox hissəsi özlərini qohumlarının, köhnə dost-tanışlarının, vicdanlı, öz xalqını sevən soydaşlarının evində, həyatında müvəqqəti yerləşdilər. Çox əziyyət, korluq və aclıq çəkildilər. Bəzi hallarda xəstəliklər də yayıldı. Xülasə, xoşla köçməyənləri zorla köçürtdülər.

1948-ci ilin sonunadək, demək olar ki, respublikada artıq məsul işdə azərbaycanlı qalmamışdı. Həmin ilin sonunda məni

də Moskvaya bir illik oxumağa göndərdilər. Bu müddətdə Basarkeçərdə raykomun katibi işləyən Ağayan ermənilərlə qarışıq yaşayan Yarpızlı, Qızılwəng kənd camaatını, tam azərbaycanlılar yaşayan Qanlı, Kərkibaş kəndlərini köçürüb torpaqlarını, mal-heyvanlarını yaxında olan Tüskülü erməni kəndinə vermişdi. Rayonda olan "Stalin yolu" qəzetinin adını dəyişib ermənicə "Stalinyan uği" qoymuşdu. Sonra qərar qəbul edib Basarkeçərə göndərilmiş C.Cabbarlı adına Azərbaycan teatrının bağlanmasını xahiş etmişdi. Elə Ermənistan hökumətinə də bu lazım idi. O da qərar qəbul edib, Basarkeçərə köçürülmüş teatru bağladı.

Köçürülmə işinin başlanması, rayonda rəhbərlərin ermənilərə tapşırılması və s. səbəblər nəticəsində 1949-cu ildə rayon üzrə heç bir plan yerinə yetirilmədi. Əkin üçün 12 min sentner toxum çatışmırdı. Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyanın on günlərlə rayonda təhkimçi kimi qalmasına baxmayaraq, heç bir müsbət nəticə əldə edilməmişdi. Rayon qeyri-mütəşəkkil vəziyyətə düşmüşdü. Rayonda bir neçə kolxoz tam bərhad hala düşmüşdü. Elə vəziyyət əmələ gəlmişdi ki, qışda tövlədə mala-baxan yox idi. Mala baxan həmin gün mala baxmaq üçün gününə bir pud taxıl və ya 3 gününə bir toğlu tələb edirdi.

Elə oldu ki, 1949-cu ilin sonunda mən yenə də Basarkeçərdə iş yerimə qayıtdım. Çatışmayan toxumu əldə etdik. İşə mane olan bütün səbəbləri aradan qaldırdıq. Böyük intizam yarandı. 1950-ci ildə yüksək məhsul aldıq.

Köçən adamların qayıdanda işə, kolxoza qəbul olunması qadağan olmasına baxmayaraq, mən onlara torpaq verib işə qəbul edirdim. Qayıdanlardan Hüseyn Həsənovu Daşkənddə sovet sədri, Şahbaz İbrahimovu Pəmbək kəndində kolxoz sədri qoydum.

Az məhsul verən kənd kimi birinci növbədə Azərbaycana köçürülməsi nəzərdə tutulan Babacan kəndinin camaatını xa-

ricdən cətirilən ermənilərin nəzərdə tutulduğu Qaraiman kəndinə köçürtdüm. Dağılıb köçürülmüş olan Qanlı, Kərkibaş kənd kolxozlarını bərpa edib, onların mal-heyvan və torpaqlarını erməni kəndi Tüskülüdən alıb öz kolxozlarına qaytardım. Rayonda intizam möhkəmləndi. Məhsuldarlıq artdı. Rayon sabitləşdi.

1951-ci il daha məhsuldar il oldu. Rayonda iqtisadiyyatın möhkəmlənməsi, köçənlərin qayıdıb yerləşdirilməsi respublika rəhbərliyini bərk təşvişə saldı ki, Basarkeçər əhalisi köçməyəcək, respublikada köçürülmə işi dayandırılacaq. Basarkeçərdə işlərin sabitləşməsi respublika orqanlarını narahat etməklə bərabər, Basarkeçərin köçürülməsi planlaşdırılmış olan 1951-ci ilin oktyabr ayının ortalarında respublika Nazirlər Soveti sədrinin müavini Çarçuğulyan, köç komissiyasının sədri Mudafyan, avtomobil yolları naziri Aruşanyan və 6 nəfər başqa işçilərdən ibarət komissiya 150 ədəd yük maşını ilə rayona gəlib 600 ailənin rayonun gözü olan Şişqaya, Qaraiman, Nərimanlı və Qaraqoyun kəndlərindən köçürülmələrini təklif etdilər. Mən soruşdum ki, haraya köçürürük? Çarçuğulyan dedi: "Stalinin yazdığı kimi, Kür-Araz zonasına. Köçlər Kür-Araz sahillərinə yaxın olan hansı stansiyada tökülməyi xahiş etsələr, kömək mənasında o stansiyada da tökərik".

Mən özüm-özümə fikirləşdim ki, ay Allah, bunlar bizi nə yerinə qoyublar? Dedim: "Yoldaş Çarçuğulyan və Aruşanyan, axı biz hər üçümüz MK-nın üzvləriyik. Stalin öz məktubunda "kənüllülük əsasında" yazıb. Biz camaatdan soruşaq, kim getmək istəyir, onları da köçürərik". Çarçuğulyan dedi: "Musayev, bu "kənüllü" sözü heç bir mətbuatda yoxdur, heç kəsdə bu barədə danışa bilmir, bilənlər də bizim, bizim də deməyə ixtiyarımız yoxdur. Maşınlar hazırdır. 600 ailə köçürməliyik".

Mən camaatı köçürmək üçün gələn komissiya ilə apardığım mübahisəli söhbətdən sonra onlar İrəvana gedib səhər qayıdac-

aqlarını dedilər. Mən isə fürsətdən istifadə edib, adları qeyd olunan şöbə müdirlərini təlimatlandırdım. Sonra raykomun şöbə müdirləri Yunis Rzayevi, Tapdıq Əmiraslanovu, Qara Məmmədovu, Mirzə Şabanovu çağırıb, kəndləri onlar arasında bölüb tapşırdım ki, gedin kənddə mərd ağsaqqalları bir yerdə toplayıb danışın, deyin ki, sabah İrəvandan kəndi köçürməyə gələn komissiya ilə Musayev buraya, kəndə gələcəklər. Musayev çox bərk, sərt danışacaq ki, gərək köçəsiniz. Onda siz deyin ki, yoldaş İrəvandan gələnlər, bu Musayev öz vəzifəsindən ötəri bizdən nə istəyir. Biz niyə köçək, Stalin yoldaş kənüllü yazıb. Biz də köçmürük, siz Musayevə deyin bizdən əl çəksin. Biz kənüllü köçmürük. Əgər o, milis göndərsə, zor göstərsə, biz də zor göstəririk.

Qeyd etdiyim yoldaşlar elə gecə də kəndə getdilər. Gedib, münasib ağsaqqallar, ziyalılar, mexanizatorlar, malabaxanlarla mən dediyim məzmununda geniş söhbətlər aparıb, adamları hazırladırdılar. İrəvandan gələnlər səhər tezdən gəlib çıxdılar, kəndlərə yola düşdük. Kəndlərdə adamlarla əvvəl mülayim, sonra sərt hədə-qorxu ilə danışdıq. Avtomobil yolları naziri Şimovan Laçın rayonunun Minkənd kəndindən idi. Azərbaycan dilini çox yaxşı bilirdi. O da mənim kimi hədə-qorxu ilə danışdı. Bizim belə hərəratlı çıxışımıza baxmayaraq, adamlar bizimlə razılaşmayıb dedilər ki, Stalin yoldaş kənüllü deyib, biz də kənüllü köçmürük, zorla da köçmərik. Dəvədən böyük fil var. Yoldaş Musayev, a raykom, a komissiya, Stalin deyəndən sonra siz nəçisiniz zor göstərəsiniz? Biz də göstəririk. Çoxdan çox, azdan az qırılsın. Xahiş edirik köç söhbətini bağlayın. Sizi acıladıq, bağışlayın, indi də bizə qonaq olun, bir kabab yeyin.

Kimdə kabab halı qalmışdı, kor-peşman bu cür dörd kənddə olduq. Dördündə də günümüz belə keçdi. Gələnlər başa düşdülər ki, bu kəndlər təşkil olunub. Sabahkı gün dedilər ki, başqa kəndlərə gedək. Əlbəttə, kəndlər bir-birini izləyirdi. Sa-

bah da 3 kəndi gəzdik. Onlar da eyni münasibəti göstərdilər. Bir sözlə, məsələ çox gərginləşdi. 150 yük maşını rayon mərkəzində 3 gün boş dayanandan sonra dördüncü gün geri qayıtdılar. Komissiya isə mənə qarşı düşmən əhval-ruhiyyə ilə geri döndü. Qayıdarkən komissiyanın sədri Mudafyan dedi: "Musayev, bizi rayondan peşman qaytardın, biz də səni bürodan peşman qaytarırıq".

İki gündən sonra 6 nəfərdən ibarət komissiya gəlib, dörd gün rayonda oturub, mənim azərbaycanlıların köçürülməsi işində yol verdiyim antipartiya hərəkətlərimi, səhv və nöqsanlarımı yoxlayıb, MK-nın və Kirovakan dairə komitəsinin bürosuna çıxardılar. Çox kəskinliklə mənim məsələm müzakirə olunub, büronun qərarında qeyd edildi ki, Musayev 1947-ci il 27 noyabrda azərbaycanlıların Azərbaycana köçürülməsi məsələsi müzakirə edilərkən bu məsələyə qarşı antipartiya çıxışları etməsinə görə ona edilən xəbərdarlıqlardan nəticə çıxarmayaraq, özünün rayonda işləmədiyi 1949-cu ildə köçürülmüş adamları da 1950-ci ildə geri qaytarıb, qayıdanlardan H.Hsənəovu, Ş.İbrahimovu kənd soveti sədri, təyin edib. Qanlı, Kərkibaş kəndlərindən köçənləri geri qaytarıb. Onların kolxozunu bərpa edib. Birinci növbədə Azərbaycana köçürülməsi nəzərdə tutulan Babacan kənd camaatının Azərbaycana köçməsinə yol verməyib, onlar rayonun ən məhsuldar kolxozlarından olan, xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan Qaraiman kəndində yerləşdirmiş, 1946-1947-ci illərdə xaricdən gələn ermənilərdən rayona göndərilmiş 40 ailəni azərbaycanlılarla yanaşı yaşamaq üçün Qaraiman, Nərimanlı, Şişqaya kəndlərində yerləşdirmək əvəzinə, ən az məhsuldar olan Qırxbulaq, Basarkeçər, Gödəkqulaq erməni kəndlərində yerləşdirmişdir. 600 ailəni köçürmək üçün rayona göndərilmiş 150 ədəd yük maşını 3 gün rayonda boş saxlayaraq dövlətə bu kimi böyük məbləğdə ziyan vurmuşdur. Musayev yol verdiyi bu kimi kobud səhv və

nöqsanlara görə partiya və işdən kənar edilməyə layiqdir. Ancaq onun 1946 və 1949-cu illərdə rayonun düşmüş olduğu ağır vəziyyətdən çıxarmasını nəzərə alaraq, partiya sıralarında və tutduğu vəzifədə saxlamaqla ona şiddətli töhmət və son xəbərdarlıq edilsin. Musayevə tapşırılsın ki, o, köçürmə işində yol verdiyi yaramaz hallara son qoysun. Əks halda onun haqqında daha ciddi tədbirlər görülməkdir".

Maşınların üç gün boş saxlanıb mötəbər komissiya ilə birlikdə boş geri qaytarılması xəbəri az vaxtda bütün respublikaya yayılmışdı. Deyirdilər, Musayev sübut edib ki, köçürmə könüllüdür. Ona görə də onu partiyada və işdə saxlayıblar. Elə 1951-ci ildən sonra könüllü köçən olmadı. Zorla köçürmək istəyənlərə qarşıda müqavimət göstərildi. Beləliklə, Ermənistan-dan azərbaycanlıların köçürülməsi 1951-ci ildən tam dayandı.

1950-Cİ İL PAŞALI (ƏZİZBƏYOV) FACİƏSİ

Azərbaycanlıların məcburi köçürülmələri ilə bağlı bir faciəli hadisə haqqında danışmaq olmaz. 1950-c ilin noyabr ayında Paşalı rayonunun Cul, Gəmur, Safoylu kəndlərində yaşayan azərbaycanlıları söyüb, hədələyib kənddən köçməyə məcbur etmişdilər. Ələcsiz qalan bu camaatdan 35 ailə ulaq, at ilə Safoyludan Azərbaycanın Sarıyer-Qaraarxac istiqaməti ilə Kəlbəcər rayonunun İstisuyuna doğru qaçıb oralarda daldalanmaq ümidi ilə yola düşmüşdülər.

Noyabr ayında Sarıyer yaylağında adam görmək çox təsadüfüdür. Çünki bu yaylaqda oktyabrın əvvəlindən bir nəfər adam, mal-heyvan gözə dəyməz. Ancaq erməni təzyiqindən qaçan zavallı camaat ələcsizliqdan bu soyuq noyabr günlərində Sarıyer yaylağına pənahlanmışdı. Kəlbəcərin Zar-Zəylik kəndlərinə yaxınlaşan zaman qar-boran güclənmişdir. Adamların bir hissəsi Zar kəndinə gedib çatmışdılar da, çatana kimi 16 nəfər qoca-qadın və bir neçə uşaq borandan ölmüşdülər. Sağ qalanlardan üç nəfər bu vəziyyət barədə Stalinə teleqram vurmuşdu. Noyabr ayının əvvəllərində Moskvadan Sov. İKP MK-dan mənə zəng vurub tapşırıq verdilər ki, bu məsələni təcili yoxlayıb MK-ya məruzə edim. Mən o məsələ ilə bağlı yoxlama aparmağın çox çətin, hətta qeri-mümkün olması barədə nə qədər izahat verdimsə də, Moskvadan qəti rədd cavabı aldım, "yoxlayıb, məruzə etməlisən" - dedilər. Mənimlə telefonla danışan Zaqafqaziya üzrə məsul təşkilatçı olan bir yoldaş idi. O, "Malenkovun tapşırığıdır" - deyər mənə ciddi xəbərdarlıq etdi. (sonra o, SSRİ-nin rəhbəri oldu).

Çıxılmaz vəziyyətə düşüb, rayonda bədənə çox sağlam, cəsarətli və yaylağa bələd olan kolxoz sədrilərindən üç nəfəri - Cavad Həsənovu, Zeynalabdin Xəlilovu, Aydın Məmmədovu

çağıraraq vəziyyəti onlara izah etdim. Onlar özləri ilə o dərəni yaxşı bilən, canı bərk üç nəfərdə çoban götürüb, faciə baş verən yerdə hadisəni yoxlamaq üçün lazımı silah və sursatla yola düşdülər. Yola salan zaman Cavad Həsənov mənə dedi ki, yoldaş Musayev, sən o dağları yaxşı tanıyırsan, ermənilər qovub qaçırdıqları adamlardan neçəsi qırılıb, o, hələ məlum deyil. Ancaq sən bilə-bilə biz 6 nəfəri o dağa qırılmağa yola salırsan. Allah eləməsin bizim başımıza bir iş gəlsin. Bizi tanıyan-bilən qohum-qardaşlar bizim o dağa getməyimizə qəti ziddirlər. Bizim qohumların bizə demiş olduqları sözləri sənə deyirəm, əgər biz sağ qayıtmasaq, sən özün və çox istədiyən Maksim oğlun da sağ qalmaqazsınız.

Ancaq mən nə etməli idim, istər-istəməz bu tədbirləri görməli idim. Onlar qayıdana kimi mən 3 sutka nə yata, nə də işləyə bildim. Xoşbəxtlikdən onlar çox işlər görüb sağ-salamat qayıtdılar. Şükür Allaha ki, bizimlə bağlı ikinci böyük bir faciə baş vermədi.

Bu qeyrətli adamlar çətinliklərlə qarşılaşa-qarşılaşa gedib təngnəfəs Zar-Zəyliyə çatmışdılar. Yolda qalan əşyaları, ölənlərin meyidlərinin kəndə çətdirilməsini təşkil edib, qayıtdılar rayona. Onlar qayıdana kimi o zavallı paşalılara Kəlbəcər yolu ilə on at yükü un, müəyyən qədər çörək, isti paltar, ayaqqabı göndərdim. Paşalı rayonunda o vaxt raykomda 3-cü katib işləyən Əziz Cəfərovu Ermənistan MK-sı vasitəsi ilə rayona çağıraraq, hadisəni bütün dərinliyi ilə öyrənib, Sov. İKP MK-ya geniş məlumat yazdım, Ermənistan KP MK-ya isə vəziyyət haqqında məruzə etdim.

Azərbaycanlıların zor-xoş köçürülmələri zamanı ermənilərin millətçilik siyasətinə qarşı mübarizə edən soydaşlarımız da bu və ya digər bəhanələrlə cəza alıb, vəziyyət çəkiblər. Belələri az deyildi. Mən həmişə sovinizmə qarşı mübarizə aparmış olan soydaşlarımızın necə mübarizə edib vuruşmalarının canlı şahidi

di olduğum üçün onların igidliyi və qəhrəmanlıqlarını heç vaxt unuda bilmərəm. Odur ki, onların xatirəsinin əbədi yaşamaq üçün onların bir neçəsinin adlarını öz kitabımda qeyd etməyi özümə borc bildim.

- Əli Sultan oğlu Məmmədov. İndiki Ermənistan respublikasının Meğri rayonunun Maralzəmin kəndində dünyaya göz açmışdı. Bu rayonda oxuyub, inkişaf edib, bir sıra işlərdə işləmişdir. Yaxşı işinə görə bu rayonda raykomun ikinci katibi seçmişdilər. Bacarıqlı partiya işçisi olmasını nəzərə alıb, 1946-cı ildə onu Vedi rayon partiyası komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə təyin etdilər. Bu dövrdə xaricdən ermənilərin gətirilməsi və onların öz bəyəndikləri rayon və kolxozlarda yerləşdirilməsi üçün ciddi iş aparılırdı. Rayonda üç dəmiryol stansiyası və asan avtomaşın yolları var idi. O vaxt bu rayonun azərbaycanlılar yaşayan Şirazlı, Qaralar, rayon mərkəzi olan Böyük Vedi kəndində ermənilərin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Hazırlıq işləri aparılırdı. Bu zaman respublikanın rəhbər işçiləri ilə 30 nəfərə yaxın burada yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan ermənilər də gəlmişdilər. Bu ermənilərin yerləşdirilməsi məsələsindən söhbət gedən zaman Əli Məmmədov xüsusilə də rayon mərkəzində ermənilərin yerləşdirilməsinə qəti etiraz edib, onların ermənilər yaşayan Taytan, Avşar kəndlərində yerləşdirilməsində təkid etmişdi. Bu mübahisələri dinləyən xaricdən gətirilən ermənilər demişdilər ki, biz Əlinin, Vəlinin əlindən qaçıb öz millətimizin içinə gəlirik. Burada isə hökumətin böyüyü həm Əlidi, həm də Məhəmməd. Buna görə də biz burada yaşamaq istəmirik. Qoy rayon rəhbəri Petros, Vartan olsun, biz də gəlib burada yaşayaq. Elə azərbaycanlıların deportasiyasına qarşı mübarizə etdiyi üçün Əli Məmmədovu Vedi rayonunun I katibi vəzifəsindən azad edib, cəza kimi əvvəlcə Amasiya RİK-nin sədri vəzifəsinə keçirildi, 1952-ci ildə isə oxumağa göndərmək bəhanəsi ilə işdən azad edildi.

- Mirzə Bəşirov. Uzun müddət Amasiya, Zəngibasar, Vedi rayonlarında RİK sədri vəzifəsində işləmişdi. Deportasiyaya məruz qalan azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etdiyi üçün vəzifədən azad edildi və Azərbaycana köçməyə məcbur oldu.

- Qəşəm Cəlil oğlu Şahbazov. 1934-1946-cı illərdə Qarabağlar rayon partiyası komitəsinin ikinci katibi, Zəngibasar rayon partiyası komitəsinin birinci katibi vəzifələrində çalışmışdır. Köçürmə vaxtı azərbaycanlılara qarşı tətbiq olunan zorakılığı açıq tənqid edib, adamların zorla köçürülməsinə yol vermədiyi üçün vəzifədən kənarlaşdırılmışdı.

- İbiş Vəli oğlu Abbasov. Vedi rayon partiyası komitəsinin katibi, 1937-1942-ci illərdə Qarabağlar rayon partiyası komitəsinin birinci katibi, daha sonra dövlət və mətbuat orqanlarında məsul vəzifələrdə çalışmışdı. Əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar Paşalı və Qırmızı kənd rayonlarında keçirilən yığıncaqlara ermənilərin deportasiya siyasətini ciddi dəlillər və tarixi faktlar açıqladığı üçün respublika rəhbərlərinin təqiblərinə məruz qalıb, Bakıya köçməyə məcbur oldu.

- Yaqub Qəribov. Uzun müddət rəhbər partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarında, Amasiya rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində işləmiş, azərbaycanlıların qədim etnik torpaqlarından köçürülməsinə qarşı barışmaz mövqeyinə görə vəzifədən çıxarılmışdı. Ermənistanın dövlət orqanları tərəfindən təqibdən qurtulmaq məqsədilə Bərdə rayonuna köçməyə məcbur oldu.

- Rəhim Allahverdiyev. Uzun müddət məsul vəzifələrdə işləyib. "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru, MK-nın kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini vəzifələrində işləyərkən azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan kütləvi surətdə köçürülməsinə qarşı açıq mübarizə apardığı üçün vəzifədən götürülüb. Yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti nəzərə alınaraq 1949-cu ildə - Azərbaycana köçəndən sonra respublika Kənd

Təsərrüfatı Nazirinin müavini təyin edilmişdi.

- Yusif Abbasov. 1922-1941-ci illərdə Vedi rayonu milis şöbəsinin rəisi, Basarkeçərdə raykomun birinci katibi, MK aparatının məsul işçisi, 1946-1948-ci illərdə Paşalı rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. Deportasiyanın ilk günlərindən bu siyasəti açıq tənqid etməkdən çəkinməmiş, erməni şovinizminə qarşı ciddi müqavimət göstərmişdir. 1948-ci ildə mövqeyinə görə işdən azad edildi, təqiblərdən yaxa qurtmaq üçün Bakıya köçməyə məcbur oldu.

- Cəfər Vəlibəyov. "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru, Qarabağlar rayon partiya komitəsinin birinci katibi işləmişdir. Millidərə və Çığmdərə əhalisinin köçürülməsi zamanı azərbaycanlıların əmlakını erməni talanından xilas etmiş, deportasiyanın mahiyyətini açıq tənqid etmiş, ciddi təqiblərə məruz qalmışdı.

- Həsən Eyyub oğlu. Yerli əhalinin ermənilər tərəfindən talan edilməsinin qarşısını almaqla Cəfər Vəlibəyova ən cəsarətli yardımçı olmuşdur. O, özünün səkkiz qardaşını da bu fədakar işə cəlb edib, erməni quldurlarının tərkisilah edilməsində əsl igidlik göstərərək ermənilərin apardığı yük heyvanlarını onlardan alıb camaata paylamışdı.

Mən istərdim ki, 1948-1953-cü illərin deportasiyası zamanı xalqımızın başına dövlətin əli, rəsmi qərarı ilə gətirilmiş müsibətin, soyqırımın dəhşəti unudulmasın. Bu, bizim əzablı taleyimiz, qan yaddaşımızdır. Əminəm ki, müdrik Prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarının rəhbərliyi ilə doğma respublikamız öz müstəqilliyini daha da möhkəmləndirəcək, sabahımız nurlu, yollarımız uğurlu olacaq. Torpaqlarımız mənfur erməni əsarətindən bütünlüklə azad ediləcək, xalqımız öz əzəli ərazilərinin şəriksiz sahibi olacaqdır. Yuxarıda adları qeyd olunan və onlar kimi mübarizə soydaşlarımız tarixi sənədlərdə öz yerlərini tapacaqlar.

MƏŞHUR LƏMBƏLİ FACİƏSİ VƏ BU FACİƏLİ GÜNLƏRDƏ ZÜLM-ZƏLALƏT ÇƏKMİŞ İNSANOVLAR AİLƏSİ HAQQINDA XATİRƏLƏRİM

İkinci Dünya müharibəsi başlayandan bir az sonra 1920-ci il İran-Rusiya müqaviləsinə əsasən Sovet ordusu İrana daxil oldu. Sovet ordusunun İranda olması ilə əlaqədar Azərbaycandan da etibarlı, inanılmış adamlardan bir qrupu İrana göndərildi. Onların başlıca vəzifəsi, birincisi İranda olan Sovet qoşunlarının təhlükəsizliyinə kömək etmək, ikincisi Cənubi Azərbaycanda gedən inqilabi hərəkata dəstək vermək idi. Bu kimi bir sıra tədbirlər nəticəsində İranda inqilabi hərəkat gücləndi. Arazın o tayı ilə bağlı filmlər çəkildi və s. İranda gedən böyük hərəkat erməniləri həddən artıq vahiməyə saldı. Bu inqilabi hərəkatı pozmaq, dayandırmaq və s. ilə bağlı ermənilər planlar tərtib etdilər. Bu planların başlıca maddələri: Sovet ordusunun İrandan çıxarılmasına nail olmaq; Ermənistanı genişləndirmək üçün Qarabağ və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsinə nail olmaq, ermənilərin sayını artırmaq üçün xaricdən 450-500 min erməni gətirmək; gətirilən ermənilərin Ermənistanda qalıb yaşamaları üçün həvəsləndirici tədbirlər hazırlamaq idi. Qeyd olunan tədbirlər hazırlandı. Ermənilərin tərtib etmiş olduqları bu planların nə vaxt hansı yollarla həyata tətbiq edilmələri barədə bu kitabın ayrı-ayrı sahələrində geniş yazılmışdır.

Bu xatirədə mən əsasən Ləmbəli faciəsi ilə bağlı olan faktları xatırlatmaq istərdim. Əlbəttə, azərbaycanlıların zor-xoş köçürülməsi işinə 1948-ci ildən başlandı. Çox-çox kəndlər boşaldıldı, gözəl-gözəl evlər boş qaldı. Belə müftə bolluq görəndə xaricdən gətirilən ermənilər, məsələn qaldırdılar ki, ya bizi İranda saxlayın, ya da azərbaycanlıların köçürülmüş və ya hələ də köçürülməmiş kəndlərinə aparın göstərin. Hansı kəndi bəyən-

sək, o kəndi bizə verin. Əla olmasa və yaxud xoşumuza gələn kənd olmasa, onda biz geri qayıtmalıyıq. Ermənilərin bu tələbini ödəmək üçün komissiya şəklində "bəyəndirici bir dəstə" yaradıldı. Bu işə rəhbərlik əsasən türkiyəli erməni olan kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Aram Qriqoryan və Köçürmə Komissiyasının sədri Qaro Mudafyana həvalə edildi. Bu "bəyəndirmə komissiyası" xaricdən gəlmiş olan bir neçə ermənilərlə birlikdə azərbaycanlı kəndlərində oldular. Xaricdən gəlmiş ermənilər Noyemberyan rayonunda da oldular və Ləmbəli kəndini çox bəyənərək buraya sahiblənməyi tələb etdilər. Bu zaman xaricdən gətirilən ermənilərə Mudafyan belə deyir: "Ləmbəlinin köçürülməsi bu il planda yoxdur. Bizimlə onların arasında olan plana görə biz indi bunları köçürsək də, Azərbaycan qəbul etməz. Bizi məcbur edəcəklər ki, plana uyğun köçürün".

Bu söhbətlər zamanı ermənilər yenə təkid edir bir halda ki, bu kəndi vermək istəmirsiniz, onda ya şəhərdə bizə yer verin, ya da qoyun geri qayıdaq. Aram Qriqoryan isə belə deyir: "Biz öz adamlarımızı incidə bilmərik, bu azərbaycanlıları zor-xoş köçürərik, onlar özlərinə yer taparlar".

Həmin gündə Ləmbəli kolxozunun sədri Hümbət Əhməd oğlu İnsanovu raykoma dəvət edib, onların köçmələrini tələb etdilər. İnsanov qəti rədd edib, qalmaqal qaldırır: "Biz köçmərik, kim nə deyir desin". Bu sözləri deməyə Hümbətin qabiliyyəti, bacarığı hörməti var idi. O bir çox respublika məştblı yığıncaqlarda iştirak edirdi. İdarə etdiyi kolxoz respublikada ən qabaqcıl təsərrüfatlardan biri idi. Mühəribə və müharibədən sonrakı illərdə bir neçə dəfə orden, medallarla, fəxri fərmanla təltif edilmişdi. Hümbət öz bacarığı, hörməti, qabiliyyətinə və rəhbər olduğu kəndin camaatına arxalanıb köçmələrini qəti rədd etmişdi. Onu bir neçə dəfə rayon və daxili işlər orqanları çağırıb dəfələrlə hədə-qorxu gəlmişdilər. Lakin buna baxmayaraq onun müqavimətini qıra bilməmişdilər. Hümbət qəti razılıq

verməmişdi. Ermənilər isə ya Ləmbəli, ya da geri qayıtmaq bəhanəsini təkrar etdilər. Erməni hökumətinə də belə bəhanə lazımdı idi.

1949-cu ilin son günlərində İrəvandan böyük miqdarda yük maşınları, bəlkə də yüzə yaxın milis dəstəsi göndərilib bu zavallı camaatı qışın boranlı günlərində maşınlarla doldururdular. Baxmayaraq ki, bu vaxt bu günlərdə Azərbaycana adamlar köçürmək nəzərdə tutulmamışdı. Onları əgər Azərbaycana aparsalar, Azərbaycan hökuməti qəbul etməyib müdaxilə edəcəkdi ki, hələlik qoyun öz kənd evlərində qalsınlar. Bu kimi təhlükəli vəziyyəti nəzərə alıb onları Noyemberyanla həmsərhəd olan Gürcüstan kəndlərinə aparıb tökmüşdülər. Bir az keçməmiş Gürcüstanın hökumət orqanları böyük miqdarda yük maşını, milis dəstəsi səfərbər edib, bu zavallı camaatı indi də gürcü maşınlarına doldurub, dəmiryol stansiyasına aparıb, vaqonlara doldurub İrəvana göndərdilər. Bu zavallı camaatı bu boranlı-qarlı günlərdə dəmiryol stansiyasında qarın içində tökdülər. Bu faciəli hadisə yayılmışdı. Bu vəziyyəti bilən Cəfər Vəlibəyov (o vaxt o "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru işləyirdi) orada olub İnsanov Hümbətlə birlikdə MK-ya gedib çox bərk qalmaqal qaldırmışdılar ki, Ləmbəlidə evləri boşdur, icazə verin qayıtsınlar evlərinə. Hümbət İnsanovun şikayət və qalmaqalı da heç bir nəticə verməmişdi. Onlara orada demişdilər, biz bir yer tapıb sizi yerləşdirərik. Cəfər rayonu da, məni də yaxşı tanıyırdı. O, Hümbətlə məni tanış edib onu inandırır ki, Musayev indi Ermənistanda yeganə raykom katibidi, özü də çox təəssübkeş oğlandı. Gedək onunla telefonla danışaq. Hadisəni ona söyləyib köməklik tələb edək. Cəfər zəng vurub hadisəni olduğu kimi mənə danışdı, dedi: "Talib, vəziyyət çox ağırdı, camaat soyuqdan batır. Onlara kömək etmək lazımdır". Ümumiyyətlə, onlar məndən kömək tələb etdilər. Dedim, Cəfər bərk qar yağıb, indi bərlandı, ancaq, nə qiymətə olur-olsun sa-

bah özümü çatdıraram İrəvana. Bir şey edirik. Hümbətə də, camaata da, ürək-dirək ver. Qoyma erməni diğaları camaata sataşa. Fikirləşib bir ÇTZ traktor, bir Sudabekr avtomaşın, iki nəfər silahlı milis götürüb, düşdük yola. İki saatlıq yolu Sevana 14 saata çatdıq. Əlbəttə, mən rayonda olarkən MK-dan da zəng vurub məni çağırıldı. Mən dedim, qar-borandı indi gəlmək mümkün deyil. Dedilər ki, hava imkan verən kimi, dərhal gəl. Əlbəttə Cəfərin dediyi vəziyyət məni səfərbər etmişdi. Sevandan İrəvana çatıb dəmiryol stansiyasında Hümbət İnsanov və camaatla görüşüb, ürək-dirək verib, Hümbətlə getdik MK-ya. Orada mən də məsələ qaldırdım ki, qoyun getsinlər öz kəndlərinə. Əlbəttə, qəti razılıq olmadı. Hümbət MK-da bu işlə məşğul olan Yeğiş Vartanyanı bihörmət etdi. Vartanyan hirsənmədən məni bir azda hiyləgərcəsinə təriflədi, onları aparıb yaxşı yerdə, yaxşı evdə yerləşdirməyi tapşırırdı. Sonra camaatı Sevana aparmaq üçün neçə yük maşını lazım olduğunu müəyyən etdik. Mən Hümbətdən evlərin sayını və ailə üzvlərinin sayını öyrənib işimi planlaşdırdım. Adamları Zod, Ağkilsə kəndlərində yerləşdirməyi planlaşdırıb, MK-dan rayona zəng vurub, gətirilən adamların yaşayacağı evlərin qaydaya salınmasını tapşırırdım. Eyni zamanda bütün kolxozlarda olan sankə və xizəklərin Zağalıya (bu Göyçə gölünün Basarkeçər rayonu hissəsində olan yeganə liman idi) göndərilməsi barədə tapşırıq verdim. Maşınlarla, Sevana, Sevandan paraxod, lotkalarla Zağalıya çatıb bizə gözləyən sankəlarla adamları məsləhət görülmüş evlərə, kəndlərə yola saldım. Sağ olsun Zod, Ağkilsə camaatını. Ləmbəlilər bir gün gürcü maşınlarında, iki gün Gürcüstan dəmiryol vağzalında, üç gün İrəvanda qar-boran içində açıq havada erməni əhatəsində qalmış İrəvandan Sevana bir günə, Sevadan Zağalıya lotkanın içində qar-boran səkkiz saat suyun içində yol getmişdilər. 18 km yolu qar-boran içində sankədə yol getmiş uşaq, qadın, qoca elə hamı nə vəziyyətdə olar, hörmətli oxucu özün

nəticə çıxart. Bu vəziyyətdə qeyd olunan kəndlərə çatan, zavalı soydaşlarımızı Zod, Ağkilsə camaatı isti xörək, çay və yanaq materialları gətirib, bir növ rahatladılar. Rayonda taxıl və s. hər şey bol idi. Çox çətin məsələ yanacaq məsələsi idi. Xoşbəxtlikdən bu rayonda çox torf var idi. Bunları yanacaq təmin etmək üçün sankələri səfərbər etdirib, raykomda III katib işləyən Hüseyn Məhərrəmovla birlikdə Hümbətə həvalə etdim. Onlarda bu işi çox yaxşı təmin etdilər. Adamları məktəbdə, klubda, əsasən kolxozda işlə təmin edib, onlara qabaqcadan taxıl avansı verilməsini təmin etdim.

Ağkilsə kəndində məktəbdə VII-VIII siniflər yox idi. Həmin sinifləri açdırıb, yaşı bu siniflərə çatan uşaqları burada oxutduq. VIII-X siniflərdə oxuyan çox uşaqlar yaxında olan Zod kəndində yerləşdilər. Bu zavalı camaatın bu kəndlərə çatdırınca nə zülümlər çəkdiqləri barədə yuxarıda qeyd etdim. Bir məsələni də qeyd etmək istərdim. Camaatı doldurmuşduq paraxoda və lodkalara. O da balıq tutmaq üçün hazırlanan paraxod idi. Onun da üstü açıq idi. Üç adam üçün kabinkada yer var idi. Orada mən, Hümbət və başqa bir adam oturduq. Hümbətin üç uşağı-oğlu var idi. Məhəmməd, Əhməd, Əli. Məhəmməd böyük idi, ancaq o ikisi 5-7 yaşlarında idilər. Paraxodda, eşikdə uşaqlar hamısı titrəşirdi, dişləri şaqqıldayırdı. Mən öz kürkümü çıxarıb verdim eşikdə olan bir qadına, dedim bu kürkü Hümbətin uşaqlarının üstünə at. Hümbət mənə bağışla deyib o qadına dedi bizimkilər qələt eləyir, nisbətən onların əyni qalırdı. Bu kürkü atası olmayan o üç uşağın üstünə atm. Elə də etdilər. Bu ağır gündə Hümbətin öz xalqına olan belə qayğıkeş münasibəti məndə ona qarşı daha çox müsbət əhval-ruhiyyə yaratdı. Rayonda hamını öz qabiliyyətinə uyğun işlərdə yerləşdirdim. Hümbətin bacarıq və qabiliyyətini nəzərə alaraq ona rayonda ən böyük kolxozlardan biri olan Nərimanlı kolxozuna sədr, rayon su idarəsinə müdir, Raykoop İttifaqda sədr işləmə-

sini təklif etdim. Hümbət məndən üzr istəyib dedi: mən öz camaatımdan ayrılı bilmərəm. Mən onların qayğısına qalmaq istəyirəm. Bu alicənab adamın belə təklifi məni daha çox maraqlandırdı. Onun tələbini ödəyib Ağkilsə ilə bir sovetlik olan Zər kəndinə sovet sədri verməyi nəzərdə tutdum.

Hörmətli oxucu, ləmbəlilərin başına gətirilmiş olan faciəli hadisələri gözümlə görüb, yüzlərlə adamlardan eşitmiş olan mən onlara maddi cəhətcə dayaq durub, o vaxt onların minnətsiz yaşamlarına əlimdən gələnlə qədər köməklik edə bildim. Ancaq heç yadımdan çıxmırdı ki, bu zavallı camaat, uşaqlar, qocalar azdan-çoxdan olan əşyaları ilə birgə erməni əli ilə 2 aya qədər müddətdə iki dəfə yük maşınlarında dəmiryol vaqonlarına, paraxoda, qayıqlara, sankalara atılmışdılar. Bunlar mənəvi cəhətdən o qədər sıxılmışdılar ki, hər bir yük maşını, milis işçisi görəndə vahimələnirdilər. Bunları mənəvi cəhətdən ruhlandırmaq, bu zülm çəkmiş adamlardan tez bir vaxtda rayon məştblı hörmətli aparatda işdə yerləşdirməyi özümə borc bildim. 35.000 azərbaycanlı əhalisi, 1600 nəfər kommunist olan rayonda 18 sovetlik var idi. Ləmbəlilərdən ikisinə sovet sədri vəzifəsi verdim. Ləmbəli camaatının qayğısını çəkən Hümbət İnsanovu Ağkilsə ilə bir sovetlik olan Zər kəndinə, çox savadlı, işgüzar qadın Müsəmmə Hüseynovanı isə ən böyük azərbaycanlı kəndi olan Zod kəndinə sovet sədri qoydum. Mənim bu münasibətim ləmbəliləri çox şadlandırdığı kimi, mənim özümdə də çox böyük ruh yüksəkliyi yaratdı ki, bu zülm, əziyyət çəkmiş soydaşların qarşısında bir azərbaycanlı oğlu kimi, öz borcumu azdan-çoxdan yerinə yetirə bildim.

Ləmbəli faciəsi o qədər böyük faciə idi ki, bütün respublika camaatı bunu bilir, təəccüblənir və əfsuslanırdı. Respublikada gedən məsul iclas və yığıncaqlarda bu faciə ilə bağlı mən və başqaları çıxış edib MK-nı tənqid edirdik. Bu kütləvi faciə nəticəsində yeganə hal idi ki, Ermənistan hökuməti qərar qəbul edib ləmbəlilərin öz kəndlərinə qayıtmalarına icazə verdi. Bu zavallı

camaat sevinə-sevinə öz kəndlərinə qayıdarkən maşınlarını öz qaplarına sürdürüb az-çox qalmış olan əşyasını boşaldarkən, evə sahibləmiş ermənilər bu zavalılara söyüşüb-savaşib bərk vuruşmuşdular. Bu vuruşma zamanı iki qadın iki uşaq və bir nəfər kişi ölmüşdü. Savaş zamanı aldıkları zərbələr nəticəsində iki-üç gün sonra ölənlər də olmuşdu. Ləmbəli faciəsi bu dəfə daha geniş yayıldı ki, orada erməni-müsəlman davası baş vermişdir. Məsələ çox mürəkkəbləşdi. Respublikadan adamlar gedib bir növ qalmaqalı sakitləşdirib Ləmbəlilərə hörmət mənasında onlara ev tikib, içində müvəqqəti də olsa yaşamaq üçün torpaq verdilər. Bu zavallı camaatın gücü və imkanı hardaydı ki, onlar ev tutub yaşayırdılar. Ancaq nə etməli, əlac onda idi ki, bir daldalanacaq düzəldib içində müvəqqəti də olsa yaşamaq lazımdır. Bu yeni verilmiş torpaqda daxma yeri qazarkən Ləmbəlili Həcər və Şarabanı adında iki yaşlı qadın gedir özlərinin sabiq evlərinin qapısından alət və ağac parçası gətirməyə. Bu şeyləri istəyənlər zaman erməni dığaları bu zavallı bacılarımıza vurduqları zərbələr nəticəsində bu iki qadının ikisi də kəndin içində ölmüş idilər. Yəni də bu hadisə ilə bağlı böyük qalmaqalı qopmuşdu. Bu qalmaqalı guya yatırtmaq üçün 3 dığanı həbs etmişdilər. Əlbəttə, bu, göz bağlamaq idi. Bu dığaları aparıb İrəvanda iş verib bir növ Ləmbəlidən müəyyən vaxt uzaqda saxladılar.

Ləmbəli faciəsi o qədər böyük faciə idi ki, ermənilər özləri də bunu gizlədə bilmirdilər. Xüsusilə bu faciənin böyük məştblı olmasını izah etmək üçün bir faktı qeyd etmək istərdim. 1953-cü ilin dekabr ayında MK-nın çox geniş plenumu gətirdi. Plenumda Sov. İKP MK-nın katibi Pospelov da iştirak edirdi. Bu plenumda mən və bir neçə iştirakçılar Ləmbəli hadisəsindən danışdıq. Ancaq həmin plenumda MK-nın I katibi seçilən Surən Tovmosyan və həmin gün İrəvan şəhər komitəsinin I katibi seçilən Şimavon Arzumayan da özlərinin çox geniş tənqidi çıxışlarında Ləmbəli hadisəsinə xüsusi yer verdilər.

Ermənilərin belə məkrli planları onlarla idi. Məsələn, 1945-ci il, 1962-64-cü illərdə Naxçıvanı, Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq, 1942-ci ildə Kəlbəcəri qoparmaq, 1948-53-cü illərdə Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək, 1950-ci il Əzizbəyov rayon əhalisinin Sarıyer faciəsi də bu qəbildəndir.

Görüb şahidi olduğum hadisələri yazmağa danışmağa imkanım yox idi. Ürəyimdə tiğ bağlamış bu hadisələri xalqımıza çatdırmağa imkan tapa bilmirdim. Heydər Əlirza oğlunun düzgün qərarı əsasında mən bunu etdim. 1948-53-cü illərdə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların deportasiya olunmalarının nə vaxtdan, hansı səbəblərə görə deportasiya edilməsinin araşdırıb xalqımıza çatdırılması barədə olan tələb və məsləhətini 28 IV 1997 ildə "Xalq qəzeti"ndə oxudum və çox sevindim. Hadisələrin iştirakçısı olan ona qarşı mübarizə edib, cəzalar almış qocalmış adam kimi hadisələr haqqında, tələsik də olsa, geniş məktub yazıb 1997-ci ilin iyun ayının əvvəllərində prezident aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyevin ünvanına göndərdim. O, da tanış olandan sonra göndərmişdi "Xalq qəzeti"nə. Qəzet isə bu məktubu 3 iyul 1997-ci il nömrəsində "Ermənistan türklərinin deportasiya odisseyası. 1948-53-cü illərin köçü" başlığı ilə olduğu kimi nəşr etmişdir. Qeyd etdiyim kimi həmin məktubda Ləmbəli faciəsini olduğu kimi geniş yer verə bilməmişəm. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, zavallı ləmbəlililər müvəqqəti də olsa, öz ana yurdlarında toplaşıb öz uşaqlarının təlim-tərbiyəsi ilə məşğul ola bildilər. Bu işgüzar, vətənpərvər camaat çox çətinliklərə dözüb vətənimizə, xalqımıza sədaqətlə xidmət edən oğullar yetişdirdilər. İndi ləmbəlilərdən yüzə yaxın müəllim, mühəndis, həkim, aqronom və idarə-müəssisələrdə məsul vəzifələrdə çalışan oğullar olduğu kimi, 17 nəfər elmlər namizədi, elmlər doktoru, professor, akademik kadrları, neçə-neçə Qarabağ uğrunda şəhid və əlil olmuş oğullar yetişib öz xalqına böyük etibar-sədaqətlə xidmət edirlər.

Haqqında söhbət açdığım Hübət İnsanov özünün tərbiyə edib yetişdirmiş olduğu uşaqlarının da xalqımıza lazım olan ayır-ayrı peşələrə yiyələnmələrinə imkan tapıb şərait yaratmışdı. Böyük oğlu Məhəmməd İnsanov Axundov adına ADU-nu bitirib, işgüzar, qayğıkeş müəllim olub, uzun illər bu sahədə məktəb direktoru, müəllim işləyib. İşlədiyi kollektivin, xidmət etdiyi camaatın böyük hörmətini qazanmışdır. İkinci oğlu Əhməd İnsanov Politexnik İnstitutunu bitirib, ali təhsil alıb, geniş sahəli mühəndis-mexanik olub. İşlədiyi kollektivdə öz yaradıcılıq işiylə böyük hörmət qazanmışdır. Üçüncü oğlu İnsanov Əli Hübət oğlu 1946-cı ildə anadan olub, orta təhsili başa vurub Bakıda Tibb İnstitutunu bitirəndən sonra Moskvada aspiranturada oxuyub, elmlər namizədi adı almışdı. Elə Moskvada doktoranturaya qəbul olub, elmlər doktoru adı alıb, Bakıya qayıdıb, uzun illər Bakıda tuperkulyoz xəstəliyinə qarşı müalicəvi institutunun direktoru işləmişdir. Elmlər doktoru, professor, akademikdir.

Bu çox vaciblik kəsb edən elm ocağında xalqımıza olan canyandırıcı sədaqətlə işləməsini nəzərə alıb onu Respublika Səhiyyə Nazirinin I müavini təyin etdilər. Əli İnsanovun burada öz xalqına, öz işinə qayğıkeş yanaşması, böyük hörmət, etibar qazanması nəticəsində intizamlı işini unutmayıb qiymətləndirən qayğıkeş prezidentimiz hörmətli Heydər Əliyev cənabları Əli İnsanovu respublika səhiyyə naziri təyin etdi. Əli İnsanov isə hörmətli prezidentimizə, onun apardığı siyasətə öz əməli işi ilə cavab verir, daha məsuliyyət və sədaqətlə işləyir. İndi səhiyyə sahəsində böyük dönüş yaratmışdır. Xəstəxanaların, ambulatoriyaların, doğum evlərinin sayı xeyli artmış, onların tibb avadanlıqlarla təchizi işi daha çox möhkəmlənmişdir.

**AZƏRBAYCAN DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİNDƏ
ÇALIŞAN MASKALANMIŞ ERMƏNİ GENERALLARI
AZƏRBAYCANDA YÜKSƏK VƏZİFƏLİ RƏHBƏR
İŞÇİLƏRİ, MƏŞHUR ZİYALILARI MƏHV EDİR,
ÖZ QANLI ƏMƏLLƏRİNİ ERMƏNİSTANDA DA
DAVAM ETDİRİRDİLƏR**

Uzun illər Azərbaycanda daxili işlər naziri işləmiş, Azərbaycanın ən yüksək kadrlarını məhv edib, sonralar Mircəfər Bağirovla bir yerdə məhkum edilmiş Xoren Qriqoryanın Azərbaycana, xalqımıza olan düşmən hərəkətləri və mənə qarşı təşkil etdiyi böhtanlar, terror hadisələri barədə qeydlər.

1948-1953-cü illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsi xalqın başına gətirilən müsibətlər dövrün faciəsi idi. Ermənistandan olan azərbaycanlıların köçürülərək Kür-Araz ovalığında yerləşdirilməsi əslində onların fiziki və mənəvi məhvi demək idi.

Bu köçürməyə zidd çıxmağım, üstəlik Basarkeçərin Zod kəndindən Xanlar rayonuna köçürülən azərbaycanlıların oradan erməniləri qovub, özlərinin yerləşdirilməsi Azərbaycanın o vaxtkı daxili işlər naziri X.Qriqoryanın və onun kimilərin xoşuna gəlməmişdi. Elə oldu ki, 1950-ci ildən X.Qriqoryan Ermənistanın daxili işlər naziri işlədi. Xoren işə başlayandan sonra bir neçə dəfə mənimlə görüşdü. Görüş zamanı mənə deyirdi: - "Musayev, Xanlara yaxşı adamlar göndərməmişən".

1950-ci ilin sentyabrında MK-da beş günlük seminar müşavirə çağırılmışdı. Bu beş gün mənim rayonda olmayacağımı bilən X.Qriqoryan Basarkeçərə gəlirdi. Yolda qabaqlaşib danışdıq. Dedi: "Musayev, mən sənə qonaq gəlirəm, sən hara gedirsən? Qayıt gedək rayona. Bizim Qriqoru da, Qariki də götürüb Qarabağa qonaq gedək". Dedim bilirsən ki, mən qayıda bilmə-

rəm, yaxşısı budur sən qayıt şəhərə, müşavirə qurtarandan sonra birlikdə gedərik. Əlbəttə, qayıtmazdı, o, fürsət axtarırdı ki, mən rayonda olmayım, o da öz işini görə bilsin.

Bu o Qriqoryan idi ki, Əliheydər Qarayevi həbs edən və şəxsən onu dindirərkən demişdi: "Azərbaycanda ermənilərə qarşı çox ədalətsiz işlər aparılırdı. Ancaq sağlığınıza, birin ona əvəzini çıxmışam".

Vaxtilə etdiyi söhbətlərindən birində X.Qriqoryan deyirdi: "Respublika ticarət nazirinin müavini işləyən Süleymanov Şaumyan rayonuna yoxlama göndərib, 6 nəfər erməninin üstünə iş açdırmışdı. İş dövlət əmlakının mənimsənilməsi adı ilə təsdiqlənib, respublika Ali Məhkəməsinə göndərilmişdi. Günahlandırılanlardan biri xalamın yoldaşı idi. Xalam mənə rahatlıq vermirdi. Həmişə yanımda oturub ağlayırdı, "onu qurtar, qoyma uşaqlar yetim qala" deyirdi. Mən də öyrəndim ki, iş Ali Məhkəmədədir və ona Ali Məhkəmənin sədri Ayna Sultanova özü baxacaq. Mən, Aynaya zəng edib dedim: "Yoldaş Sultanova, o Şaumyan uşaqlarının haqqında olan işi baxmaq üçün sizə göndəriblər. Eşitmişəm siz özünüz baxacaqsınız, amma iş qondarmadır, onların elə günahı yoxdur. O adamlardan ikisi qohumdur. Hətta biri xalamın əridir. Üç baş körpə uşağı var, xalam məni haldan salıb dinc buraxmır. Onların günahlı olması mənə o qədər də məlum deyil, imkan dairəsində onlara kömək etmə-nizi xahiş edirəm". Ayna dedi: "Xoren, sən bilirsən ki, mən işə ədalətlə yanaşan adamam. Arxayın ol, əgər günahları olmasa, mən günahsız adamlara cəza vermərəm". Baxmayaraq ki, respublikada mənim dediyim sözü, etdiyim xahişi yerinə yetirməyən adam yox idi, ancaq Aynanın bu cavabı mənim xahişimi rədd etmək demək idi. Mən də başladım Ayna haqqında lazımı məlumatlar toplamağa. Ayna bu 6 nəfərin işinə baxdı, onların hər birinə 8-10 il həbs cəzası verdi, xalamın əri Hamayaqa isə 10 il. Bu hadisədən bir az keçəndən sonra Ayna Sultanova-

nı həbs etdim. Onu nə qədər döyüb, söyüb, saçlarını yolub-yoluşdurdumsa, ona qarşı irəli sürmüş olduğum günahların yazıldığı izahata imza atmadı. "Bu, mənə qarşı şər, böhtandır" - deyə çıxırırdı. Əliheydər Qarayevi dağlayıb, dağlama zamanı izahata imza etdirdiyim yadıma düşdü. Aynanı çağırıb imza atmasını yenə təklif etdim, nə qədər cəzalar verdimsə, yazılara imza atmadı. Bu dəfə canlı bir adam çağırıb onun döşlərinə nazik kəndir bağlayıb, nisbətən uzadıb iki qapı arasına qoyub sıxdırdım, çığırtısı göyə çıxdı, çığıra-çığıra dedi: "Ay əclaf, gətir qol çəkim, apar güllələt". Elə də üç izahata imza atdırdım, sonra da güllələndi. Bax, biz Azərbaycanda millətçi müsavətçilərə qarşı belə mübarizə aparmışıq.

Bəli, İ. Stalin daxili işlər orqanlarına o qədər inanıb, icazə vermişdi ki, onlar heç kəslə hesablaşmadan kimi istəsələr millətçi, müsavətçi, kolxoz əleyhinə danışan adı qoyub, həbs edirdilər. Bu günahsız insanları DİO nə vaxt istəsə həbsə alıb, məhv etmişdi. Xüsusilə 1937-ci ildə. Belə hallar xorenlər tərəfindən yüzlərlə olmuşdur.

Bilirdim ki, o, mənimlə yolda görüşüb, mənsiz rayonda olanda mənim əksimə iş aparıb, məndən materiallar toplamağa gedir. Dörd gün rayonda qalıb gecələr işdən çıxarılmış narazı adamları toplayıb izahatlar almışdı. Rayona gələn kimi hamısını mənə dedilər. Mən də MK-ya dedim. Dedilər nə vaxt material təqdim edərsə, onda səni çağırıraq.

Xoren materiallarda inandırıcı bir şey olmadığını başa düşərək MK-ya heç bir şey demir və materialı təqdim etmir. Lakin rayon konfransına iki gün qalmış materialları MK-ya təqdim edir ki, MK faktları yoxlamağa vaxt tapmadan mənim konfransda seçilməyimə mane olsun. Onun bu fırıldaq hərəkətini başa düşən MK katibi deyir: "Sən istəyirsən ki, bizi məcburiyyət qarşısında qoyasan ki, biz Musayevin namizədliyini irəli sürməyək. Amma biz Musayevi müdafiyə edəcəyik, ancaq kon-

fransı keçirmək üçün büro üzvlərindən üç nəfər ÜİKP MK-nın məsul işçisini göndərərək, onlara tapşırıraq ki, bu material haqqında konfransa məlumat versinlər və çıxış edənlərə desinlər ki, bu material haqqında öz fikirlərini bildirsinlər".

Elə də qeyd olunan məsul şəxslər gəldilər, konfrans başladı mən məruzə etdim. MK nümayəndəsi S.Qazaryan material haqqında konfransa məlumat verdi. Çıxış edənlər onun yalan olduğunu, X.Qriqoryanın sentyabrda rayona gələndə gecələr narazı adamları yığıb, onlara vədlər verib, bu materialları topladığını dedilər. Mən təkrar olaraq öz vəzifəmə seçildim, 120 nümayəndədən bir nəfər belə məni qaralamadı. Mərkəzi Komitənin nümayəndələri İrəvana qayıdıb, konfransda nümayəndələrin mənə qarşı olan münasibətlərini, hətta çıxış edən nümayəndələrin də mənə heç bir iradə olmadığını söylədilər. X.Qriqoryanın yaramaz siyasəti MK-ya tam aydın olandan sonra MK bu məsələni bürodə müzakirə etdi. Büronun qərarlarında deyilirdi: "Basarkeçər raykomun 1-ci katibi Musayev haqqında süni, saxta, qəsdədiçi materiallar toplayıb, onu işdən götürmək üçün konfransın keçirilməsinə 2 gün qalmış həmin materialları MK-ya təqdim edən, bu yolla istədiyinə nail olmağa çalışan X.Qriqoryan ciddi və ağır cəzaya layiqdir". Büro onun respublikada az müddətdə işə başlamasını nəzərə alıb, qeyd olunan nöqsanlarını yazmaqla ona ciddi xəbərdarlıq etdi və ona bildirilir ki, özünü şöhrətləndirmək üçün rəhbər partiya işçiləri haqqında bir də belə şər-böhtan yazmaqla məşğul olarsa, onun haqqında daha ciddi tədbir görülməkdir.

Bu Xoren ermənilərin ən bişmiş fırıldaqçılarından biri idi. O, bir azdan başladı mənimlə "dost" olmağa. Bir gün mənə dedi: "Musayev, görürəm sən Qarabağda olmamısan. Qarabağ çox yaxşı yerdir. Bir gün gəlim sənin yanında rayon Daxili İşlər Şöbəsinə işləyən bizim qohum Qaregin Qriqoryanı da götürək gedək Qarabağa". Ona qədər Qareginin onun qohumu olduğu-

nu mən bilmirdim. Əlbəttə, Qarabağa getməyə söz verdim. Ancaq bir sıra səbəblərə görə getmədim. "Macal yoxdu", - deyə boyun qaçırdım.

Mənim işlədiyim rayonla həmsərhəd olan Sarıyer, Qaraarxac, Çobanbulaq yaylaqlarında Azərbaycanın 12-13 rayonun bir milyondan artıq mal-heyvanı yerləşirdi. Bunu da Xoren çox yaxşı bilirdi. Mənə dedi: "Gəlim gedək o yaylaqlara. Orada mənim tanış dostlarım çoxdu. Səni də onlarla tanış edərim".

Xorenin çox xain olmasını və mənim haqqında bu və ya başqa yollarla yalan-gerçək materiallar toplayıb MK-ya təqdim edib, özünə bəraət qazanmaq siyasəti apardığını çox yaxşı başa düşürdüm. Ona və başqa səbəblərə görə bu və ya başqa bəhanələrlə Azərbaycan yaylaqlarına birlikdə getməkdən də yaxamı qırağa çəkdim. Xorenin deməsindən sonra bildim ki, DİN rayon şöbəsinin müvəkkili Xorenin qohumudur, rayonda onun sədaqətli cəsusı və icraçısıdır. Onu işdən azad etmək üçün məsələ qaldırıb, razılaşdırıb azad etdim. Bu, bizim münasibətlərimizi daha da kəskinləşdirdi. Uzun illər Azərbaycanda daxili işlər orqanlarında işləyib, Azərbaycanın qaymağı olan yüzlərlə oğulları məhv edən Xoren indi Ermənistanda işə başladıqdan az sonra burada yaşayan bir azərbaycanlıya görə cəza alsın? Öz işində işləməkdə olan Qaregin Qriqoryan formaca başqa günaha, məzmunca ona görə işdən azad edilsin? Xoren bunlara dözə bilmir, məni vurmaq üçün bəhanə axtarırdı. O, xeyli müddət Basarkeçərdə işləyən Qaregin Qriqoryanı işə salmışdı ki, Musayevə terror etmək lazımdır. Qaregin Basarkeçərin Böyük Məzrə kəndində uzun müddət kolxoz sədri işləmiş və kolxozu talamışdı. Xloyan Ardaşı işdən çıxarıb işini məhkəməyə vermişdim.

X.Qriqoryanın tapşırığına əsasən terror aktını Qaregin, Ardaş, Hamayak, Xloyan və adını çəkmək istəmədiyim bir nəfər azərbaycanlı ilə birlikdə təşkil edib Ali Sovetin sessiyası gedən

günlərdə həyata keçirməli imişlər. Elə də oldu. "Sevan" mehmanxanasında yerləşdim. Gəldiyimin ikinci günü adları qeyd olunan şəxslərin çöldə bir yerdə danışmalarını gördüm. Onlar gəlib mənimlə görüşüb bir-birinin üzünə baxdılar. Əlbəttə, mən şübhələndim. Ancaq bunların mənimlə görüşdüyünü mənə tanıyan üç nəfər də gördü və onlar da gəlib mənimlə görüşdülər. Mən gedəndən sonra terrorçuluq edəcək 3 dığa da gəlir, Qaregingillə söhbət edirlər. Məni görəndən üç nəfəri onlar da görür. Burada o 3 dığaya mənim boy-busatımı tamış edib vəsait və ünvan verib gecə saat 1-2 arasında məni vurmağı tapşırıbmışlar.

Axşam saat 4-5 radələri idi. Mən Ali Sovetdən qayıdan kimi Arşavir Xloyan yanıma gəldi, dedi: "Yoldaş Musayev, biz səninlə birlikdə 1938-39-cu illərdə raykomda işləmişik. Mən sənə məsləhət görürəm elə bu saat bu mehmanxanadan çıx, başqa mehmanxanaya get". Elə də oldu. Mən "Sevan"dan "İnturist"ə getdim. O, mənə dedi: "Özünü gözlə, bu gecə səni xata gözləyir. Allah elməsin bir şey olar. Mənim qardaşlarımın əskisi tüstülüdür. Sonra xataya düşərik. Mən səninlə çörək yemişəm. Özünü gözlə".

Mən "İnturist"də yerləşdiyim nömrədən Dövlət Təhlükəsizlik naziri Qorxmazyana zəng edib təxmini qaydada başa salıb dedim: "İhtiyac varsa, gəlmişəm izah edirəm". "Aydındır, tədbir görürəm". O, mənə demədən iki nəfəri mülkü paltarda göndərüb "İnturist"in kamendaturasının kassasının yanında dayandırmışdı. Gecə saat 12 radələrində həmin üç nəfər cavan dığalar "İnturist"in kamendaturasına gəlib soruşurlar: "Basarkeçərin katibi yoldaş Musayev hansı mərtəbədə, hansı nömrədədir? Biz rayondan gəlmişik onu görməliyik". DTK işçiləri inanırlar ki, bunlardır, elə ordaca onları yaxalayıb ayrı otağa aparır, onların üstündən iki tapanca, üç yekə bıçaq götürmüşdülər.

Gecə saat ikidə Qorxmazyan zəng vurub dedi: "Zəng vurmada adam göndərmədim ki, şübhələndib narahat olarsan, iki

nəfər bizim işçilərdən göndərirəm, gəl nazirliyə". Getdim. O, üç cavanı gətirdilər. Məni göstərib soruşdular ki, bu yoldaşı tanıyırsınızmı? Boyunlarına aldılar ki, bəli, biz bu adamı axtarırdıq. Bununla da onları həbs etdilər. Danışq prosesində mən elə hiss etdim ki, o üzlərdən biri DTK idarəsinin agentı idi. Əlbəttə, məndən izahat almadılar. Ancaq söhbət etdik. Qorxmazyan bir ədəd də tapanca gətirib mənə verdi ki, həmişə özündə saxla.

Sonra eşitdim ki, o cavanların ikisinə hər birinə üç il iş veriblər. Gizli silah saxladığına görə Qaregini işdən azad etdilər. O adını çəkmədiyim azərbaycanlıya da 4 il iş verdilər. Xloyan qardaşlarına iş vermədilər. Ona görə ki, olduğum kimi söylədim ki, əgər Arşavir Xloyan olmasaydı hadisə olduğu kimi baş verəcəkdi. Məsələn haqqında MK-ya xəbər verdilər. MK bu hadisədən sonra mənim təhlükəsizliyimi təmin etmək üçün iki nəfər silahlı cangüdən yanımda saxlamağa icazə verdilər. Mən raykomda işləyən işçilərdən Mirzə Şabanovu və Qara Məmmədovu silahlandırıb kəndlərə və təhlükəli yerlərə gedəndə özümlə apırırdım. Elə bu və bu kimi tədbirlərdən sonra heç bir hadisə baş vermədi.

1945-ci ildə Rusiya Amerika tərəfindən Yaponiyaya hücum edib onu məğlub edəndən sonra belə söz-söhbət gəzdi ki, yaxın günlərdə Türkiyəyə də hücum olacaq. Bu hadisədən çox şadlanan ermənilər bu müharibəni rus ordusunun köməyi ilə ermənilərin aparmasını, komandirlərin ermənilər olması Zaqafqaziya hərbi dairəsi komandanlığı qarşısında qaldıraraq müsbət həll etmişdilər. Böyük Vətən müharibəsindən sonra "erməni diviziyasına" komandir Ayvazyan təyin olubmuş. Bunu mən belə müfəssəl haradan bildim? Ayvazyan paralic olmuşdu. Eviyə yatırdı. Onun ad günü münasibəti ilə kompaniya təşkil olunmuşdu. Ayvazyanın arvadının qardaşı mən işlədiyim rayonda zootexnik işləyirdi. Baş zootexnik olmaq niyyətində idi. Kompaniya keçiriləcək günlərdə mən İrəvanda idim. Həmin zootex-

nikdə İrəvanda idi. Fürsəti əldən verməyən erməni hörmətli yeznəsinin təntənəli ad günündə iştirak etmək üçün Ayvazyanın arvadını yəni öz bacısını götürüb mehmanxanaya mənim yanıma xahiş gəlmişdi. Mən də dəvət üçün öz razılığımı bildirib, məni bağışlamalarını xahiş etdimsə də, əl çəkmədilər. Ertəsi gün gəlib məni apardılar. Çox hörmətli generallar, nazirlər iştirak edirdilər. Onların bir-ikisinin yadında qalan çıxışlarını qeyd etmək istərdim.

Ayvazyan öz çıxışında göstərdi ki, "4 il mütəmadi cəbhədə oldum. Cəbhədəki fəaliyyətimə görə neçə dəfə mükafatlar almışam. Bunu xalq, elə də siz yaxşı bilirsiniz. Yaponiyanın məğlubiyyətindən sonra Türkiyəyə də hücum olacağını eşidən kimi biz erməni generalları-mən, Martirosyan və başqaları Zaqfrontdan xahiş etdik ki, rusların köməkliyi ilə türklərə qarşı erməni diviziyası vuruşsun və komandanlığı da biz edək. Elə də xahişimiz yerinə yetirildi. Bizim diviziyanın mənim komandanlığım ilə vuruşmasına icazə verildi. Bunu eşidən bütün diviziya elə bil toy-bayram içində şadlıq edirdi. Biz müəyyən olunmuş cəbhə yerində tam hazır vəziyyətdə əmir gözləyirdik. Əmr çox gecikdi. Düzü, istədim ki, partizanlıq edib diviziyaya hücum komandası verim. Mən bu fikirdə olduğum ərəfədə əmr gəldi ki, gözətçilərdən başqa qalan diviziyanı geri çəkib onlara istirahət verilsin. Bu əmri alan saatdan mən paralic oldum. Bu beş ildə ki, o geri çəkilmə əmrini yada saldıqca daha da pisləşirəm. Mən o vaxt sağlamlaşaram ki, erməni diviziyası Türkiyəyə hücum etsin. Onda mən bu yataqdan hoppayıb, komandir olmasamda sırası əsgər kimi vuruşaram. Əzizlərim, siz həkimləri günahlandırırırsınız ki, bu beş ildə mənə niyə müalicə etmirlər. Ancaq yazıq həkimlərdə nə günah var? Mən sizə dedim, nə vaxt müalicə olunmuş olaram. Qoy Allah o günü bizə qismət eləsin. Sizin sağlığınıza, düşməni ilə vuruşmaq arzusunda olan erməni oğullarımızın sağlığına".

Hansı dərdədən paralic olub 5 il yorğan-döşəkdə yatan gene-

ralın çıxışından oxucu yəqin ki, erməninin iç üzünü ilə tanış oldu. ƏZİZ oxucu! Sən də öz xalqının belə oğlu ol. Öz erməni düşmənlərinə qarşı belə barışmaz ol. Bil ki, erməni tarix boyu Azərbaycan-türk xalqına qarşı düşmən olmuş daha da qəddar düşmən olaraq qalır.

Ayvazyandan sonra Azərbaycanda uzun illər daxili işlər naziri işləyən Xoren Qriqoryan çıxış etdi və dedi: "General Ayvazyan çox haqlı olaraq bildirdi ki, türklərə qarşı mübarizəni daha da gücləndirmək lazımdır. Mən uzun illər Azərbaycanda işlərkən türk-pərəst müsəvatist-trotskiçilər - hansılar ki, gizlənməmişdilər, rəhbər işlərdə işləyirdilər, yazıçılar idilər, mən onlardan çoxlarını tapıb, lazım olan divanları tutmuşam".

O, divan tutduğu çox azərbaycanlıların adını çəkdi. Ancaq ikisinin adını xüsusi qeyd etdi. Onlardan biri Əliheydər Qarayevi idi. Deyirdi "Qarayev çox türkpərəst idi. Müsəvatçılara başçılıq edirdi. Erməni uşaqlarını görməyə gözü yox idi. Bunlar barədə müəyyən qədər material əldə edəndən sonra qərara aldım ki, onu həbs edim. O, Bakıda deyildi, Naxçıvanda idi. Özüm getdim Naxçıvana, elə oradaca həbs etdim. Döyü-döyü gətirdim. Bakıda çox döydürdüm. Yazmış olduğum günahlara imza atmadı, irəli sürülmüş günahları boynuna almadı. Başqalarından, döymək nəticəsində onun özündən əldə etdiyim dəlillər barədə Bağirova danışdım. O dedi: "Bu o qədər ciddi material deyil. Ciddi məşğul olun, nəticəsini mənə deyin". Getdim, idarəyə çağırtdım. Mən dediyim günahları boynuna almadı. Şişləri qızartdırıb belindən dağladım. Yənə imza atmadı. Bir yekə dəmir qızartdırıb gətirdim. Şişdə kürəyində idi. dedim ki, indi yazdığımıza qol çəkirsənmi? Dedi ki, yox. Böyük qızarmış dəmir yaxınlaşanda çıxır, ağlayıb qol çəkməsi üçün yalvardı: "Amandır tez gətir". Şiş kürəyində, dəmir qabağında o, öz ünvanına yazılmış olan günahlara imza qoydu. Səhəri apardım Bağirova göstərdim. Dedi ki, indi bu əclafa ağır cəza vermək

olar. Ayna Sultanova da belə yolla həbs edilib güllələndi. Bu müsəvat itlərini biz belə tapıb cəzalandırdıq. Yazıçı Müşfiqin də boynuna belə qoydum. "Azərbaycanda olan qaymaq müsəvatist adlandırdığım adamları belə tapıb cəzalandırmışam", - deyər X.Qriqoryan sözünü yekunlaşdırdı.

Belə söhbətləri Azərbaycanın daxili işlər nazirinin müavini Markaryandan da eşitmişdim. 1942-ci ilin payızında müharibə vaxtı çağırışa gəlməyib gizlənməmiş olan adamlardan 18 nəfər 18-35 yaşlı azərbaycanlı oğlanlar günün günorta çağında Basarkeçər rayon mərkəzinin kolxoz bazarında rayonlarda çağırılmış nümayəndələrin iştirakı ilə qol-qola bağlanıb güllələndilər. 20-25 nəfərində yaxın günlərdə güllələnməyə barədə xəbərlər yayılırdı. Bunu eşidən Azərbaycan hökumət rəhbərləri bu vəhşi aksiyanı dayandıraraq, Gədəbəy rayonunda respublika Daxili İşlər Nazirinin və bir neçə rayonların DİŞ rəislərinin, raykom katiblərinin iştirakı ilə müşavirə keçirdi. Müşavirədə Azərbaycan DİN-nin müavini Markaryan iştirak edirdi. Müşavirədən sonra Basarkeçərin raykom katibi Alaxeryan 2 respublikanın nazir və nazir müavinlərini qonaq apardı. Nəzərə alaraq ki, Alaxeryanla mən bir yerdə işləmişdik, bir-birimizə yaxşı münasibətimiz var idi. Həm də mənim işlədiyim rayon çox uzaqda idi. Alaxeryan əl çəkmədən məni də qonaq apardı.

Qonaqlıqda 15-dən çox yüksək vəzifəli şəxslər iştirak edirdi. Söhbət dövrün tələblərinə uyğun hadisə və məsələlərdən gərdirdi. Nazir və Azərbaycandan gələn nazir müavini dövrlərə uyğun apardıqları işlərdən, əvvəllər yüksək vəzifə tutub, sonralar bu və ya başqa səbəblərdən həmin vəzifələrindən çıxarılmalarından söhbət edirdilər. Onu da qeyd edim ki, məclisdə azərbaycanlı birçün mən idim. Azərbaycanın nümayəndəsi olan erməni Markaryanın danışdıqları məni çox maraqlandırır. O, Azərbaycandan 1937-39-cu illərdə çox vəzifə, sənət adamlarını həbs edib, cəzalandırmasından danışdı, onu da əlavə etdi ki,

"O, vaxt Azərbaycanda Xalq Komissarları Sovetinin sədri işləyən Hüseyn Rəhmanov ermənilərə dolanmaq üçün şərait yaratmırdı. Qarabağa taxıl, pul, sənaye malları ilə nisbətən az kömək edirdi. Bunlar barədə erməni yoldaşlar mənə deyirdi. Əldə etdiyim bu və ya bu kimi materiallara əsaslanıb, bizdə təsərrüfat müdiri işləyən bir ləzgi balasına tapşırıq verib göndərdim ki, H.Rəhmanovu tut gətir mənim yanıma. Getdi, tutdu, döyə-döyə gətirdi mənim kabinetimə. Gələndən sonra mən ona bir neçə sual verdim. O, mənim suallarımın uyğun cavab vermədi. Ləzgiyə dedim, at yerə, o saat da atdı yerə. Çox döyüb əzdi, mən də başına 1-2 təpik vurdum. Burnundan qan açılıb, ayağıma töküldü, özündən getdi. Bir qədərdən sonra özünə gəldi, dedim, ayağıma tökülən qanı yala, yalamadı və dedi: "Mən erməni gülləsi ilə ölürəm, ancaq erməni ayağı yalamaram". Çox döyüb əzdikdən sonra, tərtib olunmuş işi təqdim etdim üçlüyə. Onlarda ölüm cəzası verməyə qərarı aldılar. Qoymadım ki, onu rus və azərbaycanlı əsgəri güllələsin. Öz tapancamla özüm güllələdim. Və dedim: "Yadında saxla sözlərini, o dünyaya apar və denən, erməni gülləsi ilə ölüb buraya gəlmişəm".

Bundan başqa o azərbaycanlılar haqqında çox nalayiq sözlər danışdı.

Mən buna dözə bilməyib, mənə dəvət edən katibdən pərt halda getməm barədə icazə istədim. Bu katib mənə sakitləşdirmək üçün tez mənə sağlığımın bədə qaldırdı. Əlbəttə, Markaryan bilmirdi ki, bu mərəkədə azərbaycanlı iştirak edir. Markaryan mənə iş yerimi, fəmiliamı soruşub özünün erməni ikiüzlülüyünü işə salıb dedi: Elə mən bu yoldaş Musayevi tapıb tanış olacaqdım. Mən bunun haqqında çox yaxşı sözlər eşitmişdim.

Bağirov mənə bu müşavirəyə göndərən zaman Musayev adlı bir katibin haqqında çox müsbət sözlər dedi.

Oxucu, erməni hiyləsini, ikiüzlü yaltaq olmasını elə burada da görmək olar. Mən cavan oğlan idim. Çoxdandı katib işlə-

mirdim, işləsəm də, Bağirov nə mənə işlədiyim rayonu, nə də mənə özümü yaxından tanımır və bilmirdi. Ancaq bu dəqiqədə erməni mənə onun sağ əli etdi.

Bunu deməkdə məqsədim odur ki, erməni elə oradaca mənə ələ almağa çalışdı. Görün erməni necə ikiüzlüdür. Ona görə də erməniyə qarşı mübarizə apara bilmək üçün biz həmişə sayıq olmalıyıq.

Yuxarıdakı qeydlər az da olsa təsəvvür yaradır ki, uzun illər Azərbaycanda hüquq-mühafizə orqanlarını zəbt edib, azərbaycanlıları məhv edən erməni cinayətkarlarla mübarizə adı ilə nələr etmişlər. Bunu hətta Bağirov özü də öz məhkəməsində etiraf edib demişdi ki, mən daxili işlər orqanlarını azərbaycanlılara cəza və əziyyət vermək üçün fürsət, imkan axtaran, bunun üçün hazır, səfərbər olan ermənilərə tapşırıq vermişəm, onlar da bacardıqları qədər Azərbaycan oğullarının qaymaq hissəsini qırmışlar, ona görə də mənə güllələnmək azdır, mənə dörd bölsəniz yənə də haqlısınız.

"Qaymaq" sözü X.Qriqoryanın xalasına yazdığı məktubdan götürülmüşdü. O, öz məktubunda yazıbmiş ki, xala, heç fikirləşib dərd çəkməyin, azərbaycanlılar nə qədər sadə iş sahibləri olan erməni öldürmüşlərsə, mən onun iki əvəzi azərbaycanlıların qaymaq hissəsi olanları qırdıracağam.

Vaxt, zaman dəyişdi. Öz tabeliyində olan vətəndaşların məhvini özü planlaşdıran İ.Stalin öldü. Onun sağ qolu olan L.Beriyanın rolu nisbətən azaldı. Ölkədə gedən vəziyyəti özü başa düşdüyü kimi qiymətləndirən Beriyanın bir neçə erməniyi öz ətrafında sıx birləşdirib, dövlət çevirilişi etmək üçün tədbirlər gördü. Onu bilən Xruşşov Beriyanı və ətrafında olan erməniləri həbs etdirdi. Stalinin tapşırığı və Beriyanın bilavasitə rəhbərliyi, göstərişi ilə daxili işlər orqanlarındakı işçilər, nə qədər rəhbər partiya, sovet kadrları günahsız qaydada həbs edib, güllələyib, sürgün etmişlər - bu münasibətlə SSRİ-nin hər yerində, o

cümlədən mənim işləməkdə olduğum Ermənistanda da 1953-cü ilin iyul ayının əvvəllərində geniş partiya fəalları iclası keçirildi. Burada Moskvadan da nümayəndə iştirak edirdi. Bu iclasda mən çox kəskin çıxış edib, X.Qriqoryanın və Markaryanm öz ağızlarından eşitdiklərimi, X.Qriqoryanın şəxsən mənim özümə qarşı etdiyi iyrənc hərəkətləri, hətta terror yolu ilə məni aradan götürmək cəhdini danışdım.

Azərbaycanda da X.Qriqoryan, Markaryan və başqaları haqqında çox faktlar aydınlaşıb, onların işdən götürülüb cəzalandırılmaları barədə kəskin çıxışlar olub, qərarlar qəbul edilmişdi. Bu məsələ 1953-cü ilin, səhv etmirəmsə, noyabr ayında Azərbaycan MK-nin plenumunda müzakirə olundu. Bağırov işdən götürüldü, Yaqubov MK-nin katibi seçildi. Bu plenumda Sov. İKP MK-nin katibi Pospelovda iştirak etmişdi. Bundan sonra təhqiqat işləri başlandı. M.Bağırov, X.Qriqoryan və bir neçəsinə güllələnmə cəzası verildi, digərləri də uzunmüddətli həbs cəzasına layiq görüldülər. Çox-çox adamlar məhv oldusa da, ağır cəza, əzab-əziyyətlərə düçar edildisə də, yenə haqq gəlib öz yerini tapdı.

Həmin məsələ ilə bağlı 1953-cü ilin dekabr ayında Sov. İKP MK-nin katibi Paspelovun iştirakı ilə Ermənistan KP MK-nin plenumu oldu. Plenum 3 gün davam etdi. Daxili işlər orqanları üzərində MK-nin zəif rəhbərliyi, Beriya ilə 1-ci katib Arutyunovun yaxın olmaları, bunun nəticəsində Ermənistana dəyən zərərlər, Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların qeyri-qanuni köçürülmələri və bir sıra məsələlər çox tənqidi qaydada müzakirə olundu. Plenumda mən də çıxış edib, DİO-da uzun illər aparılan qanunsuz hərəkətlər, X.Qriqoryanın mənim haqqımda yalançı materiallar toplaması, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların qanunsuz köçürülməsi haqqında kəskin çıxış edərək MK-nin saxlamaq istədikləri katibi Larisa Qriqoryanın da katiblikdən götürülməsini təklif etdim. O da Arutyunov və

başqa katiblərlə birlikdə işdən azad edildi. Arutyunov son sözündə özünü müdafiə etmək məqsədilə Xorenin mənim haqqımda təqdim etdiyim materialın məzmununu açmaqla MK-nin bu barədə qəbul etdiyi qərarın mətnini oxudu. Və dedi ki, o, Musayev haqqında qərəzli material təqdim edib, onun katib seçilməsini məsləhət görməməyimizi tələb edirdi. Biz onu eşitmədən məsələni çox dərinliyi ilə yoxladıq, Musayevi işdə saxladığımız, X.Qriqoryanı cəzalandırdıq. Onu da qeyd etdi ki, DİO-nun təqdim etdiyi materialları yoxlamadan, nəticə çıxarmadan tədbir görməmişdir. Ona görə də Arutyunov işdən götürülüb ən aşağı işə - bir çox sovxoza direktor göndərilisə də, ona partiya cəzası verilmədi. X.Qriqoryanın məsələsinə isə, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Azərbaycanda baxılırdı...

GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏT ƏZİZ ƏLİYEV HAQQINDA XATİRƏLƏRİM

Mən işə başlayan vaxtdan Azərbaycanın və onun qabaqcıl, işgüzar adamlarının iş metodu və fəaliyyəti ilə maraqlanıb, onların qabaqcıllarının təcrübəsindən istifadə edirdim. Bu sahədə Azərbaycan qəzetləri və radio mənim köməkçim olsa da, işlə əlaqədar görüşdüyüm adamlardan da çox şey öyrənir, belə şəxsiyyətlərlə görüşmək üçün həmişə can atırdım.

1937, 1940, 1941-ci illərdə Azərbaycanda səhiyyə quruculuğu, səhiyyə kadrlarının hazırlanıb kənd yerlərinə göndərilməsi, Kəlbəcər, İstisu sanatoriyalarında böyük işlər aparılması barədə qəzetlərdə çox yazılırdı, radioda çox danışılırdı. Bu işlərin təşkilatçısı kimi özü İrəvandan olan Əziz Əliyevin adı çox çəkilirdi. Onun haqqında çox müsbət danışılar gedirdi. Bu işə məni çox maraqlandırır. İşlədiyim Basarkeçər rayonu İstisudan cəmi 30 km aralı idi. Avtomaşın yolu da var idi. Gedib göürdüm ki, doğrudan da, burada nəhəng quruculuq işləri gedir, binalar tikilir, yol çəkilir, sanatoriya üçün böyük müalicəvi şərait yaradılır. Söhbətlər zamanı bu görülən işləri Əziz Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlayırdılar. Bu böyük şəxsiyyətin özü ilə şəxsən görüşüb tanış olmaq arzusu məndə daha da çoxalardı. Ancaq hələlik buna nail ola bilmədim.

Elə oldu ki, 1942-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanla həmsərhəd olan Qarabağlar rayonuna rəhbər işə dəyişdirildim. İşlə əlaqədar Şərur rayonunun özündə, Sədərək, Maxta, Dəmirçilər, Künnüt, Qarabağlar, Kərki kəndlərində çox olurdum. Olduğum kəndlərdə, Naxçıvanda Əziz Əliyevin xalqa olan qayğıkeş fəaliyyətindən çox danışırıldı. Çoxları mənə sual verirdi ki, Əziz Əliyev köhnə irəvanlıdır, sən onu tanıyırsanmı? Mən "hələlik yox" deyəndə deyirdilər ki, çalış tanış ol, çox qiymətli adamdır.

İş elə gətirdi ki, 1943-cü ilin əvvəllərində işlədiyim rayondan bütün şitili aparmaq məqsədi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1-ci katibi Nəcəfov, Şərur raykomunun 1-ci katibi (fəmiliası yadımda deyil) və 4 nəfərdə kolxoz sədrələri - Əli, Vəli Qaraşovlar, Məmmədsalah və Ələsgər mənə qonaq oldular. Burada mən söz saldım ki, yoldaş Nəcəfov, sizin kəndlərdə Əziz Əliyevin camaatın xeyrinə olan fəaliyyətindən, onlara köməyindən tez-tez danışılar. Orada olan kolxoz sədrələri və Şərur raykomunun katibi də Ə.Əliyevin xalqa olan böyük qayğıkeşliyini təsdiq etdilər. Sonra Nəcəfov Əziz Əliyevin İranda apardığı böyük işlərdən, 9 min nəfərlik kürd qoşununun bizə qarşı olan mənfə münasibətini dəyişdirib, bu münasibəti yaxşılaşdırıb, onların bizə qarşı zərərsizliyini təmin etməsindən, həm də onun Dağıstanda apardığı çox məhsuldar işindən, Dağıstan xalqını sürgün bəlasından xilas etməsindən çox geniş danışdı. Məndə Əziz Əliyevə qarşı məhəbbət daha da artdı.

Əziz Əliyev Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara da öz qayğısını əsirgəməmişdi. Buradakı dinc əhaliyə xidmət etmək üçün 15 nəfər azərbaycanlı həkim hazırlayıb göndərmişdi. Onlardan üçü elə Qarabağlar rayonunda mənim yanımda işləyirdi. Onlar gələndə kimi rayonun 32 kəndinə ancaq bir erməni feldşeri xidmət edirdi.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Əziz Əliyevin İranda ki 9 minlik kürd ordusu ilə apardığı işin müsbət nəticəsi barədə İrəvan camaatı da danışırıldı. Elə oldu ki, 1946-cı ilin əvvəllərində mənim iş yerim dəyişildi, Basarkeçər rayonunda işlədim. Mənə qədər bu rayonun rəhbərləri adətən erməni olduğundan Azərbaycan camaatını yollarda, bazarda, dağa-arana gedib gələndə zaman bu və ya başqa bəhanələrlə çox incidirdilər. Mənim bu rayona işə gəlişimdən sonra vəziyyət yaxşılaşdı doğru tam dəyişdi. Elə indi də Biləsuvar, Ağcabədi, İmişli rayonlarının köhnə işçiləri ilə görüşən zaman o günləri yada sahrılar.

Bu yaylaqlara işlə əlaqədar Azərbaycanın rəhbər işçiləri də çox gəlirdilər. Onlar gəlib yaylağa gedərkən mənimlə görüşürdülər. Əlbəttə, qonağım da olurdular. Onlarla olan görüşlərdən bir neçəsi yadımdadır.

Azərbaycanın o vaxtkı kənd təsərrüfatı naziri Poladov. Sovxozlar nazirinin 1-ci müavini, sonra Şamaxı raykomunun 1-ci katibi işləyən Hidayət Səmədov, yaylaqla əlaqədar olan rayonların raykomlarının 1-ci katibləri, Ağcabədi, Şəki raykomunun 1-ci katibi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Umud Süleymanov, Qazax raykomunun katibi Hüseyn Cavadov, Gəncə vilayət partiya komitəsinin 2-ci katibi, Şamaxının sabiq 1-ci katibi İsmayıl Allahyarlı, Ucar, Füzuli rayonlarının 1-ci katibləri Nəbiyev, İmanov və bir sıra məsul yoldaşlarla çox görüşür, fikir mübadiləsi edirdik. Adımı çəkdiyim bu yoldaşlar respublikada işləmiş və indi də işləyən adamlardan danışanda Əziz Əliyevin adını ən birincilər sırasında çəkərək onun iş fəaliyyətindən, vətənpərvərliyindən, xalqımıza olan qayğıkeşliyindən, müharibə vaxtı İranda gördüyü böyük işlərdən, Dağıstan xalqına olan xidmətlərindən fəxrlə və fərəhlə danışirdilər. Hətta bəziləri belə bir söz də işlədirdilər ki, əgər hamımız xalqımıza Əziz Əliyev kimi xidmət etsək, Azərbaycan cənnətə dönər.

1948-ci ilin son ayları idi. Məni Moskvaya oxumağa göndərdilər. Orada oxuyanlar yüksək vəzifələrdə olmuş və ya olan şəxslər idi. Burada mən Şəkinin 1-ci katibi Umud Süleymanovla bir otaqda qalırdım. Qonşu otaqlarımızda Dağıstandan, Qabardino-Balkardan, Özbəkistandan, Saratovdan yoldaşlar qalırdı. Onlarla tez-tez görüşür, söhbət edirdik. Dağıstandan olan yoldaşlarla daha tez ünsiyyətə girdik. Vilayət komitəsinin şöbə müdiri Hacıyev, Çuxuryurd raykomunun 1-ci katibi (fəmiyası yadımda deyil) müharibə vaxtı onların ölkəsinin düçar olduğu bələdlərdən, qonşuları olan çeçen, inquş, bulqar və qaraçayların başına gətirilən müsibətlərdən dağıstanlıların da bu müsibət

ərəfəsində olduqlarından, onları bu bələddən xilas etmiş olan Əziz Əliyevdən danışirdilər. Yadımdadır dağıstanlılar bizimlə söhbət edəndə zaman Nalçik şəhər partiya komitəsinin katibi Bəziyev müdaxilə edib dedi: "Özünüzü öyməyin, bunların həmyerlisi Əziz Əliyev olmasa idi, siz qonşularınızdan pis günə düşəcəkdiniz. Qoy o kişi sağ olsun ki, sizi qurtardı". Onlar da dedilər: "Bəziyev, bizə şər etmə, dağıstanlılar nəsil boyu Əziz Əliyevin fəaliyyətini, bizə olan xidmətini yadımdan çıxara bilmərik". Bu söhbətlər zamanı mən də şadlanıb fəxr edirdim. Umud da mənə deyirdi, Talib, danışma bir gün Mahaçqalaya gedərik, sənin qiyabi tanıdığın Əziz müəllimlə tanış edərəm.

1948-ci ilin dekabr ayının ortaları idi. Bir gün Umud Süleymanov mənə dedi: "Talib, muştuluğumu ver, çox arzuladığın, qiyabi dostun Əziz Əliyev akademiya oxumağa gəlib, özü də bizim pədyezddə 4-cü mərtəbədə 3 otaqlı mənzildə ailəlikə yaşayır. Sözümlə yerinə yetirib səni onunla tanış edəcəyəm". Bunu eşidən mən çox şadlanıb Süleymanovdan xahiş etdim ki, verdiyi vədə əməl etsin.

Sabahısı 4-cü mərtəbədə koridorda əyləşib Əziz Əliyevi gözləyirdik. Bir azdan o gəldi. Biz ayağa qalxıb onu qarşıladıq. Umudla çox səmimi görüşəndən və məni ehtiramla salamlayıandan sonra Umud dedi: "Əziz müəllim, bu oğlan sənin həmyerlidir. Özü də orada böyük bir rayonda raykomun 1-ci katibi işləyir. Qiyabi qaydada siz və sizin iş fəaliyyətinizlə çox yaxşı tanışdır. Çoxdan Sizinlə şəxsən tanış olmaq arzusundadır. İndi isə məndən çox xahiş etdi ki, onu şəxsən Sizinlə tanış edim".

Əziz Əliyev bu sözdən sonra məni çox mehribanlıqla qarşılayıb çox səmimi qəbul etdi. Bir qədər söhbətdən sonra bizi mənzilə çaya dəvət etdi. Əlbəttə, biz öz razılığımızı bildirib, getmədik. Bir neçə gün sonra yenə görüşdük. Bu dəfə əl çəkmədən bizi yenə içəri dəvət etdi. Bu dəfə gedib, xeyli söhbət elədik. Bir qədərdən sonra mən dedim: "Yoldaş Əliyev, mən Ermənistan-

da işləyirəm. Azərbaycanın, onun qabaqcıl adamlarının həyat və fəaliyyəti ilə çox maraqlanıram. On ilə yaxındır ki, Sizin xalqımıza, millətimizə, dövlətimizə etibarlı, sədaqətli xidmətiniz barədə çox xoş söhbətlər eşidirəm. Bunlar məni çox şadlandırır. Ermənilərlə damşan zaman mən Sizinlə fəxr edirəm. Düzünü deyək, onların çoxu da Sizin fəaliyyətinizlə tanışdırlar".

Sonra xahiş etdim ki, fəaliyyətiniz dövründəki iki məsələ barədə özünüz ətraflı danışasınız. Birincisi, İranda olub 9 min nəfərlik kürd ordusunun bizə qarşı olan mənfi münasibətini dəyişdirib onların bizə qarşı zərərsizləşdirilməsi ilə bağlı aparıldığı işlər barədə, ikincisi, Dağıstana necə getməyi və o xalqı ağır fəlakətdən necə qurtarmağı barədə. Mənim bu suallarımı eşidən Umud Süleymanov bir az incikliklə dedi, ay Talib, sənə maraqlandığın bu iki məsələ barədə mən ki, sənə danışmışam, o gün dağıstanlılarda müfəssəl danışdılar.

Əziz Əliyev dedi: "Umud, həmyerlimi incitmə, bu məsələlər çox genişdi. Ancaq qısa məzmununu danışaram. Uşaqlar, bilirəm ki, ikiniz də müharibə illərində və indi yüksək rəhbər partiya işində işləyirsiniz. Müharibə başlayandan az sonra böyük bir minqarda Sovet ordusu İranda yerləşdirildi. Müharibənin ağır günləri idi. Almanlar həmişə irəliləyirdi. İranda isə almanların təsiri çox idi. Bizim ordu daxilində yerli camaat arasında işi aparmaq üçün etibarlı partiya işçiləri, müvəqqəti də olsa, iş aparmaq üçün ora göndərilirdi. Mənim rəhbərliyimlə də bir dəstə adam ora getdik. Görüləsi bir çox tədbirlər vardı, ilk növbədə almanların təsiri altında olan 9 min nəfərlik kürd qoşunlarının bizə olan mənfi münasibətlərini dəyişdirmək üçün böyük bir iş aparmaq lazım idi. Bu məsələ isə mənə həvalə edilmişdi. Mən aparılması bir çox işləri təmin etməklə bərabər öyrəndim ki, kürd qoşunu başçısının kiçik qardaşının toyu olacaq. Mən toyun vaxtı, yeri, toyu olacaq oğlan və gəlin, onların kişi, qadın qohumları, qohumluq, yaş dərəcələri və s. barədə müfəssəl

səl məlumat topladım, kürd adət-ənənələrinə uyğun olaraq onlara hansı hədiyyələr veriləcəyini, bu hədiyyələrin toyun hansı yerində, məqamında təqdim ediləcəyini müəyyənləşdirdim. Qeyd etdiyim bütün şərtləri çox dəqiq və vaxtında yerinə yetirdim. Çox xırdalamadan onu deyim ki, bu tədbir çox böyük kömək etdi, təsirini göstərdi. Biz əsas məqsədimizə çatdıq. Kürd qoşunu zərərsizləşdirdik, bizə qarşı çox yaxşı münasibətdə oldular.

İkinci sualınızın cavabı. Müharibənin çox çətin günləri idi. Şimali Qafqazın və Zaqafqaziyanın Rusiya ilə əlaqəsinin kəsilməsi təhlükəsi gözlənilirdi. Bildiyiniz kimi, müharibənin gedişində xüsusilə Azərbaycanın həlledici rolu var idi. Qafqazda yaşayan çeçen, inquş, qaraçaylar, çərkəzlər, bolqarlar haqqında böyük tədbirlər görülür və görülməkdə idi. Dağıstanda vəziyyət çox ağır və təhlükəli idi. Dağıstan sahəcə böyük, əsasən dağlıq vilayət idi. Bu və ya bu kimi məsələlərlə bağlı çox böyük çətinliklərlə o vaxt Siyasi Büronun ən nüfuzlu üzvlərindən biri olan L. Beriya məşğul olurdu. O, bir sıra məsul adamlarla birlikdə Bakıya gəlmişdi. Bir çox götür-qoydan sonramən də Beriya ilə birlikdə Dağıstana-Mahaçqalaya getməli oldum. Vəziyyət o yerə çatmışdı ki, mən evə baş çəkə bilmədim. Başqa bir adam vasitəsi ilə evdən bir münasib çamadan gətizdirdim. Beriya ilə birlikdə yola düşdük. Mahaçqalada vilayət komitəsinə getdik. Orada da makinaçı qadın və iki nəfər təlimatçı var idi. Beriya onları çağıraraq özünün kim olduğunu dedi və onlara bildirdi ki, bu yoldaş Əziz Əliyev mənim nümayəndəmdir. 2 gündən sonra teleqram alacaqsınız ki, Əziz Əliyev Dağıstanda İ.V.Stalinin nümayəndəsidir. Elə oldu ki, 2 gündən sonra teleqram aldım. Mən bu 2 nəfər təlimatçıyı, dövlət idarələrində qalıb işləyən bir neçə qoca, yaşlı və ya şikəst adamları çağıraraq, onların tanıyıb-bildiyi kəndlərin hörmətli ağsaqqallarının, tayfa başçılarının siyahısını tutdum. Onların köməkliyi ilə vilayətdə olan kəndlə-

rin ağsaqqallarının böyük yığıncağını keçirib, respublikada olan vəziyyəti, qonşu çexen, inquş və b. xalqların başına gələn-ləri izah edib, Dağıstan xalqını da belə bədbəxt hadisələr gözlədiyini onlara başa salıb, Dağıstan xalqının tarixən qəhrəman xalq, Şeyx Şamil nəslə olduqlarını izah etdim. Şeyx Şamildən belə bir hadisə danışdım ki, Şamili əsir götürən çar hökuməti onu öldürmür. Bir gün padşah Şamili özü ilə teatra aparır. Özü ilə yanaşı oturdur. Padşahın arvadı da burada olur. Birdən Şamil bərkədən əsnəyir. Padşahın arvadı deyir: "Yavaş əsnə, bizi udarsan". Şamil qorxmadan deyir: "Madam mı musılmanı svininu ne yedim" ("Biz müsəlmanlar donuz əti yemirik"). Arvad hirsələndə padşah arvadına deyir: "Bu, o kişidir ki, bir ovuc adamla 25 il böyük rus hökuməti ilə vuruşmuşdur. Bunun xətrinə dəymək olmaz". Bax, camaat, Siz padşahla üz-üzə oturan həmin əsir Şamilin nəvə-nəticələrisiniz.

Sonra qarşıda duran bu çətin vəziyyətdən çıxış yolları axtararaq bu qeyrətli ağsaqqallara söz verdim. Çıxış edənlər mənim barəmdə xoş söz deyib, səfərbəredici söhbətlər edib, hər biri öz üzərinə vəzifə götürüb, bir həftəliyə vaxt istədilər. Həftənin sonunda kim neçə nəfər atlı, silahlı, yapıncılı və neçə nəfər piyada əsgər gətirib təhvil verməlidir - dəqiqləşdirdik. Elə də oldu. Həftənin axırında 1900 nəfər atlı, silahlı, yapıncılı, 2000 nəfər piyada əsgər təhvil alınıb cəbhəyə yola salındılar. Bundan sonra müharibə qurtarana kimi və elə də ondan sonra bu qeyrətli adamlar bizə arxa oldu. İşimizdə öz qaydasında getdi. Dağıstan xalqı düşər olduğu bu bələdan qeyrətlə qurtardı".

Əziz Əliyev bizim verdiyimiz suallara çox məzmunu cavablar verib, bizə bir çox məsləhətlər, qiymətli tövsiyələr də etdi. Dedi: "Çox şadam ki, böyük rayonlarda rəhbər işlərdə işləyirsiniz. Əgər xalqın, millətin, dövlətin, kollektivin, dost və yoldaşların hörmətini qazanmaq istəyirsinizsə, ona sadıq olun, ehtiyaclarını öyrənin, ən əsası isə, yeni-yeni işgüzar kadrlar hazır-

layın. Sərxoşluğa, rüşvətخورluğa və belə xoşa gəlməz hallara yol verməyin. Yol verənlərin qarşısını alın, tərbiyə edin. Əgər nəticə verməsə, xətanın dərəcəsinə və s. uyğun tədbir görün. Əgər tərbiyə etmək istəyirsinizsə, özünüz tərbiyəli, intizamlı olun. Qoy sizdən öyrənsinlər".

Biz və şəxsən mən Əziz Əliyevin dahiyənə iş təcrübəsini, çox qiymətli məsləhət və tövsiyələrini çox həssas və səmimiyyətlə eşidib, özümün iş prosesində bir qanun kimi istifadə edəcəyimi qət etdim. Doğrudan da, 1949-cu ilin sonunda işə qayıdanda o göstəriş və məsləhətləri qanun kimi işdə tətbiq edib, çox böyük nəticələrə nail oldum.

Moskvada bir il Əziz Əliyevlə münasibətdə olub, ondan çox şeylər öyrənib, iş prosesində tətbiq edə bilməyim nəticəsində Ermənistanda işlədiyim məsul vəzifələrdə xalqıma hər tərəfli kömək edə bildiyim üçün bu gün də fəxr edib, o unudulmaz şəxsiyyəti qəlbimdə yaşadıram. İndi də çox xoşbəxtlik ki, müstəqillik əldə etmiş respublikamıza bu çətin günlərimizdə, erməni işğalçıları tərəfindən torpaqlarımızın bir hissəsinin işğal olunduğu bir vaxtda dünya miqyaslı bir siyasətçi, diplomat, dövlət xadimi, böyük şəxsiyyət Heydər Əliyev başçılıq edir. Biz xalqımızın bu qəhrəman oğlunun ətrafında sıx birləşib, respublikamızı bu ağır vəziyyətdən daha tez qurtarmaq naminə tam səfərbər olub, onun tapşırıq, məsləhət, göstəriş və əmrlərini kəsirsiz yerinə yetirməliyik. Niatımız bundadır.

MƏŞHUR ERMƏNİ YAZIÇISI AVETİK İSAHAKYANIN İÇ ÜZÜ

Sovetlər dövründə belə bir qayda vardı ki, respublika Ali Sovetinə seçkilər başa çatdıqdan sonra yeni seçilmiş deputatların ilk iclasını ən hörmətli, ağsaqqal deputatlardan biri açırdı. O da bu sessiyada Ali Sovetin sədrinin və onun müavininin namizədliyini irəli sürüb, səsə qoyurdu. Əlbəttə, o, rəhbər partiya orqanları tərəfindən hazırlanmış adam olurdu və seçiləcək deputatların adı, familyası və qısa tərcümeyi-halı barədə ona məlumat və tapşırıqlar verilir.

1951-ci ili idi. Ermənistan SSR Ali Sovetinin seçkiləri keçirildi. Mən də ikinci dəfə olaraq deputat seçilmişdim. İlk sessiyanın açılması, sədr və müavinlərin seçilməsi barədə təklif vermək məsələsi şair Avetik İsaahakyan tapşırılmışdı. Məni isə iki müavindən biri, həm də birinci müavin təklif etmək tapşırığı verilmişdi.

Avetik İsaahakyan durdu, çox təmkinli qaydada səhnəyə qalxdı, sessiyanı açıq elan etdi. Sonra sədr vəzifəsinə nəzərdə tutulduğu kimi, İsaahakyan adlı bir nəfəri təklif etdi və həmin adam seçildi. Sonra məni təklif etməli idi. Lakin məni təklif etmədən ikinci müavin vəzifəsinə nəzərdə tutulmuş adamı təklif etdi və o da seçildi. Məni təklif etməyə gələndə, demək olar ki, dili tutuldu, başladı ki, "mi türk, mi türk", yəni "bir türk, bir türk". Yerdən elə bildilər ki, mənim adım onun yadından çıxıb, səsləndilər ki, "Musayev, Musayev". Yəni dili tutmadı dedi "Musayi". Ancaq ürəyi gəlmədi səsə qoysun. Yerdən ad-familiyamı deyib, bir deputatın təklifi ilə səsə qoydular və seçildim. Bu o Avetik İsaahakyan idi ki, özünün "Əbüləla-Mərri" kitabında ərəb həyatından bəhs edir. Orada yüzlərlə müsəlman adı çəkir. Belə ki, mənim ad familiyamı deməkdə o, çətinlik çək-

məmali idi. Sadəcə, dili tutmurdu ki, bir türkü erməni hökuməti tərkibinə ikinci adam kimi təklif etsin. Erməni hökuməti tərkibində müsəlman görmək istəməyən bu həmin Avetik İsaahakyan idi ki, Azərbaycanda onun adı göylərə qaldırılır, az qala S.Vurğun qədər xalqa sevdirməyə çalışılırdı.

Sonralar görüşəndə zarafatla deyirdim, Avetis ağa, mənim adım nə tez yadından çıxdı? Deyirdi ki, sən də adını "Musayan" yaz, yadımdan çıxmasın.

Baxın, bu idi erməni ziyalısının əsl iç üzü.

ERMƏNİLƏRİN DÖVRƏ UYGUN APARILMIŞ OLDUQLARI İKİÜZLÜ SİYASƏTLƏRİ İLƏ BAĞLI BİR NEÇƏ CANLI FAKTLAR

Türklərə, azərbaycanlılara qarşı həmişə düşmənçilik hissi bəsləyən ermənilər tarixən çox yaltaq ikiüzlü olub, özlərinə mövqe qazanmaq, ayaqlarına yer eləmək üçün əvvəllər dost, qonşu, kirvə adlandırdıqları adamlara imkan düşən kimi xəyanət ediblər. A.S.Puşkinin "Sən qorxaqsan, sən oğrusan, sən ermənisen!" deyə dəqiq xarakteristika verdiyi ermənilərin siyasət və planlarını öyrəniş, onlara qarşı qəti mübarizə aparmaq xalqımızın bu günü və gələcəyi naminə hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur.

Ermənistanda doğulub, təhsil alıb, uzun müddət ortada yüksək vəzifələrdə işləməyim, respublika rəhbər orqanlarının tərkibində olmağım mənə ermənilərin xalqımıza qarşı aparmış olduğu gizli və açıq düşmənçilik siyasətləri ilə bilavasitə tanış olmaq üçün imkan və şərait yaratmışdır.

Bu kitabda erməni xisləti ilə bağlı müşahidə etdiyim bir sıra fakt, hadisə və cizgiləri oxucuların nəzərinə çatdırdım. Erməni naqisliyi, erməni qorxaqlığı, erməni ikiüzlülüüyü ilə bağlı canlı şahidi olduğum daha bir neçə faktı qeyd etməyi də vacib bildim.

1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başladı. Müharibə çox ciddi gedirdi. Hitler Sovet torpağında böyük addımlarla irəliləyirdi. Sovet dövlətinin məğlub olmasını gözləyənlər də az deyildi. Bunlardan biri də ermənilər idi. Onlar qabaqcadan özlərinə gələcək gün ağlamaq məqsədilə öz nümayəndələrini Hitlerin yanına göndərərək özlərinin 1919-cu ildə daşnak hökumət başçısı olmuş Xatisyanı tapıb Hitlerlə təqdim etmişdilər. 1942-ci il avqust-sentyabr aylarında bu barədə "Pravda" qəzetində karikatura şəklində də verilmişdi.

Erməni daşnak hökumət başçısı və daxili işlər naziri olub 1919-cu ildə Qarsda 93 azərbaycanlı kəndlərinin camaatını qıraraq, çılpaq-paltarsız damlara doldurub yandırmış olan Xatisyan daşnak dövləti dağılandıqdan sonra gizləniş 1942-ci ildə Böyük Vətən müharibəsinin ən ağır günlərində Hitlerin xidmətinə getmişdi. Hitler isə onu Qafqaza göndərərək Rostov vilayətində çoxsaylı ermənilər yaşayan Armavir şəhərinə göndərmişdi ki, erməniləri səfərbər edib Sovet dövlətinin məğlub olmasına yaxından kömək etsin. Qafqazı Hitler zəbt edən kimi Zaqafqaziya üzrə qubernator olub Zaqafqaziyada qalınış olan azərbaycanlıların kökünü kəsə bilsin. Daşnak hökumət başçısı olmuş Xatisyan Rostov vilayətinin ən çox erməni yaşayan Armavir şəhərinə gətirilib orada yerləşdirilməsi və onun planları barədə 1942-ci il iyul və avqust aylarında "Pravda" qəzeti öz nömrələrinin birində karikatura şəklində vermişdi ki, Hitler onu maşa ilə zibil vedrəsindən çıxarıb ona nələr vəd edir. Onların bir-birinə verdikləri vədlər aydın idi. Xatisyanın borcu daxilədə olan ermənilərin səfərbər edib Sovet dövlətinin yıxılıb dağılmasına kömək edib yeni yaradılacaq faşist dövlətində ermənilərə Qafqazda, Zaqafqaziyada yer almaq. Hitlerin vədi isə aydın idi - Sovet dövlətinin dağılmasında yaxından əməli işi ilə iştirak edən erməniləri və onların sabiq daşnak hökumətinin başçısı Xatisyanı Zaqafqaziyaya qubernator qoymaq. Hitler tarixdən bilirdi ki, ermənilər tarix boyu Türkiyə hökumətinə qarşı xəyanətkarlıq edib onun dağılmasına çalışmışdı. Hitler ona da inanırdı ki, ermənilər Sovet dövlətinin dağılmasına kömək edəcəkdir. Ona görə də erməni daşnak başçısına inanıb, onu Qafqazda, Zaqafqaziyada özünə etibarlı hökumət başçısı olacağına inanıb, onu qabaqcadan Qafqazda yerləşdirmişdi. Xatisyan isə öz məqsədinə çatmaq və Hitlerin tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün öz çirkin niyyətlərini həyata keçirməyə başladı. O elə başa düşürdü ki, Sovet dövləti və Stalin tezliklə məğ-

lub olub ölkədən qaçacaq. Xatisyan Stalini hörmətdən salıb, onun təsirini azaltmaq məqsədi ilə karikatura çəkdirib onu ermənilər arasında yaymışdı. Karikaturanın əsas ideyası ondan ibarətdi ki, Stalin dəvə karvanı düzəldib, it dəvə karvanı çəkən kimi, o da karvanını çəkib apararaq ölkədən qaçır.

1943-cü ildə Qarabağlar rayon komitəsinin I katibi işləyirdim. İşlə bağlı Millidərə zonasına getdim. Orada on bir kənd var idi. Bura rayondan da çox daha uzaq idi. Həmin zonaya gəndə 3-4 gün orada qalmalı olursan. Şuqayıbdı oldum. Şuqayıb kəndində işləri qurtardıqdan sonra axşam tərəfi idi, soyuqlu hava idi. Kolxozçular təklif etdilər ki, axşamçağı bu soyuq havada bizim kənddən getməyiniz bizim üçün hörmətsizlik olar. Bu gecə bizim qonağımız olmalıyıq. Kolxozçuların təklifini rədd etmədən o kənddə, elə də həmin rayonda çox hörmətli olan Seyid Əli kişiye qonaq oldum. Evdə oturub çay içərkən gördüm evin divarları təmir olunub. Divarda bir neçə cərgə dəvə karvanı, yanında da it-keçi dəvə yüklü bir karvan başda bir adam dəvəni çəkir. Bunu o qədər də fikir vermədən yatağa uzandım. Səhər buradan gedib bir neçə kəndlə məşğul olandan sonra Bayburt kəndində Hüseynqulu Abbasova qonaq oldum. Gördüm ki, bununda evi təmir olunub. Seyidin evindəki şəkillərə burada da rast gəldim. Soruşdum, ay Hüseynqulu, müharibənin bu ağır günlərində hamı aclıqdan-korluqdan qurtarmağa can atır. Maşallah, millidərəlilər evlərinə təzə formada, karvanlı itli-pişikli dəvə karvanı çəkdirib, ağardıb təmir edirsiniz. Hüseynqulu dedi: Yoldaş Musayev, hər şey taxılın başındadır. Siz bu rayona gələndən sonra sağlığınıza taxılımanız bol olub, sizin ayağınız çox bərəkətlidir. Allah sizə ömür versin. Taxıldan korluğumuz yoxdur. Evin təmiri də düzünü deyim, Kərnidən üç erməni özləri ilə hər bir materialı gətirib taxılınan çox ucuz qaydada dəyişib evləri ağardılar. Bizim qonşulardan Şuqayıblılar, Ahqırıxlılar da ağartdılar. Mən də onlara baxıb ağartdım.

Yəqin ki, pis eləməmişəm. Sağlığınıza dolanışığımız da pis deyil. Bununla bu söhbətimiz qurtardı. Yatan zaman elə oldu ki, yastığım - üzüm lap karvan başını tutana tərəf düşdü. Karvan başına baxanda tam Stalinin şəklini gördüm, gözümə inanmayıb lampanı lap yaxın gətirməyi xahiş etdim. Çox diqqətlə baxıb gördüm ki, yanılmamışam. Karvanbaşının şəkli tam Stalindi. Dəvələr yüklənib, yükün böyründən şeylər asılıb, yanlarında it-keçi şəkilləridə çəkilib, gecə sabaha kimi yata bilməyib öz-özümə deyirdim, Stalinin bu vəziyyətə salınmış şəklin qabağında mənəm olduğumu - yatdığımı görüb-bilən olsa mənəm halım necə olar? Güllələnməməmi? Deyə fikirləşə-fikirəşə sabaha kimi yata bilmədim.

Səhər mən görəcəyim bütün işləri buraxıb təcili İrəvana getdim. MK-da hadisəni - vəziyyəti söylədim. Sən demə, Xatisyanın yaxın vaxtlarda Zaqafqaziyada qubernator olacağına ümid bəsləyən ermənilər Ermənistanın başqa rayonlarında da belə hərəkətləri planlaşdırmışdılar.

Cəbhədə erməni dviziyasında intizamın zəifləməsini bilən hökumət orqanları Ermənistanın partiya Sovet orqanları qarşısında məsələ qoymuşdular ki, dviziyada intizamı möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görsünlər. Bu barədə geniş iş aparılırdı.

Müharibənin ağır günləri idi. Alman ordusu cəbhədə, xüsusilə Qafqazda çox ciddi irəliləyirdilər. Bu irəliləmədə Xatisyanın nə qədər təsiri olmasını deyə bilmərəm, ancaq mətbuatda açıq yox, aralarda bir çox ermənilər fəxrənib Xatisyanı tərifləyirdilər. Bunun əleyhinə də partiya orqanlarında ciddi iş, təbliğat aparılırdı. 1942-ci ildə müharibənin ən dəhşətli günlərindən birində raykom katiblərinin iştirakı ilə İrəvan şəhərində geniş bağlı plenum keçirildi. Burada ordu hissəsində və kütlə arasında müharibəyə kömək mənasında ciddi qərar və danışıqlardan sonra erməni dviziyasında yaranmış olan intizamsızlığı aradan qaldırmaq, möhkəmləndirib izahat işini gücləndirmək

məqsədlə MK-nın II katibi, Ali Sovetin sədri Xaçik Akopqanyanın başçılığı ilə 15 nəfər də MK-nın başqa üzvlərindən olan bacarıqlı raykom katiblərindən və nazirlərindən ibarət briqada təşkil edilib, iki ay müddətində orduda iş aparmaq üçün erməni dviziyasına göndərildilər. Bunlar cəbhəyə bu dviziyaya köməyə gedəndən az sonra cəbhədə vəziyyət daha da ağırlaşdı. Erməni dviziyası yerləşmiş olan cəbhənin sağ və sol tərəfində alman qoşunları müqavimətə rast gəlmədən böyük irəliləyiş edib bir çox vacib müdafiə istehkamları olan yerləri zəbt etmişdilər. Bu məğlubiyyətdə erməni dviziyasının tam günahkar olması barədə yuxarı orqanlar tərəfindən Ermənistanın partiya sovet orqanlarına çox təsirli göstərişlər verib ciddi tədbirlər görülməsini tələb etdilər. 1942-ci ilin sonları idi. MK-da plenum keçirildi. Hakopçyan MK-nın katibliyindən, MK-nın üzvlüyündən, Ali Sovetin sədri vəzifəsindən, elə də onunla olan 15 nəfər işdən kənarlaşdırılıb MK-nın tərkibindən çıxarılaraq cərimə batalyonlarına göndərildilər. Dviziyanın komandası tərkibində də böyük dəyişikliklər edildi. Xoşbəxtlikdən müharibədə SSRİ qləbə çaldı. Xatisyanı zibil yeşiyindən çıxaran Hitler özü də Xatisyanla birlikdə zibil yeşiyinə düşdü.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müharibə qurtarandan sonra Xatisyan təşkilatına xidmət etmiş 6-7 yüz adam öz ailələri ilə birlikdə Qazaxstana sürgün edildilər. Xatisyanın xidmətinin nəticəsi də bu oldu. Basarkeçər, Martuni, Bayazit rayonlarından bu münasibətlə sürgün edilənləri dəmiryol stansiyalarına çatdırmaq üçün məndən 15 yük avtomasını istədilər, mən də verdim. Bu sürgün edilən ermənilərin əşyalarını daşıyan şoferlərdən biri Məsi Həşimov indi Mehdiabad qəsəbəsində yaşayır.

Ermənistanda Qriqori Arutyunov 1938-1953-cü illərdə Ermənistanda KP MK-nın I katibi işlədi, o çox böyük hörmət qazandı. Onu "Qriqor qurucu" adlandırırdılar. Doğrudan da, er-

mənilər üçün yaxşı işlər görmüşdü, böyük miqdarda rəhbər kadrlar yetişdirmişdi. Ermənilərin bir çox millətçilik planlarının həyata keçirilməsi sahəsində də "xidmətləri" vardı. Lakin elə oldu ki, 1953-cü ilin dekabrında Beriya hadisəsi ilə bağlı onun da məsələsi müzakirə edilirdi. Sov. İKP MK-nın katibi Paspelovun iştirak etdiyi plenumda onu işdən götürüb, partiya da saxlanıb-saxlanmaması məsələsini müzakirə etdilər. Plenum 3 gün davam etdi. Məsələ çox tənqidi qaydada gedirdi. İclaslararası fasilələr verilirdi. Fasilələr zamanı Arutyunov cibindən papiros çıxarıb, əlində adamlara göstərən mənada saxlayır, yandırmaq istəyəndə kibrit tapmırmış kimi özünü aparırdı. Bunu bəlkədə qəsdən edirdi. Ancaq faktır ki, gün ərzində hər biri 15-20 dəqiqəlik tənəffüslər vaxtı ona yanaşib papirosunu yandıran da olmadı.

Bununla onu demək istəyirəm ki, dünən yalvarıb ayağının tozunu silməyə görə icazə istəyənlər - nazirlər, raykom katibləri və ona özünü dost kimi təqdim edənlərin hər hansı biri irəli durub onun papirosunu yandırmadılar.

Bu hadisəni bir mən yox bütün erməni aktivi görür və son vaxtlara kimi danışdırlar ki, heç bir erməni "Qriqor qurucunun" papirosunu yandırmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürmədi.

Bax, erməni belə yaltaq, belə ikiüzlü, belə etibarsızdır.

İkinci bir fakt. Azərbaycanın Sarıyer, Qaraarxac, Çoban bulağı, Qurbağaçay yaylaqlarına hər il köç başlayanda yol Basarkeçər rayonundan keçdiyindən və mən bu rayonda uzun müddət rəhbər vəzifələrdə işlədiyimdən Azərbaycanın yaylaqlara qalxan əhalinin təsərrüfatlarını yoxlamağa gedən rəhbər işçilərin əksəriyyəti mənə qonağım olurdular. Mənə də yanımda mənə və mənə qonaqlarıma xidmət edən, Basarkeçər bazarı ilə əlaqədar olaraq yaylaqda olan azərbaycanlı ferma işçiləri ilə tanış, "dost" olan, bütün ermənilər kimi, yaltaqlığı çox yaxşı bacaran Aram adında bir erməni işləyirdi. Aram qonaqlara

qulluq edərkən soruşurdu ki, məsələn, yoldaş Poladov (Poladov o zaman Azərbaycanın kənd təsərrüfatı naziri idi) və ya yoldaş Həsənov (onun yanında olan sovxoz direktoru və kolxoz sədrindən soruşurdu), ferma müdiri, məsələn, Mamed necədi? Cavab verəndə ki, Mamed çıxarıblar, indi Əlidi, bu dəfə də soruşurdu ki, bəs ferma müdiri Əli necədi? Deyəndə Əlini çıxarıblar, indi Vəlidir, onda qayıdıb Vəlini soruşurdu. Bu söhbətlərin birində rəhmətlik Poladov dedi, ay Musayev, bu işini başa sal ki, hamı bilir, başa düşür ki, o, Əlini, Vəlini soruşmur, o ferma müdirini soruşur, qoy desin ki, Ferma müdiri necədi?

Elə bundan sonra el içində bu bir məsəl kimi yayıldı. "Aramın dostu taki ferma müdiri olsun adı hər nə olursa olsun". Yəqin ki, erməni ikiüzlülüyünü sübut etmək üçün bu faktlar kifayətdir.

KƏLBƏCƏR-GÖYÇƏ QIZILI

(Zod qızıl mədənlərinin istismara verilməsi tarixindən)

İlahi Göyçəyə pay ayıranda öz səxavətini əsirgəməmişdir. Onun bir-birinə həyan olan arxalı dağları, büllur kimi saf bulaqları, zümrüd meşələri, geniş ormanları sanki Göyçə gölünün aynasında özünə tumar çəkir, gələni də, gedəni də yalnız özünə xas olan gözəlliyi ilə heyran qoyur. Göyçənin əsrarəngiz təbiəti bəlkə də insan oğlu dil açandan bəri dillər əzbəri olmuşdur.

Mayasını saf təbiətindən alan göyçəlilər, görünür, elə buna görə həssasdırlar, şair təbiətlikdirlər. Yəqin ki, belə olmasaydı, Göyçə Sarı Aşıq, Aşıq Alı, Dədə Ələsgər, Miskin Abdal, Növrəs İman, Xəstə Bayraməli, şair Bəhman kimi dühaları və onların layiqli davamçılarını ərsəyə çatdırmazdı. Bunlar Göyçənin qiymətli insanlarıdır.

Lakin Göyçənin qoynunda saxladığı başqa bir sərvəti də vardır. Bu Zod qızıl mədənləridir. Əsrimizin 20-ci illərində yeni qurulan, əslində rus imperiyasının varisi olan Sovet imperiyası bu qədim diyarımızın sinəsinə daha bir qılınc çəkdi. Onu yarıya bölüb qərb tərəfini ermənilərə bəxş etdi. Qızıl mədənlərinin bir hissəsi Ermənistanın payına düşdü. Elə indiki kimi, o vaxt da xalqımızın haqlı etirazlarına məhəl qoyan olmadı. O dövrdə biz bilməsək də, rus və erməni geoloqlarının burada qızıl mədənlərinin mövcudluğu barədə məlumatları vardı. Hələ VII-VIII əsrlərdə oğuzlar həmin mədənlərdən qızıl çıxarmışlar. Əsrimizin 30-40-cı illərində hər üç respublikanın faydalı qazıntılarını öyrənmək və yeraltı sərvətlərini aşkar etmək üçün Tiflis şəhərində Zaqafqaziya Geoloji Kəşfiyyat İdarəsi yaradılmışdı. İdarəyə bir çox dövlət səlahiyyətləri verilmişdi. Geoloqlar 40-cı illərin sonlarında Göyçədə, Kəlbəcər və Tərtər bölgələrində böyük miqyaslı geoloji kəşfiyyat işləri aparırdılar.

Yaxşı yadımdadır 1950-ci il sentyabrın sonları idi. O vaxt mən Basarkeçər partiya komitəsinin birinci katibi idim. Gecə saat iki radələrində Sahakyan fəmiyalı tanımadığım bir erməni evə zəng vurub Zaqafqaziya qızıl axtarış briqadasından olduğunu bildirdi və cidd-cəhdlə xahiş etdi ki, onları qəbul edim. Mən səhər onları qəbul edəcəyimi bildirdim və telefonun dəstəyini yerinə qoydum. Dərhal təkrar zəng vurdular. Gec də olsa, onları qəbul etməyimi israr etdilər. Belə olduqda onların milis idarəsinə gedib rəislə birlikdə raykoma, iş yerinə gəlmələrini məsləhət bildim. Bu barədə milis rəisinə də zəng etdim və onların şəxsiyyətlərini dəqiqləşdirməyi tapşırıdım. Elə də oldu.

Həmin gecə kabinetdə görüşdük. Onlar öz vəsiqələrini təqdim etdilər. Dedilər ki, hələ beş ili bundan əvvəl Mirbəşir (indiki Tərtər) rayonunun Tərtər çayında qum içərisində qızıl nümunələri tapmışıq. Bu beş ildə Mirbəşirdən başlayaraq İstisuya qədər dəre, təpə, bulaq və çaylarda axtarışlar aparmışıq. Lakin istənilən nəticəni əldə edə bilmirdik. Bu il isə yenidən işə girişdik. Mirbəşirdə, Kəlbəcərdə, İstibulaqda və Çaykənddə axtarışlar apardıq. Yenə əliboş qaldıq. Ümidimiz boşa çıxdığından İstisuya çatmadan qısa yolla Basarkeçərə keçib, oradan da Tiflisə getməyi qərarlaşdırdıq. Yolda Söyüdlü yaylağı adlanan yurd yerində oturub çörək yeyən zaman bulaq suyunun axdığı hamar qara daş üzərindəki xırda-xırda çatlar içində qızıl qırıntıları gördük. Həmin daşlardan 6 ədəd qızıl qırıntısı çıxartdıq. Təxminən müəyyən etdik ki, qızılın mənbəyi bu bulaq çıxdığı Dəvədamı adlanan təpədədir. Elə buna görə də gecənin bu vaxtı sizə müraciət etdik. Xahişimiz budur ki, səhər bizə fəhlə, nəqliyyat və digər lazım olan əşyalar verəsiniz.

Onların tələbləri səhər tezdən ödənildi dörd gün qazıntı işləri aparıldı. Nəticədə aydın oldu ki, təqribən yeddi-səkkiz əsr əvvəl buradan qızıl çıxarmışlar. Qazıntı zamanı 2,5-3 metr dərinlikdə kirkirə taxıl və yaxud qum üyütmək üçün əl dəyirmanı,

kirəmid qızıl parıltıları ilə zəngin olan daş parçaları tapıldı. Dördüncü gün mən özüm də oraya getdim. Axtarış gücləndirildi. Bu barədə Ermənistan hökumətinə məlumat verildi.

Hökumətin sədri Sahak Karapetyan, onun müavini, ixtisasca geoloq Suren Movsesyan və başqaları təcili Basarkeçərə gəldilər. Qazıntı aparılan yerlərə getdik. Onlar tam əmin oldular ki, burada böyük perspektivi olan qızıl mədənləri mövcuddur. Özlərinin görəcəkləri tədbirlərdən danışdılar. Mənə də müvafiq tapşırıqlar verdilər.

Lakin istər qazıntı aparılan yer, istərsə də qızıl çıxmasına güman gələn yerlərin çox hissəsi Azərbaycan ərazisinə düşürdü. Mən bu barədə Karapetyana məlumat verdim. O isə dedi: "Birincisi, qızıl məsələsi yalnız Moskvanın səlahiyyətinə aiddir. İkincisi isə, Teymur Quliyevlə özüm danışaram. Anastas İvanoviç Mikoyanla da məsləhətləşərəm və ondan xahiş edəərəm ki, mədənin istismara verilməsində bizə yaxından köməklik etsin. Sən rayondan asılı işlərlə ciddi məşğul ol. Fəhlə qüvvəsi, nəqliyyat, yeyinti və digər təxirəsağınmaz məsələləri həll et".

Axtarış işləri gündən-günə genişləndirildi. İki respublikanın tam sərhədində yeməxana, anbar, yataqxana tikintisinə başlandı.

Qızıl yataqlarının çox hissəsinin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunun ərazisində yerləşməsinə baxmayaraq, qızıl yataqlarını istismara vermək üçün fəhlə qəsəbəsi, mədənin ətrafında əsaslı tikintilər də Zəd kəndində inşa edilməyə başlandı. Mədənəndən 12-15 metr uzaqlıqda olan Qırxbulaqdan su gətirmək üçün kanalın, dəmir yolunun çəkilişi planlaşdırıldı.

Azərbaycan torpağında qazıntı işlərinin aparılması, əlbəttə, onun rəhbərlərinə bəlli idi. 1951-ci ildə Kirovakan vilayət partiya konfransında mən öz çıxışında bu məsələyə toxunub dedim mədən əsasən Azərbaycan torpağındadır, sonra onlar öz sahələrini alarlar. Ermənistan KP MK-nın o vaxtkı katibi

Arutyunov dərhal yerindən qabardı və dedi ki, Karapetyan bu barədə T.Quliyevə danışsın.

Tikinti işləri böyük sürətlə aparılırdı. Sonralar öyrəndik ki, A.Mikoyan SSRİ Dövlət Plan Komitəsində və nazirliklərdə bu məsələni Ermənistanın xeyrinə həll etdirib. Bu nadir və qiymətli sərvətə sahib olduqları üçün ermənilər şadlıqlar keçirib, rəhbərlik isə dövlət səviyyəsində banketlər verdi. Qızıl yataqlarının ermənilərin əlinə keçməsində xarici ermənilərdə az rol oynamadılar. Məhz onların təkidi və Ermənistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, Basarkeçər kəndində anadan olmuş Viktor Hambarsumyanın təşəbbüsü ilə sonralar qızıl emalı zavodu və fəhlə qəsəbəsi Zodda tikilmədi. Qəsəbə Basarkeçər kəndində salındı, zavod isə Vedi rayonunun Dəvəli kəndində tikildi və həmin kənd Ararat qəsəbəsi, zavod isə Ararat qızıl-saflaşdırma zavodu adlandırıldı. Ermənilər bu addımı çox uzaqgörənliklə atdılar. Əvvəla, başdan-başa azərbaycanlılar yaşayan rayonda qiymətli metal müəssisəsi yaratmaq istəmədilər. Çünki fəhlələr Basarkeçər və Kəlbəcər rayonlarının əhalisindən, yəni azərbaycanlılardan olacaqdı. Bundan başqa, belə bir zavodun Azərbaycan sərhədi zonasında salınması onları vahiməyə salırdı ki, Azərbaycan sabah öz qızılına sahib olar. Elə buna görə də ermənilər çox ustahqla öz hiyləgər metodlarından bacarıqla istifadə etməklə zavodun yerini dəyişdirdilər. Onlar bunun üçün belə bir "dəlili" ön plana çəktilər ki, guya zavod Göyçə gölünün ekologiyasına ciddi zərər vura bilər. Guya ki, yuyulmuş qum Göyçə gölünə axıdılar və onun bulaqlarının gözünü tutar, gölün qurumasına səbəb olar. Bu da Ermənistanı yox şəklinə salar. Beləliklə, zavod mədəndən 280 kilometr kənarda, Araz çayının 8-10 kilometrliyində tikildi. Bu isə ermənilər üçün çox əlverişli idi. Çünki onlar Araz çayının sularından o məsafədə istifadə etmirlər. Çayın çirklənməsi onları qətiyyətlə maraqlandırmırdı.

Biz, əlbəttə, o dövrdə ermənilərin bütün hiylələrini görürdük, bəzən bu və ya digər yolla etirazlarımızı bildirirdik. Lakin elə bir sistemdə yaşayırdıq ki, bizim haqq səsimizi eşidən belə yox idi. Bəzən də daxili əzabımızı, nifrətimizi bürüzə verməklə, özümüzü məhv etmiş olurduq. Belə işlər orada yaşayan azərbaycanlılara, xüsusilə də rəhbər partiya dövlət işçilərinə çox baha başa gəlirdi. Ermənilər bizi millətçiliklə təqsirləndirib, ağır cəzalar belə verməkdən çəkinmirdilər.

O vaxtlar Azərbaycanın müstəqil olması ürəyimizdən keçsə də, bizə xəyal kimi görünürdü. Yəqin ki, müstəqil olsaydı, respublika öz halal sərvətini - Kəlbəcər qızılını ermənilərə güzəştə getməzdi. Mən bu fikirləri məhz ona görə yazıram ki, yeni nəsil gənclərimiz çətinliklə əldə etdiyimiz müstəqilliyi göz bəbəyi kimi qorusunlar, onun yolunda canlarını belə əsirgəməsinlər. Cavanlara xahişim budur ki, Vətəni sevsinlər, onu əldə etmək nə qədər çətindirsə, əldə saxlamaq bir o qədər çətinidir. Torpaqlarımızın bir qarışını da heç kimə güzəştə getmək olmaz. Tariximizdə müharibələr, qələbələr, məğlubiyyətlər çox olub. Lakin babaların qoruyub saxladıkları torpaq - ana vətəni itirilməyib. Əminəm ki, bu gün ermənilərin min bir fırlaqla müvəqqəti işğal etdikləri ərazilərimiz qaytarılacaq, ildə 6-7 ton qızıl verən mədənlərimiz də öz həqiqi sahibinə özümüzə çatdırılacaqdır.

Bir daha yadda saxlayın ki, qızıl çıxan torpaqlar Azərbaycanın olub. Azərbaycanın da olmalıdır. Bunu gələcək nəsillər yaxşı bilməli və torpaqlarımızın qaytarılması uğrunda əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər. Yaxşı olardı ki, Kəlbəcər tərəfdən də qızıl çıxarmaq işi dərhal başlansın. Kəlbəcər işğaldan azad edilən kimi bu işə başlansa xeyli iş yeri açılar, o tərəfin sərhəddi daha möhkəm olar.

1948-1953-CÜ İLLƏR KÖÇÜRÜLMƏSİNƏ MANE OLUB, "SƏHVLƏRƏ" YOL VERDİYİMƏ GÖRƏ ALDIĞIM CƏZANIN ÜZƏRİMDƏN GÖTÜRÜLMƏSİ

1948-1953-cü illər köçürülməsi barədə İ.Stalinin qərarına və bu qərarın həyata keçirilməsinə qarşı zidd çıxışlarıma və həmin qərarın yerinə yetirilməsinə mane olan cəsarətimə görə o vaxtkı Ermənistanın rəhbərliyi tərəfindən mənə cəzalar verilməsi barədə yazmışam. Bəlkə də bütün bunlar kiməsə inandırıcı gəlməsin. Buna görə də 1959-cu ildə Vedi rayonun Şirazlı kəndində kolxoz sədri işləyərkən vaxtilə almış olduğum həmin cəzanın üzərimdən götürülüb, bacarığıma uyğun işlə təmin edilməyim barədə MK-ya erməni dilində yazmış olduğum ərizənin bir nüsxəsini bu günə qədər saxladığım erməni dilində surətini və tərcüməsini bu kitaba daxil etməyi özümə borc bildim.

"Ermənistan Kommunist Partiyası
MK-nın Katibi S.H.Tovmasyan yoldaşa
partiya üzvü Musayev Talib Qurban oğlundan

Ə R İ Z Ə

Yoldaş Tovmasyan. Sizə məlumdur ki, mən 1935-ci ildən başlayaraq 1953-cü ilin sonuna kimi rəhbər partiya işlərində işləmişəm. Öz gücüm dairəsində respublikada partiyanın qərarlarını kəsirsiz yerinə yetirmişəm.

Harada işləmişəmsə, istər Basarkeçərdə, istərsə də Qarabağlarda, respublika aktivinin geniş hörmətini qazanmışam. Ancaq nə vaxt ki, azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi məsələsi müzakirə edildi, onda mən çox kəskin çıxış edib, bu qərara tam zidd olan fikrimi bildirdim. Qeyd etdim ki, bu qərar əhalinin tələbinə və dolanışığına tam zidd qərardır.

Mənim çıxışımı nəzərə alaraq Basarkeçərin köçürülməsi 1951-52-53-cü illərə planlaşdırıldı. Köçürülmüşlərdən qayıdanlarının işə qəbulunun qadağan edilməsinə baxmayaraq, qayıdanları işlə təmin edib partiyaçıları Ş.İbrahimovu, H.Həsənovu kolxoz və sovet sədri qoymuşdum. 1951-ci ildə azərbaycanlıları köçürmək üçün gətirilmiş avtomaşınları köç komissiyasının sədri Q.Mudafyanla birlikdə boş geri qayıtdım. Bunlar hamısı azərbaycanlıların köçürülməsinə ciddi maneçiliklər yaratdı. Köçürülmə işində yol verdim səhv və nöqsanlara görə mənim məsələmi və MK-nın və Kirovakan dairə komitəsini bürosunda müzakirə edib, mənə ciddi partiya cəzası verib, 1953-cü ilin sonunda oxumağa göndərmə adı ilə işdən azad edib, 1956-cı ildə Vedi rayonunda ən geridə qalan Şirazlı kənd kolxozuna sədr göndərildilər. Kolxoz 3 il müddətində rayonda və eləcə də respublikada ən qabaqcıl, nümunəvi kolxozlardan birinə çevrildi. Bu faktları rəqəmlər özü təsdiq edir.

Yoldaş Tovmasyan, təvazökarlıqdan kənarda olsa, demək istəyirəm ki, bacardığım, iş qabiliyyətimi nəzərə alıb mənə respublika məshtablı, bacarığıma uyğun işlə təmin edib, respublikaya daha çox mənfəət verməyimi imkan yaradasınız. Ona görə də xahiş edirəm mənim güc-bacarığımı respublikada geniş miqyaslı bir işdə istifadə edəsiniz.

Musayev Talib.

5 iyul 1959 il.

Vedi rayonu Şirazlı kəndi."

Mənim bu ərizəmi alandan sonra işlədiyim kolxozdakı fəaliyyətimi əməli qaydada yoxladılar. Mənim partiya cəzaminin götürülməsini müzakirə edib məsələ qaldırmaq işi ilk partiya təşkilatına və raykoma məsləhət görüldü. Onlar müzakirə edib mənim töhmətimin götürülməsini qərara aldılar. Və töhmətim götürüldü. (Mənim bu töhmətimi götürmək məsələsini süzakirə

edib qərar qəbul edən zaman partiya təşkilat katibi işləyən Yusifov Mahmud indi Bakı Soveti yaşllaşdırma idarəsində briqadir işləyir).

Bu tədbirlərdən sonra 1959-cu ilin oktyabr ayında mənə Vedi rayon soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri verdilər.

Bu məsələ ilə bağlı başıma gələn bir hadisəni də qeyd etmək istərdim. 1951-ci ildə 150 maşınla 600 ailəni köçürməyə gələnlərdən biri o vaxt avtomobil naziri işləyən Ş.Aruşanyan idi. Sonralar o, respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri işlədi. Hadisələri yaddan çıxarmayan Aruşanyan mənim kolxoz sədri işlədiyim ilk illərdə komissiya göndərək kolxozu yoxlatdı ki, mənə partiyadan kənarlaşdırıb həbs etdirdin. Mən isə bu planları çoxdan başa düşürdüm. Ona görə də kütləyə arxalanıb plan-tapşırıqları 2-3 qat artıqlaması ilə ödəyirdim. Suyu üfürüb içirdim. Kolxozdan hər şeyi - süd, pendir, yağ, ət, yumurtanı və s. yazılı qaydada ailəmin sayını və tələbimə uyğun açmış olduğum xüsusi hesabla götürürdüm.

Aruşanyan öz məqsədinə çatma bilmədi. İki dəfə samballı komissiya göndərək işlərimi yoxlatdı. Yoxlayanlar erməni olsalar mənə ehtiyatla işə yanaşmağımı, acgöz olmadığımı, halal işlərlə məşğul olduğuma əmin olub ədalətli mövqə tutmaq məcburiyyətində qaldılar. Hətta yoxlamadan geri qayıdan zaman mənə əli təmiz iş metodumu hər yerdə danışmışdılar. Sonra Aruşanyanla görüşəndə hər dəfə deyirdi ki, Talib, anan namaz üstə imiş. Sənə halal süd verir. O, səni saxladı.

Doğrudan da, xalqa arxalanan, ona sədaqətlə xidmət edən, ona, onun mal-əmlakına xəyanət gözü ilə baxmayan hər bir kəs ömrünün axırına kimi şah təkəki yaşaya bilər. Xüsusilə də erməni ilə nə qədər "dost" olsan da, özünə ümid olub əli yalın gəzmə. Həmişə "çomağımı əlində saxla". Bir halda ki, özünü xalqın oğlu sayırsan, o xalqa da sadıq ol, sədaqətlə xidmət et.

NAXÇIVANI ERMƏNİSTANA BİRLƏŞDİRMƏK ERMƏNİLƏRİN ÇOXDANKI PLANI İDİ

Tarixən məlumdur ki, ermənilər 1922-1945-1953-cü illərdə bir çox tədbirlərə əl atdılar ki, Naxçıvanı Azərbaycandan alıb Ermənistanla birləşdirdinlər. Ancaq 1922-ci ildə Nərimanovun, 1945-ci ildə Azərbaycanın hökumətinin gördüyü tədbirlər buna imkan vermədi. Lakin onlar bu məqsədlərindən yenə ələ çəkəmədilər 1951-1963-cü illərdə Arpa çayının suyunu kəsib Naxçıvanı diz çökdürmək və Konstitusiyada dəyişiklik edib öz məqsədlərinə çatmaq planını ortaya atdılar.

Naxçıvanın və Qarabağın Ermənistanın tərkibinə verilməsi barədə Mikoyanın başçılığ ilə ermənilərin apardığı siyasət baş tutmadısa da, Mikoyan öz vədinə əməl etmək üçün 1962-ci ildə Qafan rayonunda tikilmiş olan kombinatın açılışında iştirak etmək üçün ora getməli idi. Aydın ki, Qafana gedən dəmir yolu Naxçıvandan keçir. Mikoyan, ermənilər məsləhətləşdilər ki, bu təntənəli açılışda iştirak etmək üçün Azərbaycanın katibi Vəli Axundovu dəvət edib Naxçıvan sərhədinə çatan və sərhədi keçən kimi Ermənistan sərhədində olan nisbətən çox tikintiləri, bağları su kanalını Axundova göstərək desinlər ki, yoldaş Axundov, bax, görürsənmi erməni kəndləri və sahələri necə şən və zəngindir. Ancaq, Azərbaycanda sizin işinizin çoxluğu nəticəsində Naxçıvana əl çatdırma bilmirsiniz. Ona görə də bu ərazilər belə geridə qalır. Buranın camaatı yaxşıdır, işgüzar camaatdır, torpaqlarda hayıfıdır. Sən SSRİ məştblı adamsan, razılıq ver Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirək. Sizin də canınız qurtarsın, bizim də. Doğrudan da, Naxçıvana nisbətən, onlarla qonşu olan kəndlərdə abadlıq işləri qat-qat yüksək idi.

Mən onda Vedi rayon icraiyyə komitəsinin sədri işləyirdim. Ermənilərin bu bəzək-düzək planlarını həyata keçirəcək adam-

lardan biri idim. Yəni o mənada ki, Naxçıvanla bilavasitə həmsərhəd olan rayonun İcraiyyə Komitəsinin sədri kimi, mən dəmir yolu keçən 3 stansiyada və bir neçə kəndlərdə bəzək işləri aparmalı idim. Adamları, xüsusilə də azərbaycanlıları hazırlaşmalı idim ki, həmin vaxt (o, gələcək) müəyyən edilmiş sözlərdən ibarət şüarlar desinlər. Bu sözlər aşağıdakılardan ibarət olmalı idi: "Yaşasın yoldaş Mikoyan, yaşasın yoldaş Axundov, yaşasın Naxçıvan - Ermənistan birliyi. Naxçıvanlı qardaşlarımızla birləşək! Onlara da qoy şad günlər qismət olsun".

Yazılı şüarlarla birlikdə çoxlu "urra" (alqış) deyən camaat, tələbə, uşaq olmalı idi. Planlaşma elə aparılırdı ki, guya Naxçıvan məsələsi həll olunur. Bu kompaniya və plandan tam xəbərdar olan adam kimi fikirləşirdim ki, nə edim ki, bu siyasət baş tutmasın. Çox götür - qoydan və fikirləşəndən sonra qərara gəldim ki, Azərbaycanda tanış olduğum raykom katiblərinə zəng vurub bu hadisəni onlara çatdırım. Onlar da ermənilərin bu planını bəlkə Axundova çatdırırlar. Bizim rayonda III katib işləyən, Məhərrəm Bayramovla oturub dərhləşirdik. Nəhayət Azərbaycanın 3-4 rayonlarında I katib işləmiş, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Umud Süleymanova, Ucarın katibi Mikayıl Nəbiyevə, Hüseyn Cavadova və s. məsələni danışdım. Onlar bu danışdığım məsələdən çox təəccübləndilər və Axundova bu haqda söz deməyə çəkindiklərini bildirərək bu məsələnin ona çatdırılmasını mənə həvalə etdilər. Bildirdilər ki, bu barədə ən əvvəl Şıxəli Qurbanovla danışım. Mən isə Ş. Qurbanovu tanımadığımı telefonla onlara çatdırdım. Bu vaxt yanımda olan Məhərrəm Bayramov dedi, yoldaş Musayev, Şıxəli Qurbanovla əlaqədar nə iş var sən onu tanımırsan, o mənim elmi rəhbərimdi, ən bacarıqlı, cəsarətli insandı, onunla bağlı məsələni mən həll edərdəm. Düzdü o indi böyük vəzifədə deyil, ancaq, onun respublikada hörməti və təsiri var. Beləliklə, Bakıya zəng vurduq. Ş. Qurbanovla danışdıq. Məhərrəm mənə telefon vasitəsilə

onunla tanış etdi. Bildirdi ki, sizinlə danışacaq adam Musayev etibarlı, iş bilən, təəssübkeş adamdır. Sonra Qurbanovla mən danışdım. Rəhmətlik telefonda mənə çox səmimi salamlayıb dedi ki, nə sözün var çəkinmədən de, çalışaram məşğul olum, köməklik edim. Mən məsələni olduğu kimi böyük təəssüratla izah edib bu barədə bir tədbir görməsini xahiş etdim. Qurbanov "çalışıram hər şey edəm" deyib, bir neçə Azərbaycan oğlu kimi mənə qiymətləndirib mənə qarşı xoş sözlər dedi.

Sonra bu rəhmətlik nə tədbirlər gördüsə, Axundov Mikoyanın çağırışına İrəvana gəlib onunla Naxçıvana getmədi. Ermənilər kor-peşman öz dədələri ilə birlikdə Naxçıvan yolu ilə Qafana getdilər. Getməzdən bir gün əvvəl axşam mənə zəng vurub dedilər ki, camaatı işdən ayıraraq gətirib stansiyalarda toplama, artıq xərc çəkməyə ehtiyac yoxdur. Allah Şıxəli müəllimə rəhmət etsin, o öz xalqına eləcə də Axundova, mənə, xüsusilə də təhlükə gözləyən Naxçıvana böyük kömək etmiş oldu.

1953-cü ildə Mikoyan İrəvana gəlmişdi. Onun İrəvanda iş və məsləhətlərindən biri də Naxçıvan və Qarabağı ələ keçirmək barədə idi. Söhbətlərin birində Mikoyan deyir ki, yaxınlarda SSRİ-də yeni Kanustitusiya layihəsi hazırlanıb xalqın müzakirəsinə veriləcək. Onda mən layihəyə yazdıracağam ki, Qarabağ və Naxçıvan Ermənistanın tərkibinə verilsin. Ona görə də geniş iş aparmaq lazımdır. Birincisi, çalışın ki, Naxçıvanla sərhəd Ermənistan ərazisindəki sənaye obyektlərində işə çoxlu naxçıvanlılar cəlb edin. Onlara həvəsləndirici əmək haqqı verin, maşınlarla aparıb-gətirən zaman onları incidən olmasın ki, onlar Ermənistanın tərkibinə keçməyə razı olub, başqalarına da təsir etsinlər. İkincisi, axtarın, naxçıvanlıları yazıqlandıрмаq üçün yollar tapın. O yolları kəsin, daraldın ki, onlar Ermənistanın ehtiyacını hiss etsin və s.

Ermənistanın hökumət orqanları dərhal bu məsləhətlərə əməl etməyə başladılar. Naxçıvana ən yaxşı avtobuslar, Azər-

baycan dilini bilən sürücülər təhkim edib Naxçıvandan fəhlə daşımağa başladılar. Gətirilən fəhlələrin sayını çoxaltdılar, münasibətləri bir az yaxşılaşdırdılar. Naxçıvanı yazıqlaşdırmaq üçün isə Naxçıvan üçün mühüm su mənbəyi olan Arpa çayının qarşısını elə Ermənistan ərazisindəcə kəsmək, 48,5 km tamamilə dağların altı ilə axıdıb Göyçə gölünə tökmək çoxdan planlaşdırılmışdı. Əməli iş gedirdi.

Bunu eşidən Azərbaycan rəhbərliyi çox uzun-uzadı məzmunlu məktubla Ermənistan hökumətinə müraciət edib, bu məsələnin Naxçıvan üçün çox təhlükəli olmasını qeyd etməklə aşağıdakı bir sıra tələbləri irəli sürdü: 1) heç olmasa, 3 ay-məhsulun becərilməsi zamanı Arpa çayının suyu buraxılsın və ya 50% buraxılsın; 2) bir neçə yerdə göllər tikilib, o göllər dolana qədər sudan buraxılsın və s.

Bir neçə vərəqdən ibarət olan bu məktub Ermənistan KP MK-nın kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri Yeğiş Vartanyanın otağında pəncərənin qabağına atılmışdı. Əlbəttə, düzünü deyim, Vartanyanın yanında olanda mən bilmədim ki, bu rəsmi məktubu Bakıdan göndəriblər. Arpaçay su məsələsi ilə bağlı mən zarafatla dedim: "Yeğiş Hövsepoviç, bu məktubu nə üçün pəncərənin qabağına atıbsan, biz belə etsək, tənqid eləyər-sən". Bu, elə bildi ki, doğrudan da mən bilirəm ki, bu məktub Azərbaycan KP MK-dan yazılıb, dedi: "Talib Qurbanoviç, hələ yaxşı ki, onu mən pəncərənin qabağına qoymuşam, arxivə atmamışam. Bu məktuba sahib çıxıb məni tənqid edəcəksən? Öz qardaşlarına denən ki, biz buradan təzədən onlara su verən deyilik. Əgər Naxçıvan camaatı yazıqdırsa, qoysunlar Ermənistanla birləşsin. Səni də oraya obkomun katibi qoyaq. Talib, düz demirəm?" Mən də dedim: "Yeğiş, birincisi, mən bilmədim nə məktubdur, kim nə barədə yazıb, sən elə bilmə ki, mən məktubun Azərbaycandan yazılmasını bilib səni tənqid etdim. İkincisi, nə Naxçıvanı sizə verərlər, nə Naxçıvan sizə birləşər, nə də

siz məni ora katib verərsiniz. Xalqın suyunu kəsməyin. Su kəsmək günahdır".

O vaxt Arazdan bir arx çəkilib Vedinin Dəvəli zonasına su verildi. O su bol idi. Ona ehtiyac az olduğundan həmişə oradan Sədərəyə də su gedirdi. Bu hadisədən sonra onu da kəsdilər.

Ermənistanın yer altından 48,5 km-lik kanalla su çəkməsini, bunun üçün 61 milyon manat ayrıldığı, eşidən başqa respublikalar da hərəkətə gəldilər. Məsələn, Qazaxıstan rəhbərliyi də 16 km yeraltı su planını tərtib edib, 16 milyon manat vəsait xərclənəcəyini və bu vəsaitin iş başa gələndən sonra 2 il müddətində qazanılacağını sənədlərlə birlikdə Xruşşova təqdim etmişdi. Xruşşov tam rədd eləmişdi ki, indi bu qədər vəsait vermək olmaz. Qazaxıstanın katibi demişdi: "Nikita Sergeyeviç, Ermənistan 48,5 km-lik yeraltı su çəkmək üçün 61 milyon manat alıb, özü də 61 ildən sonra da o pul bərpa olunan deyil və heç bir perspektivi də yoxdur". Xruşşov təəccüblənmişdi ki, "Ermənistan bu qədər müftə vəsaiti hansı əclaf verib, təcili dayandırmaq lazımdır".

Elə həmin gün də vəsait dayandırıldı. Tikinti dayandı. Altı ay heç bir tikinti işi getmədi. Ermənilər bərk vahiməyə və dərdə düşdülər. Təcili Mikoyana çatdırdılar ki, Sevan gölü quruyur, erməni xalqı yox olur. Mikoyan da Xruşşovun sağ əli idi. Tezliklə Mikoyanın qardaşını, bir neçə də qohumlarını kənd soveti ilə göndərdilər Mikoyanın yanına. Bunların getməsi barədə səs yayıldıqdan bir ay sonra Xruşşov Ermənistanla icazə verdi. Bunu eşidən Qazaxıstan 2-ci dəfə müraciət edib, Ermənistan məsələsini yenə ortaya atıb, Qazaxıstan üçün də 16 km-lik yeraltı su kəmərinin tikintisinə başladı. Bax Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsi üçün neçə-neçə belə hiylələrə əl atılmışdır. Bu barədə çox faktları yazmaq olar.

1965-Cİ İLDƏ "ERMƏNİ SOYQIRIMI" NİN 50 İLLİYİNƏ ERMƏNİLƏR NECƏ HAZIRLAŞIRDILAR?

1962-ci ildə Vedi rayonunda İcraiyyə Komitəsinin sədri işləyirdim. Təxminən sentyabrda Ermənistan KP MK-nın sabiq ikinci katibi, həmin ildə isə marif naziri işləyən Suren Mikaelyan rayona gəlmişdi. Katiblə və mənimlə söhbət aparıb partiya fəallarının geniş iclasını keçirməli olduğunu dedi. Sonra mənə müraciət edib: "Musayev, sən burada ol, mən Baqratla - katiblə 15 dəqiqəyə məktəbə baş vurub gəlirik" - dedi.

Getdilər, doğrudan da 20 dəqiqədən sonra qayıtdılar. Mənə dedi: "Musayev, Çanaxçı sovxozunun qışa hazırlıq vəziyyətini çox pisləyirlər. Mənə tapşırıblar ki, oranı yoxlayım. Ora da uzaqdır. Sən Qarabağlarda işləyən zaman Çanaxçı sənin kəndlərindən biri olub. Ona görə də səndən xahiş edirəm get Çanaxçıya, qışa hazırlıq məsələsini yoxla, sabah qayıt. Sənin o yoxlaşmanın əsasında mən MK-ya Zarubyana məruzə edəcəm".

Doğrudur, ona "baş üstə" deyib, maşına oturub getdim, ancaq öz daxilimdə başa düşmüşdüm ki, bu, qondarma şeydi. Güman elədim ki, yaqın mənə bağlı məsələ var, onu yoxlayacaq, bəlkə də müzakirə edəcəklər. Bu və ya bu kimi fikirlərlə Çanaxçıya çatdım, silos quyularına baxıb, hesabdara tapşırıdım ki, bu qışa nə qədər yem tələb olunur və nə qədər yem var - bu barədə bir məlumat hazırlasın. Cəmi çox-çox bir saat məşğul olandan sonra otub direktorla söhbət etdik və mənim əvvəllər Qarabağlarda işlədiyim zamankı iş yoldaşlarım da gəldi. söhbət etdik, gecə də boşbekar orada qaldım. Səhər qayıdanda öyrəndim ki, 1965-ci ilin aprelində "erməni soyqırımının" 50 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı hazırlıq işləri görülüb. Parlament fəallarının iclası da bağlı keçirilib.

Rayonda hesaba aldılar ki, 1915-ci ili gözü ilə görmüş neçə kişi-qadın var, onlarla söhbət apardılar.

1964-cü ilin əvvəlləri idi. İclasda MK-nın I katibi Zarubyan dedi ki, Moskvadan hələlik razılıq əldə edə bilməmişik. Və belə də söz işlətdi ki, "sizin kimilərin çox-çoxları bu barədə ancaq eşidibsiniz. Ancaq mən uşaq olmuşam, atam-anam ölüb, mənə qohumlarım gətirib Rusiyaya, orada mənə yetimxanaya qoyublar. Rusca da təhsil almışam. Bilirsiniz ki, ermənicə də bilmirdim, elə indi də yaxşı danışmıram. Belə ki, bu məsələyə mən sizdən çox maraqlıyam. Çalışırım ki, soyqırımının 50 illiyini lazımcınca keçirək. Mən Moskvada çox rəhbər işçilərlə danışdım, heç kəs razılıq vermədi. Son dəfə xarici işlər naziri Qromikonun yanında oldum. O, bir növ razılıq verdi. Elə mənə də bu lazım idi. İndi hazırlıq işləri gedir. Yubileyi keçirəcəyik. Çox ciddi hazırlaşmaq lazımdır və hazırlaşırıq".

Beləliklə, 1965-ci ildə bu bədnam "yubiley" hay-küylü keçirildi. Onda artıq mən kolxoz sədri işləyirdim. Vedi rayonunda azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadığı 20 kənd var idi. Bütün kolxozçulara tapşırıldı ki, aprelin 15-dən 30-a kimi ermənilərlə azərbaycanlılar bir yerdə işləməsin, aprelin 22-dən 27-ə kimi idarədə, kolxoz - sovxozlarda azərbaycanlılar işə çıxmasınlar. Bu günlərdə heç kəs şadlıqlar keçirməsin, maqnitafon, radio işləməsin, İrəvandan başqa heç bir yerdən radio-televizor tutmasınlar. İrəvan şəhərində aprelin 22-26-da azərbaycanlılara bazara çıxmağı qadağan etdilər, şəhərin, eləcə də kəndlərin küçələrində qara bayraqlar sancıldı.

Mənim o vaxt işlədiyim Şidli kənd kolxozunda ermənilər yox kimi idilər, cəmi dörd nəfər traktorçu, iki nəfər də zootexnik və mal həkimi erməni var idi. Onlara da dedim ki, aprelin axırına kimi işə çıxmasınlar. Əlbəttə, onlar başqa kəndlərdən idilər. 23-24 apreldə ermənilər türk-azərbaycanlı adam axtarırdı ki, öldürsünlər, "özlərinə təsəlli versinlər" və onun qanı ilə əllərini islatsınlar ki, əlləri müsəlman qanına batmış olsun. Belə mürdar niyyət sahibi olan ermənilər doğrudan da, Qaranlaq,

Axta rayonlarında adam öldürmə halları törətdilər. Eyni faciə Vedi rayonunda da baş verdi. Rayonun Dəvəli kəndində Ararat sement zavodu var. Burada Naxçıvanın Sədərək kəndindən bir neçə adam işləyirdi, bir nəfər də gecə gözətçisi idi. 24 aprel Ararat erməniləri bu bir nəfəri öldürüb, əllərini onun qanına sürmüşdülər. 25 aprel bu hadisəni eşidən Sədərək-Şərur rayonunun camaatı, Naxçıvandan bir neçə rəhbər işçilər tökdülər ki, Arazdəyən dəmiryol stansiyasına hücum etsinlər, Dəvəli kəndində semend zavodunu partlatsınlar. Bunu bilən Vedi, Qəmərlı rayon rəhbərləri və İrəvandan bir neçə nəfər rəhbər işçilər gəldilər, söz verdilər ki, çalışıb bu cinayətkarları tapacaq və onların məhkəmələrinin Sədərəklə Dəvəli arasında olan Arazdəyən qəsəbəsində keçirilməsini təşkil edəcəklər. Bu zaman 3 nəfər diğanın adını çəkдилər ki, onlar şübhəli adamlar kimi həbs olunublar. Ələbətə, bu, yaranmış böyük qalmaqalı yatırtmaq üçün bəhanə idi və bu, müvəqqəti də olsa baş tutdu.

Lakin mən bilirdim ki, həmin adamı öldürənlər Avşar kəndinin erməniləridir, onları tanıyırdım da. İşlədiyim kolxozun hesabdarı, traktor briqadiri, mal həkimi də həmin Avşar kəndindən idilər. Vaxtilə Vedidə ən böyük azərbaycanlı kəndi olan Avşar indi rayonda böyük erməni kəndi idi. Hamısı da Türkiyədən gələn ermənilər idilər. Bir-iki dəfə mənə çatdırdılar ki, kolxozda işləyən həmin avşarlı ermənilər sədərəkli azərbaycanlının öldürülməsinə haqq qazandıran təbliğat aparırlar. Mən onların üçün də işdən kənar edib, əvvəllər Xalisə kolxozunda sədr işləmiş Maqsudu baş hesabdar, Kamili traktor briqadiri təyin etdim. Mal həkiminin vəzifəsini boş saxladım. Avşar kolxozunda sədr işləyən Xaçaturyanı isə hələ mən rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri işlərkən Avşar kənd sovetinin sədri vəzifəsindən azad etmişdim. Buna görə də Avşar ermənilərinə qarşı mənə qarşı xüsusi düşmənçilik vardı. Bir-iki dəfə mənə məşinımı vurdurmaq istədilər. Məşinlər toqquşdu. Sürücümün sayıqlığı və qo-

çaqlığı sayəsində ölümdən qurtardıq. Məndə mənə bağışlanmış tapanca olduğunu, onu həmişə özümlə gəzdirdiyimi bildiklərimdən təkbətək vurmağa cəsarət etmirdilər.

Uşaqlarım Leninqradda oxuyurdular. 1965-ci ilin yayı idi, tətillə çıxmışdılar. Oğlanlarımdan Maksim və Dadaş Bakıdakı evimizdə qalmış, oğlum Vahid və onlarla birlikdə Leninqradda oxuyan əmim oğlu Gürzalı isə yanıma gəlmişdilər. Şirəli kəndində yaşayırdıq. Avşar kolxozunun sədri Xaçaturyan və işdən azad olmuş olduğum 3 nəfər qohumlarını mənə evimə basqına göndərmişdilər. Mən evdə olmamışdım. Ermənilər hücum edən zaman müqavimət göstərən bacarıqlı, güclü əmim oğlu üçüncü Gürzalı ermənilərinin ikisini də yerə uzadıb bıçaqlarını əllərindən almışdı bu zaman üçüncü erməni bıçağı onun böyründən qarnına soxmuşdu. Gürzalıya kömək etmək istəyəndə Vahidi də iki yerindən bıçaqla yaralamışdılar. Bu hay-küyü eşidən qonşular tökülüb mən gəlincə avşarlılar qaçmışdılar.

Mən hadisədən yarım saat sonra çatıb öyrəndim ki, uşaqları xəstəxanaya aparıblar. Tez xəstəxanaya qaçdım, qorxdum ki, cərahiyyə əməliyyatı zamanı uşaqları öldürələr. Cərrahın da adı Andranik idi. Özü də Türkiyə ermənilərindən idi. Çox xahiş minnət etsəm də, sözü bu idi ki, baxarıq görək necə nəticə verəcək. Bunun fikrini mən başa düşdüm, bildim ki, 90 faiz mənfidir. Gecənin bu vaxtı uşaqları bu ağır vəziyyətdə heç yana aparıb çatdırmaq da düzgün deyildi. Məcbur olub siyasəti işə saldım, dedim: "Andranik, bu uşaqların və mənə, elə də bu saat xalqımızın bəxti sənə əlindədir. Əgər mənə bu uşaqlarım bu gün bu yaradan ölsələr, millət davası, qırğın düşəcək. Bu iki uşaqdan başqa neçə-neçə belə uşaqlar qırılacaq. Sənə də, mənə də xeyir gətirməyəcək. Andranik, sən çox sınıanmış həkimsən, mənə uşaqlarımı qurtar. Birincisi, sənə hörmətdən çox yaxşı çıxaram. İkincisi sənə hörmətin daha da artacaq ki, Andranik ən yaxşı həkimdir. Üçüncüsü, bu iki uşağı müalicə edib sağalt-

maqla bərabər iki millətin onlarla, yüzlərlə belə oğul-qızlarının itkisinin qabağını alacaqsan".

Bu söhbətdən sonra Andranik dedi: "Musayev, Vahid iki gündən, Gürzalı isə bir həftədən sonra sap-sağ evindədirlər. Mən hörmətimi edəcəyəm. Səninkinə də baxarıq". Mən çox ağır vəd verib, operasiyadan 2 saat sonra onun tələblərini yerinə yetirdim. O da söz verdiyi vədə əsasən uşaqları müalicə edib buraxdı. Uşaqlar isə sentyabrın 4-də Leninqrada uçdular, Leninqradda öz təhsillərini başa çatdırdıqdan sonra Gürzalı Ermənistanda, Azərbaycanda və bir sığra məsul işlərdə çalışdı. Sonralar Azərbaycanda sovxoz direktoru işlədi, 1988-ci ildə Çaykənd erməniləri ilə vuruşan zaman onu öldürdülər. Xanlar rayonunda fəxri xiyabanda dəfn olundu.

ERMƏNİSTANDA YAŞAYIB-YARATMIŞ ZİYALILAR BARƏDƏ XATİRƏLƏRİM

Öz xanlığı, mərdliyi, saxavəti ilə məşhur olan Pənah xan İrəvan şəhərinin əsas sahiblərindən biri olmuşdu. XIX əsrin sonlarında Pənah xan öz dünyasını dəyişəndən sonra bütün toy məclislərində oxunan şerlərdə onun adı yad edilirdi və indi də deyilib oxunur: "İrəvanda xan qalmadı, heç də mən də can qalmadı. Bu xana qurban, bu xala qurban".

Mehdi bəy İrəvanda Pənah xandan sonra ən böyük mülk, dövlət və qeyrət sahibi olmuşdur. O, İrəvandakı Gedərçay deyilən çayın yanında böyük mülk sahibi idi. İrəvanda olan Qara bazara deyilən yerdə 4-5 ha torpaq sahəsi vardı. Burada məscidi, dükanları, çayxanası, geniş karvansarası olmuşdur. Dəlmə deyilən yerdə 2 hektardan çox üzüm bağları var idi. 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı barışmaz olub, azərbaycanlı soydaşlarının mənafeyini ciddi müdafiə etmişdi. İngilislər tərəfindən aldadılıb İrəvana gətirilərək erməni daşnaklarına təhvil verilmiş Abbasqulu bəy Şadlinskiyin azad edilib buraxdırılmasında böyük rol oynamışdı. Bu bəy çox tadarüklü, çox qızıllı adam kimi tanınırdı. Buna görə də onun evini çox axtarırdılar. Heç bir şey də tapmırdılar. Mən bu evə gedib-gələrdim. Çox söhbətimiz olardı. Çox gileylənirdi ki, bu ermənilər nə istəyir, onlar mənim qızılıma tapa bilməzlər. Doğrudan da, dörd dəfə axtarıb tapa bilməmişdilər. Özünün bir iti var idi. Sən demə itin altına basdırıbmış. Birdən mən də it bağlanan yerin yanından keçəndə təsadüfən dedim ki, Mehdi bəy qızıllar itin altındadır. Kişi çox təəccüblənib ev adamlarının hamısını söyüb danladı ki, bu qızılın yerini bizim Taliba kim deyib. Çox xahiş edib and içdim ki, heç kəs mənə deməyib, özüm hiss etdim. Sonra boynuna aldı və dedi ki, Talib, adamınkini gərək Allah verə. Mənə danışdı ki,

1946-cı ildə İrəvanda çox böyük sel olmuşdu. Onda Gedərçay daşib bir çox evləri yuyub aparanda Mehdi bəyin çayın lap yaxınlığında olan evinin həyət divarlarına çoxlu ev əşyaları ilişib qalbmış. Mehdi bəy həmin əşyaların arasındakı dəmir kravatların ayaqlarını söküb içindən çoxlu qızıl tapmışdı. Onu yenə gizlədirdi. İndi bilmirəm Mehdi bəy qızilları oğlu Paşaya verdi, yoxsa torpaqda o da ermənilərə qaldı.

İndi Ermənistan adlanan bu respublikada olan yer, məhəllə, kənd adlarının əsasən hamısının azərbaycanlılara məxsus olmasını sübut edən yüzlərlə inkaredilməz canlı faktlarla yanaşı, bu ölkədə öz dövrünə uyğun ziyalılar, alimlər də az olmamışdır. Məsələn, İrəvan şəhərinin Təpəbaşı məhəlləsində böyük mülkləri olan Topçubaşovlar hələ XIX əsrin əvvəllərində Sankt-Peterburq şəhərində elm ocaqlarında işləmişlər. Məşhur akademik **Mustafa bəy Ağabəy oğlu Topçubaşov** həmin nəslin davamçısı idi. O, 1895-ci ildə avqust ayının 5-də İrəvan yaxınlığındakı Göygümbət kəndində anadan olmuşdu. Göygümbət kəndi Topçubaşovların malikanəsi idi. 1915-ci ildə İrəvan gimnaziyasını əla qiymətlərlə bitirərək Kiyev Tibb Universitetinə qəbul olmuş, 1919-cu ildə ali təhsilini başa vuraraq həkim diplomu almışdı.

Mustafa bəy Topçubaşov Kiyevdə təhsil aldıqdan sonra Bakıya gəlir. Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetində fakültə cərrahlığı kafedrasında ordinator işləyir. İlk gündən öz bacarığı, istedadı ilə seçilir.

M.Topçubaşov Azərbaycan səhiyyəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən sayılır. O, 1938-ci ildə efir-yağ ağrı kəsicisinin uzun müddətli analgeziyasını kəşf edir. Dünya tibb elmində bu kəşf yenilik olur.

M.Topçubaşov həm Azərbaycan həm dünya miqyaslı konfrans və elmi simpoziumlarda tez-tez iştirak edir. Mustafa bəy Topçubaşov 1940-cı ildə Azərbaycan SSR Əməkdar Elm Xadi-

mi adına layiq görülür. 1945-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın akademiki, 1960-cı ildə isə SSRİ Tibb EA-nın həqiqi üzvü seçilir. M.Topçubaşov həmçinin BXR EA-nın həqiqi üzvü idi. 1975-ci ildə M.Topçubaşov tibb elimindəki yeniliklərinə və uğurlarına görə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Mustafa bəy Topçubaşov böyük tibb alimi, cərrahı kimi məşhur olduğu qədər də ictimai fəaliyyəti ilə tanınırdı. O, uzun müddət Azərbaycan SSR Ali Sovetinə başçılıq etmişdi. I-X çağırışlarda Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdi. Mustafa bəy xalqını çox sevən, ona dayaq olmağa çalışan böyük cərrah olduğu kimi, eyni zamanda böyük dövlət xadimi idi. M.Topçubaşovla mən 1948-1949-cu illərdə ayrı-ayrı vaxtlarda görüşmüşük. Bu alicənab insan o vaxtlar Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların zorla köçürülməsindən ürək ağrısı ilə danışdığı kimi, onların Azərbaycanda yaxşı yerləşdirilməməsi münasibəti ilə iki dəfə Bağirovun yanında olmuş, köçürülənlərə kömək etmək məsələsini qaldırmışdı. O, mənə də görüşlərimizdə bu barədə dəyərli məsləhətləri ilə kösmək edirdi.

Böyük dövlət xadimi **Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev** 101 il bundan qabaq qədim İrəvan xanlığının Hamamlı kəndində dünyaya göz açmışdı. Atası Məmmədkərim sadə ziyalı təfəkkürlü insan olub. Əziz uşaq ikən İrəvana Təpəbaşı məhəlləsinə köçüb. Ailə ciddi ehtiyac içində yaşasa da Məmmədkərim kişi Əzizi İrəvanda olan gimnaziya qoymuş, Əziz də gimnaziya əla qiymətlərlə oxuyub, onu qızıl medalla başa vurmuşdu. Sonra o, fiziki işdə işləyib ailəyə kömək edir. H.Z.Tağıyevin maddi köməyi ilə Peterburqa gedir, Hərbi Tibb Akademiyasına daxil olur. Bundan sonrakı təhsili və böyük yaradıcı, qurucu dövlət xadimi kimi fəaliyyətləri barədə kitabda ayrıca geniş yazılmışdır.

Həsən Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Respublikanın əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureatı, kənd təsərrüfatı

elmlər doktoru, professor idi. Sisyan bölgəsinin (Zəngəzur qəzası) Comərdli kəndində anadan olmuşdu. 1917-ci ildə erməni-müsəlman davası nəticəsində Comərdli kəndinin əhalisi, o cümlədən Əlirza kişinin ailəsi də Naxçıvan şəhərinə köçmüşdür. Böyük Vətən müharibəsində Həsən Əliyev ordu sıralarında xidmət edib. O, 1946-1962-ci illərdə Ümumittifaq Torpaqşünaslıq Cəmiyyətinin Azərbaycan filialının sədri olub.

1944-cü ildə kənd təsərrüfatı elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün "Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacı çaylarının aşağı axınlarının torpaqları" adlı dissertasiyasını müdafiə edib.

1952-ci ildə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirinin müavini, həmin il Azərbaycan KP MK katibi vəzifələrinə irəli çəkilib. 1952-ci ildə Azərbaycan KP MK-da struktur dəyişikliklərinə əsasən H.Əliyev Azərbaycan EA-nın akademik katibi vəzifəsinə keçirilib. Respublika Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvi seçilib. Azərbaycan torpaqlarının yaşıllaşdırılmasında çox böyük rol oynamışdır.

Heydər Nəcəf oğlu Hüseynov 1908-ci ildə aprel ayının 3-də İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsində anadan olmuşdu.

Hüseynovlar dedə-baba İrəvan şəhərinin sakini idilər. Hacı Nəcəf İrəvanda adlı-sanlı, sayılan şəxslərdən idi. Hacı Nəcəfin 5 oğlu, bir qızı vardı.

Heydər Hüseynov Bakıda 18 saylı orta məktəbdə təhsilini başa vurur. 1931-1932-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olur. Azərbaycan Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutunda direktor təyin edilir. 1939-cu ildə dissertasiya müdafiə edərək fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alır.

Heydər Hüseynov Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nümayəndələrinin ədəbi-bədii və fəlsəfi irsini dərinlən öyrənir, tədqiq edirdi. Azərbaycan SSR EA-nın akademiki (1945), Azərbaycan SSR EA-nın vitse prezidenti seçilir. SSRİ Dövlət mükafatı və Stalin mükafatı laureatı olur. Azərbaycan KP MK ya-

nında Partiya Tarixi İnstitutunun direktor vəzifəsində işləyir. "XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" adlı kitabı Stalin mükafatı alır və bu M.C.Bağirovun qəzəbinə səbəb olur, sonra mükafat ləğv edilir. H.Hüseynov Azərbaycanın fikir tarixində böyük bir sima kimi bu gündə yaşamaqdadır. Bu böyük insan 1946-cı ildə Aşıq Ələsgərin 125 illiyinin keçirilməsi münasibətilə mənə iki dəfə məktub yazmışdı. Bunlar barədə kitabda qeyd etmişəm. Bu böyük insanın həyatında baş vermiş faciə ilə bağlı hadisənin baş verdiyi vaxtlarda danışılırdı ki, o vaxt MK-da II katib işləyən (fəmiyası yadımda deyil), ata və anası yəhudi, özü fəlsəfə elmləri namizədi olan bir şəxs öz hörmətini yüksəltmək məqsədi ilə məsələ qaldırmışdı ki, XIX əsrdə Şeyx Şamilin ruslara qarşı apardığı mübarizənin təşkilatçısı və silah vericisi Türkiyə hökuməti olmuşdur. İndi də Rusiyanın Türkiyə ilə yaxşı münasibətdə olmadığı bir dövrdə Şeyx Şamil hərəkətini belə yüksəltmək o deməkdir ki, Heydər Hüseynov Türkiyənin ən yaxın adamıdır, o, Stalin mükafatına layiq deyil. Buna görə də onun ətrafında çox pis əhval-ruhiyyə yaranmışdı. Bu isə böyük şəxsiyyətin məhvinə səbəb oldu.

İrəvanda yetişib öz xalqına xidmət etmiş **Cahangir Ələkbərov** da adını qeyd etmək olar. O, artıq 1928-ci ildə Moskvada ali partiya aparatında işləyirdi.

Rza Vəlibəyov uzun illər Ermənistan respublikasında Xalq Komissarları Soveti sədrinin I müavini, MK-nın kadrlar şöbəsinin müdiri, respublika dövlət bankının rəisi, respublika marifet nazirinin I müavini işləmiş, SSRİ və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinin deputatı olmuşdu.

Ermənistanda doğulub xalqına xidmət etmiş, erməni şər-böhtanı, düşmənçiliyi nəticəsində 1937-ci ilin repressiya qurbanı olmuş **Saleh Küllüçinski**nin, **Bala Əfəndiyev**in unudulmaz fəaliyyətləri tarixdə qalacaqdır. Bu respublikada yetişib sonralar Azərbaycanda öz işini davam etdirmiş **Səfər Əliməmmədov**

uzun illər Ermənistanda, sonralar isə Azərbaycanda Ədliyə naziri işləmişdir.

Sisyan rayonunda doğulmuş **Məmməd Salman oğlu İskəndərov** 1936-cı illərdən başlayaraq Vedi rayon partiya komitəsinin I katibi, İrəvan şəhər partiya komitəsinin II katibi, 1949-cu ilə kimi Ermənistan KP MK-nın III katibi, SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuşdur.

Məşhur **Əli Tağızadə** Vedi rayon PK-nın I katibi, Ermənistan KP MK-nın büro üzvü, ictimai təminat naziri işlədi. Bu adam 1906-cı ildən kommunist partiyasının üzvü idi. Ona ağır cəza verilib, Vedi rayonunun Qaralar kəndinə qiraətxana müdiri göndərildilər. Bu zavallı 1945-ci illərdə Bakıya qaçdı, burada bir və ya iki dəfə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Bakıda yaşamış olduğu evin qarşısında lövhə vurulmuşdur.

Vedi rayonundan anadan olan **Əli Eyvazov** 1922-24-cü illərdə Naxçıvan Respublikası torpaq naziri, 1925-37-ci illərdə Vedi, Basarkeçər rayonlarında rayon icraiyyə komitəsinin sədri işlədi. 1938-1948-ci illərdə Qarabağlar rayonunun Kotuz kəndində məktəb direktoru oldu.

Rza Şıxlinski İrəvan şəhərindən idi. Uzun illər Ermənistan Nazirlər Sovetində sonra respublikanın Qafan və İrəvan şəhərinin Kirov rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri işlədi.

Salman Hüseynov Ağbaba rayonundan idi. Uzun illər bu rayonda raykomun I katibi, sonra respublika tədarük nazirinin müavini işlədi. 1937-ci ildə ermənilər onu həbs etdilər.

Mustafa Hüseynov əslən Türkiyədən idi və çox savadlı adam idi. Bir müddət Zaqraykomda, çalışmışdı, sonra 1928-36-cı illərdə İrəvanda nəşr olunan "Qızıl Şəfəq" qəzetinin redaktoru işlədi. Respublikada azərbaycanlıların arasında çox olurdu, kəndlərdə klubların, qiraətxanaların açılmasına çox kömək edirdi. Görkəmli bir azərbaycanlı ziyalı kimi, 1937-ci ildə həbs etdilər.

Musa Vəlibəyov İrəvan şəhərindən idi. Rus dilini çox yaxşı bildirdi, uzun illər maliyyə sistemində məsul vəzifələrdə işləmişdi. 1937-ci ildən 1947-ci ilə kimi Qarabağlar rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri işlədi. 1948-ci ildə deportasiya edildi. 1968-ci ildə Bərdə rayonunda rəhmətə getdi.

Haqverdi Haqverdiyev 1932-1933-cü illərdə Vedidə raykomun I katibi, sonra 1934-36-cı illərdə Ermənistan MK-da partiya nəzarət komitəsinin sədri işlədi. Sonra deportasiya olundu. O vaxtlar Ağası Xancyanın arvadı da burada işləyirdi. Xancyanın xatasından sonra o, onu işdən kənar etdirdi. 1937-ci illərdə Haqverdiyevi ermənilər həbs etdilər.

İsrafil Məmmədov Meğri rayonunda anadan olub, İrəvanda Ali Partiya Məktəbini və Pədoqoji İnstitutu bitirib, elmlər namizədidir. Uzun illər "Sovet Ermənistanı" qəzetində redaktor müavini, sonralar bir neçə il maarif nazirinin müavini işlədi. Respublikada olan azərbaycanlı məktəblərinin yaxşı fəaliyyət göstərməsi üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Hərtərəfli sıxışdırılmalara baxmayaraq tədrisin səviyyəsini yüksəltmək naminə bütün imkanlardan ağıllı istifadə etmək bacarığı var idi. Belə məsələlərdə cəsarətlə hərəkət edirdi. İndi Bakıda erməni tarixi ilə məşğuldur.

Qəşəm Cəlil oğlu Şahbazov 1902-ci ildə İrəvan quberniyasının Qəmərli rayonunun Qarahamzalı kəndində anadan olmuşdu. Onun böyük bacısı Ruqiyyə xanım İrəvanda məşhur bəylərdən olan Mehdi bəyin ikinci həyat yoldaşı idi. Ona görə də qardaşı Qəşəmi İrəvana aparıb orada ona orta təhsil almaq şəraitini yaratmışdı. 1921-22-ci və 1925-ci illərdə İrəvanda yüksək vəzifələrdə olan Güllüçiniski, Rza Vəlibəyov, Cahangir Ələkbərov Mehdi bəylə qohum idilər. Həm də Mehdi bəyin İrəvan şəhər əhalisi arasında böyük hörməti var idi. Bu və bu kimi münasibətlərlə əlaqədar Mehdi bəyin evində çox olurlarmış. Burada Qəşəmin savadlı, zirək, davranışlı cavan olmasını görənləri

qeyd olunan yoldaşlar 1925-ci ilin əvvəllərində onu Ermənistan komsomolu MK-da işə qəbul etdirirlər. Qəşəmin yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti olmasını görən MK az sonra Bayazit qəzası üzrə məsul təşkilatçı təyin etmişdi.

Bayazit qəzasında ən çox azərbaycanlılar Basarkeçər rayonunda yaşayırdılar. Yadımdadır, 1925-ci ilin yay ayları idi. Camaat yaylağa köçmüşdü. Bir gün Qəşəm Hüseynquluoğlu kəndinin yaylağa gəldi. Orada cavan uşaqları toplatdırıb komsomol təşkilatı yaratdı. Məni də komsomol təşkilatı seçdi.

Keyli vaxt keçəndən sonra Qəşəmi Azərbaycana oxumağa göndərdilər. Oxuyub qurtarandan sonra ali təhsilli meliorasiya mühəndisi oldu. Onu Basarkeçərdə su təsərrüfatı idarəsinin müdiri təyin etdilər. Elə oldu ki, 1934-cü ildə qərar qəbul edildi ki, ali savadlıların partiya sıralarına qəbulu müvəqqəti olaraq dayandırılın. Çox nadir hallarda ali savadlıları cürbəcür bəhanələrlə ancaq qəbul edirdilər. Elə oldu ki, 1938-ci ildə raykomun I katibi məzuniyyətə getdi. Mən isə o vaxt ikinci katib işləyirdim. I katib vəzifəsi müvəqqəti olaraq mənə həvalə edildi. Bunu bilən Qəşəm bizə yaxın olan bir neçə yoldaşlarla gəlib dedilər ki, Talib, "qarının borcunu ver". Belə bir məsəl var. Yəni Qəşəm səni komsomola qəbul edib, sən də onu partiyaya qəbul etməlisən. Mən də büro çağırıb, Qəşəmi partiyaya qəbul etmək xatirinə daha on nəfəri partiyaya keçirdim. Bir az keçmədi İrəvana getdi. Orada "Sovet Ermənistanı" qəzetində redaktor müavini işlədi. Müəyyən vaxt işləyəndən sonra Vedi rayonuna MTS direktorunun siyasi işlər üzrə müavini göndərildi.

Elə oldu ki, müharibə başladı. 1942-ci ilin son aylarında Qəşəmi əsgərliyə apardılar. Müharibənin ağır günləri dolanmaq çox çətin idi. Qəşəmi əsgər aparandan 3 gün sonra arvadı zavalı Zivər xanım fikirləşir ki, Qəşəmə də, mənə də qardaş olan Talibə zəng vurum, ondan köməklik xahiş edim. Elə də oldu. Zivər xanım 3 gün bundan qabaq Qəşəmi əsgər apardıqlarını de-

di. Mən ona ümid verdim. Fikirləşib MK-ya bildirdim ki, redaktor olmadığı üçün rayon qəzeti bağlanır. Bir babat savadlı adam tapmıram, ya kömək edin, ya da qəzet bağlanır. Mənə dedilər ki, respublikada savadlı kadrları sən yaxşı tanıyırsan, kimi istəyirsən, onu da götür. Dedim bir münasib adam var idi, onu 3 gün qabaq əsgər aparıblar. Xahiş edirəm qoy onu qaytarınlar, işə götürək. MK-dan dedilər ki, respublika hərbi komissarlığına zəng vur, bizim adımızdan de, tələb et.

Elə mənə də bu lazım idi. Respublika hərbi komissarlığı mənimlə yaxın idi. Zəng vurdum. Tiflisdən Qəşəmi geri qaytarıb ixtiyarımıza göndərdim. Mən də onu redaktor təyin etdim. Elə ki, 1944-cü ildə cəbhədə vəziyyət yaxşılaşdı, raykom katibləri artıq istədikləri adamları müharibədən saxlada bilirdi. Bundan istifadə edib, onu II katib qoydum. Rayonda işlər çox yaxşı idi. 1946-cı ilin əvvəlində Şahbazovu MK-ya bölmə müdiri təyin edib, sonra da Zəngibasar rayonuna I katib göndərdilər. 1950-ci ildə isə azərbaycanlıların köçürülməsinə maneçilik göstərdiyi üçün oxumaq adı ilə Bakıya partiya partiya məktəbinə göndərdilər. Məktəbi qurtarandan sonra Sumqayıt şəhər tikintisinə kömək etmək üçün təyinat aldı. Müəyyən vaxtdan sonra kolxozları möhkəmləndirmək məqsədilə kəndlərə çoxlu yeni kolxoz sədrləri göndərdilər. Qəşəm də üç il Şəmkir rayonundakı Komsomol kolxozunda sədr işləyib, kolxozu qabaqcıllar sırasına çatdırdı və azad olub Bakıya qayıtdı, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmağa başladı.

Qəşəm Şahbazovun həyat yoldaşı Zivər xanım məşhur Mehdi bəyin əvvəlki arvadından olan sevimli qızı olmuşdu. Onun təlim-tərbiyəsi ilə çox məşğul olmuşdu. Zivər xanım Bakıda ali təhsil almışdı. Çox məşhurlaşmış pedaqoq idi. Qəşəm İrəvanda işləyəndə şəhər məktəblərində Qəşəmin iş yeri ilə əlaqədar Vedi, Qarabağlar və Zəngibasar rayonlarının rayon mərkəzi məktəblərində müəllim işləyirdi. Məktəblərdə müəllim kol-

lektivinin, dərslər dediyi uşaqların valideynlərinin böyük hörmətini qazanmışdı. Onların üç oğlu, üç qızı vardı. Onlar bu uşaqların tərbiyəsi ilə çox ciddi məşğul olurdular. Uşaqların hamısı da ali təhsillidirlər. Onlardan alman dilində təhsil almış böyük oğlu Oqtay Şahbazov on beş ildən çoxdur ki, keçmiş MK-da, respublika Nazirlər Sovetində, elə indi də Prezident Aparatında ən etibarlı, ən yüksək dərəcəli vəzifələrdə işləmişdir və hazırda da işləyir. 1990-cı ildə 1995-ci ilə kimi respublika Ali Sovetinin deputatı olmuşdur. Ortancıl oğlu Emin respublika baytarlıq komitəsinin sədr müavini işləyir. Kiçik oğlu Eldar elmlər doktoru, professordur. Neft şirkətində şöbə müdiri işləyir.

Qəşəmin üç qızı var, onların üçü də ali təhsil alıb, bu gün xalqımıza xidmət edirlər. Sevil Qəşəm qızı on beş ildən çoxdur ki, Bakıda tibb texnikumunun direktoru işləyir. Digər qızları Afət və Arifə xanımlar da Xarici Dillər İnstitutunda oxuyub ali təhsil almışdır. İndi onlar Bakı məktəblərində nümunəvi müəllimlərdir. Onlar öz ailə və iş yoldaşlarına çox mehribandırlar. Qəşəmin nəvəsi Şahbazov Pərviz beş dil bilir, diplomatik işlə əlaqədar müəyyən qədər xaricdə işlədikdən sonra respublika Xarici İşlər Nazirliyində şöbə müdiridir. Böyük hörmət qazanmışdır.

Umud Süleymanov 1903-cü ildə Ermənistanın Qafan rayonunun Davruz kəndində kasıb ailədə anadan olmuş, uşaqlıqdan valideynlərini itirmiş, muzdurluq edib yaşamışdır. 1922-ci ildə çox böyük məhrumiyyətlərlə məktəbdə oxumuş, komsomol sırasına daxil olub 1926-1927-ci illərdə Ermənistanda Zəngəzur, Dilican qəzalarında məsul komsomol işlərində çalışaraq öz bacarığını sübut etmiş, 1929-cu ildə Leninqradda 3 illik partiya məktəbinə göndərilmişdi. Partiya məktəbini qurtarandan sonra Azərbaycana gəlir o zaman ən çox bacarıq, etimad tələb edən bir sahəyə - MTS-ə siyasi işə təyin edilmişdir. Burada özünü doğruldan Umud Süleymanovu 1936-cı ildə Qaryagin (indiki Fizuli) rayon partiya komitəsinin II katibi seçdilər. Bir müddət

sonra o, Lerik-Lənkəran raykomunun I katibi, sonra respublika yerli sənaye nazirinin I müavini işlədi. Müharibənin ən ağır günlərində yenə Lənkərana raykomun I katibi göndərildi. 1946-cı ildə Süleymanovu Nuxa (indiki Şəki) rayon partiya komitəsinin I katibi seçdilər. Süleymanov uzun illər Azərbaycan KP MK-nın üzvü, XVIII partiya qurultayının nümayəndəsi olmuşdur. 1939-cu ildən Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üç dəfə dəlbadal deputatı seçilmişdir. 1949-cu ildə ona Sosialist Əməyi Qəhrəman adı verildi. Süleymanov Azərbaycan Respublikasında ən böyük hörmət qazanmış olan böyük dövlət xadimlərindən biri idi. Bununla bağlı onun öz aftobioqrafiyasından bildiyim, şahidi olduğum bir neçə faktı qeyd etmək istərdim.

Müharibə başa çatandan sonra 1947-ci ilin əvvəllərində yanvar-fevral aylarında, müharibənin ağır günlərində raykomun katibləri olub, heç bir məzuniyyət, rahatlıq bilməyən adamlara Moskvanın göstərişi ilə məzuniyyət verib, sanatoriyaya göndəridilər. 1947-ci ilin yanvar ayının sonlarında mən də o dövrün tələblərinə uyğun olaraq raykomun katibi kimi Kislovodskda sanatoriyada dincəldim. Bu zaman Azərbaycandan on iki raykomun I katibləri də burada dincəldilər. Onların arasında yadımda olanlardan Qazaxın katibi Hüseyn Cavadov, Ucarın katibi Mikayıl Nəbiyev, Qaryagin raykomunun katibi İmanov, Şamxorun katibi Bilalov, Əli Bayramılının katibi Abbasov və başqa yoldaşlar da vardı. Onların hamısı respublikanın ayrı-ayrı rayonlarının işindən söhbət edərək Süleymanovun məsləhət və tövsiyyələrini hər şeydən üstün tutduqlarını dönə-dönə bildirirdilər.

Canlı şahidi olduğum daha bir fakt. 1949-cu ildə mən Moskvada bir illik marksizm-leninizm məktəbində oxuyurdum. Bu günlərdə Umud Süleymanov da Azərbaycandan buraya oxumağa gəldi. Elə oldu ki, biz ikimiz bir otaqda yaşamalı olduq. Bu adam köhnə ermənistanlı idi. Mən isə Ermənistanda işləyirdim.

Söhbətlərimiz zamanı özləri İrəvanlı olub, indi Azərbaycanda yüksək vəzifələrdə işləyənlərdən-Mustafa Topçubaşovdan, Heydər Hüseynovdan çox danışdığımız kimi, o vaxtlar Dağıstanda işləyən Əziz Əliyevdən də çox söhbətlər etdik. Umud Süleymanov Əziz Əliyevlə çox yaxşı münasibətdə idilər. O, söz verdi ki, qiyabi tanıyıb sevdiyim Əziz Əliyevi mənimlə tanış edəcək. Bu tanışlıq və Əziz Əliyevlə söhbətlərimiz barədə mən kitabda Əziz Əliyev haqqındakı məqaləmdə geniş yazmışam.

Umud Süleymanovun Əziz Əliyevə nə qədər yaxın olması ilə bağlı bir canlı faktı da qeyd etmək istərdim. Biz Moskvada oxuduğumuz vaxt - 1949-cu ildə SSRİ Ali Sovetinin fərmanı ilə Umud Süleymanova Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verildi. Əziz Əliyev akademiya oxuyan bir qrup azərbaycanlı - Əziz Əsədov, Qurban Məmmədov və başqaları ilə gəlib onu bizim mənzilimizdə böyük səmimiyyət və mehribanlıqla təbrik etdilər. Onu bu mükafat münasibəti ilə Moskvada Ali Partiya məktəbində, İctimai Elmlər Akademiyasında oxuyan, Moskvada işləyən onlarla adamlar gəlib təbrik edirdilər. Bir ay mənzilimizə hər gün dəstə-dəstə təbrik teleqramları gəldi. Bizim 1947-ci ildən başlayan tanışlığımız müddətində mən onu həmişə öz xalqına, işinə, dostuna sədaqətli adam kimi tanımışam.

Mən yuxarıda qeyd etdim ki, Umud Süleymanov Qafanda anadan olub, yetişib, xalqımıza xidmət edib. Onun elinə, xalqına olan sədaqəti barədə digər bir canlı faktı da qeyd etmək istərdim. Biz 1949-cu ilin sonunda bir-birimizdən ayrıldıq. İrəvandan mənə zəng vurub bizim rayondan kəndin köçürülməli olduğunu xəbər verdilər. Mən məyuslaşan zaman Umud Süleymanov və Əziz Əliyev də çox məyus oldular. Mən Ermənistana qayıtdım. Azərbaycanca uzun illər Nazirlər Sovetinin sədri işləmiş Ənvər Nəzər oğlu Əlixanov Nazirlər Sovetinin sədri işləyən zaman Ermənistan qaz xətti çəkilmişdi. Bu xəttin təntənəli açılışı münasibətilə Əlixanov İrəvana gəlmişdi. Bu münasibətlə keçirilən təntənəli ic-

las zamanı Ermənistan KP MK-nın I katibi Tovmasyan məni çağıraraq tapşırırdı ki, bir yana getmə, iclasdan sonra olacaq tədbirdə iştirak edəcəksən. İclas qurtarandan sonra hələ qonaqlıq mərasimi başlamazdan qabaq Tovmasyan məni Əlixanova təqdim edib, bir neçə xoş söz dedi. Əlixanov dedi:-Suren Hakopoviç, mən bu yoldaş Musayevi tanımıram. Amma mən buraya gələndə bizim bir həmyerlimiz, respublikada böyük hörmət sahibi olan Umud Süleymanov məndən xahiş etdi ki, orada mənim bir hörmətli dostum var, onunla görüş, halını soruş, ikimizində salamını ona yetir. Musayev, çox şadam ki, sizi gördüm, tanış oldum. Ancaq sən Moskvada oxuyarkən sənə mənzil yoldaşın və dostun elə mənim də ən yaxın dostumdur. Onu da qeyd etdi ki, Umud bütün dost tanışlara da çox sədaqətli insandır.

Umud Süleymanov bax belə şəxsiyyət olub. Umud Süleymanov məni Qafandan olan daha başqa bir neçə görkəmli şəxsiyyətlərlə də tanış etdi. General Teymur Bünyadov, onun qarışı və başqaları ilə də tanış etdi, ailəvi dost olduq.

Özü Qafandan olan, şəxsən tanış olmasaq da, mətbuatdan, kitablardan qiyabi də olsa tanıdığım Sabir Əsədovu da Umud Süleymanov xarakterli bir insan kimi tanıyıram. Bu şəxsiyyət Ermənistanm, orada yaşamış olan insanların taleyindən, onlara qarşı olmuş erməni zülmündən və yüzlərlə qəhrəman oğullarımızın ermənilərə qarşı aparmış olduqları cəsarətli mübarizələrindən geniş yazmışdır və yazır. Sabirin oğlu Oktayında vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edildiyindən danışirlər.

Sabir özü də Umudu unutmayıb öz yazılarında onun haqqında qeyd etmişdir. Umud Süleymanovla bağlı adını çəkmiş olduğum özü Qafandan olan dövlət xadimi Əlixanovla bağlı bir hadisəni də qeyd edim. Ermənilər həmişə pusquda durub fürsəti fot etmədikləri kimi, eşidirlər ki, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Ermənistanda doğulmuş, orada yetişmiş adamdır. Eçmişinin baş keşişi Papazyanı göndərirlər Əlixan-

novun yanına ki, get xahiş et razılıq versin, Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirək. Elə də bu niyyətlə Papazyan Əlixanovun qəbulunda olur, Əlixanov tərcüməçi çağırır. Papazyan ermənilərə xas olan bir sıra yaltaq söhbətlərdən sonra Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsi xahişini edir. Bu zaman Əlixanov tərcüməçidən soruşur ki, keşiş nə deyir? Tərcüməçi məzmunu tərcümə edən zaman Əlixanov mədəni qaydada kişiyə çox ağır, bi-hörmətədicə söz deyir və tərcüməçiyə deyir demən olmaz. Əlbəttə, tərcüməçi də, bu sözü tərcümə üçün demir. Ancaq keşiş özü türk dilini yaxşı bilirdi. Qeyri-rəsmi cavab eşidən Papazyan heç xudahafızlaşmadan kabineti tərk edir. Əlixanovun keşiş Papazyana olan cavabı bir neçə il ermənilərin dilindən düşmədi. Bizə qarşı erməni düşmənçiliyi qat-qat artdısa da, keşiş Papazyan da başa düşüb qandı ki, erməni yaltaqlığına aldanmayan, Azərbaycanın yüzlərlə, minlərlə belə oğulları vardır.

Qafan rayonunda doğulub boya-başa çatmış xalq və dövlət orqanları tərəfindən böyük hörmət, etibar qazanmış, xalqına sədaqətlə xidmət etmiş, onun adını yüksək saxlamış Umud Süleymanov kimi neçə-neçə dövlət xadimləri, generalları, yazıçıları, alimləri mühəndisləri olmuşdur. Belə qafanlılardan ancaq 5 nəfərinin adını Süleymanovla bərabər yazmaq özümə şərəf bildim: 1. **Ənvər Nəzər oğlu Əlixanov** - uzun illər Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Sovetinin sədri işləmişdir. 2. Görkəmli diplomat **Bəşir Bünyadov** - Dağlıq Qarabağ mahalının yeni yaranmış Şuşa rayon İcraiyyə Komitəsinin ilk sədri olmuşdur. 3. General-mayor **Məhəmmədəli oğlu Əlizadə** - Zaqafqaziya respublikaları üzrə Daxili İşlər qoşunlarının komandiri, sonralar Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Naziri işləmişdir. 4. General-mayor **Teymur Niftali oğlu Bünyadzadə** - Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirinin müavini işləmişdir. 5. Tarixçi alim, yazıçı-publisist **Sabir Əsədovun** adını qeyd etməklə, ona müqəddəs işində uğurlar arzulayıram.

Ermənistanda və Azərbaycanda geniş tanınan yüksək dərəcələrə qalxmış **Yunis Rzayev** haqqında da yazmaq mənim üçün çox xoşdur. Yunis Rzayev Basarkeçər rayonunun Şişqaya kəndində anadan olmuş, orta məktəbi də orada qurtarıb, bir qədər müəllimlik edəndən sonra ordu sıralarına getmişdi. Ordudan qayıdandan sonra Şişqaya kəndində işləyirdi. Mən onunla tanış olanda gördüm ki, qabiliyyətli cavandır, bundan yaxşı kadr yetişdirmək olar. Ancaq bu, işlədiyi yerdə - kənddə qalarsa, gələcəyi yoxdur. Elə bu günü də təhlükəlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq onu raykoma təlimatçı götürdüm. Bir azdan sonra Bakıya - Ali Partiya Məktəbinə göndərdim. Oranı qurtarandan sonra birləşmiş Güney kolxozuna sədr qoydum. Orada təsərrüfat işində böyük dönüş yaradıb, bu kolxozu daha qabaqcıllar sırasına çatdırması onun bacarıqlı kadr olacağını sübut etdi. Ona görə də onu raykoma şöbə müdiri gətirdim. 1953-cü ildə isə rayona İcraiyyə Komitəsinin sədri təyin etdim. Sonralar Yunis Rzayev daha irəli gedərək, Ermənistanda Krasnoselsk və Basarkeçər rayonlarında, Azərbaycanda Şamaxı raykomun I katibi işlədi və Azərbaycanda Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsinin sədri vəzifəsinə yüksəldi. Ermənistanda və Azərbaycanda Ali Sovetin deputatı oldu. Belə ki, öz xalqına, öz elinə sədaqətlə xidmət etdi.

Tapdıq Əmiraslanov Zəfər kəndində anadan olmuşdu. 1942-ci ildə Böyük Qaraqoyun kəndində məktəb müəllimi işləyirdi. Mühəribənin ağır günləri idi. Rayon Hərbi Komissarlığı və inzibati orqanlar onun haqqında ədalətsizlik edirdilər. Bu dövrdə mənim iki günlüyə öz ailə işimlə əlaqədar rayona (onda mən başqa rayonda işləyirdim) gəlməyimi eşidən Qaraqoyunun kolxoz sədri Aydın Məmmədov Tapdığın anası və özü ilə mənim yanıma gəlib, onun haqqında insafsızlıq, ədalətsizlik edilməsi barədə mənə şikayətləndilər. Nəzərə alaraq ki, bu yaxın vaxtlarda mən bu rayondan getmişdim, rayon rəhbərliyi mənim hörmətimi çox yaxşı saxlayırdı, mən bu barədə aidiyyətli yol-

daşlara müraciət və xahiş edib, onu xata-bələdan qurtarmalarını xahiş etdim. Onlar da mənim bu xahişimi yerinə yetirib onu bu böhtandan xilas etdilər. Elə oldu ki, 1946-cı ildə mən Basarkeçərə işə qayıtdım. Kəndləri gəzərkən Qaraqoyun kəndində də oldum. Orada kolxozun sədri Aydın Məmmədov Tapdığı və anasını mənə göstərərək dedi ki, yoldaş Musayev, bu, sənə xata-dan qurtardığın oğlandır. Mümkünsə, apar onu yanında işlət və öyrət, ondan yaxşı gələcək gözlənilir. Elə oradaca dedim ki, qoy sabah raykoma gəlsin. Elə də oldu. Gəldi. Götürdüm raykoma təlimatçı, şöbə müdiri. Sonra II katib seçdik. İşlədi, sonra rayon marif şöbə müdiri oldu. İndi onun oğlu Əhliman Əmiraslan Tibb elmləri doktorudur, professordur, Azərbaycan Tibb Universitetinin rektorudur. Ölkəmizə, xalqımıza sədaqətlə xidmət edir. İndi fəxr edirəm ki, nə yaxşı o vaxt Tapdığı ağır bələdan qurtardım, o, da övladlarını tərbiyə edə bildi.

Qara Məmmədov - ağır vəziyyətdə, xəstə halda onu əsgər aparırdılar. Əgər aparsa idilər, 3-5 gün yaşayan deyildi. Yəni mənim iki günlüyə evə gəlməyimdən istifadə edib, mənə müraciət etdilər. Onu özümlə İrəvan şəhərinə aparıb müayinədən keçirdirdim və hərbi xidmətdən azad etdirdim. Sonra onu da raykoma işə götürdüm. Rayon qəzetinə redaktor qoydum. İndi onun iki oğlu, iki qızı var. Oğlunun biri tarix elmləri namizədidir, Bakı Dövlət Universitetində müəllimdir. İnsafən, Qaranın həyat yoldaşı Xədicə xanım yeri düşəndə uşaqlarına deyir: "Uşaqlar bizim belə yaşamağımıza və atanızın ağır xəstəlikdən qurtarmasına səbəb Talib əminizdir".

Daha bir fakt. 1946-cı ilin yaz ayları idi. Mənim işlədiyim rayon sərhəd zonaya daxil idi. Buna görə məşhur yazıçı **Xəstə Bayraməli** dağ yolu ilə gəlib mənə müraciət etdi ki, qardaş oğlu, mənə Sevana fəhlə aparıblar. Orada da ermənilər bizə baxmır, kömək et, mən buradan qurtarım. Orada elektrik stansiyası tikilirdi. Çox böyük iş gedirdi. Tikintiye Nazirlər Sovetinin

sədrinin müavini nəzarət edirdi. Bayraməlinin xahişini yerinə yetirmək üçün ona zəng vurmaq istədiyim vaxt Bayraməli dedi ki, qardaş oğlu, dayan, mən tək deyiləm, **dərzi Bəşir** və **kürd Abdulla** da mənimlədir. Ya onları da azad etdir, ya da heç məni də azad etdirmə. Bayraməlinin dostu, yoldaşa olan sədaqəti məni daha da ruhlandırdı. Mən zəng vurdum. Onların üçünü də o çətinlikdən qurtardım. Onları buraxdılar.

Basarkeçərlə həmsərhəd olan Krasnoselsk rayonunda **Cahan Əliyev** Krasnoselo rayonunda torpaq şöbə müdiri işləyirdi. Oranın da çox dəlixoy bir katibi var idi. Zarafatla ona "dəli Mardiros" deyirdilər. Ancaq zarafatsız da elə idi. O, bir gün Cahanı bərk söyür. Cahan da çəkinmədən onu daha bərk söyür. Hətta vurmaq istəyir. Yaxşı ki, qoymurlar. Cahanı həbs etməyə cəhd eləyəndə o qaçır. Hey Cahanı axtardılar. Cahan gizlənmişdi. Bir gün Cahan gəlib hadisəni mənə söylədi və ona kömək etməyimi xahiş etdi. Mən isə "çalışaram" - deyə söz verdim. Sabahısı gün respublika praktorı Meqovoryanı iş ilə bağlı rayona dəvət etdim. O gəlib, rayondakı işlərini qurtarandan sonra mən Cahan hadisəsini ona söyləyib ikimizin də birlikdə Krasnoselsk rayonu-na getməyimizi xahiş etdim. O, mənimlə yaxın idi. Mardirosyanı da olduğu kimi tanıyırdı. Xülasə, getdik. Mardirosyanla danışdıq, Cahanın məsələsini həll etdik. Cahan həbs təhlükəsindən qurtardı, öz işinə də bərpa olundu. Mardirosyan isə bizi kababa qonaq edib, yola saldı. İndi Cahan tez-tez bu məsələni danışmağı sevir. Onun oğlu Sabir Əliyev elimlər namizədidir.

1941-ci ildə Basarkeçərdə işlədiyim vaxt **Paşa Bayramov** adlı bir yoldaş rayokmun II katibi idi. O, işdən azad olub, olduğu Böyük Qarakilsə (Kirovakan) rayonunun Saral kəndinə kolxoz sədri göndərilmişdi. Paşa sədr olduğu zaman kolxozun iki inəyini satıb, özü üçün istifadə etmişdi. Rayon təşkilatları bu məsələni yoxlayıb, Paşanı həbs etmişdilər. Köməklik üçün Paşa öz qardaşı Əhmədi mənim yanıma göndərərək, ona kömək et-

məyimi xahiş etmişdi. Mən isə səhər İrəvana gedib, respublika prokroru ilə söhbət etdim. Paşanı respublika prokrorluğuna gətirdik. Söhbət zamanı mən dedim ki, ay Paşa bəs ayıb deyilmi, belə iş görüb, belə işə düşmüşsən? Cavabında Paşa dedi ki, ay Talib, Şişqayanın kolxoz sədri Qəhrəman o rayonda katibləri də, özünü də çox yaxşı təmin edirdi. Mən nə bilim belə olacaq. Bisavad Qəhrəman elə bacarır, ali savadlı mən isə belə qanmışam. Demək, hər sahədə bacarıq tələb olunur. Görürsən, bisavad Qəhrəman həm yaxşı işləyir, həm bir neçə məsul işçiyə də maddi cəhətdən kömək edir. Ancaq savadlı Paşa sədrliyinin üçüncü ayında həbs olunur. Əlbəttə, Paşanı oradaca buraxdırdım. Hələ bir zarafat da etdik ki, get Qəhrəmandan öyrən.

Bir qədər də Əli Həsənov haqqında 1942-ci ildə Qarabağlar rayonunda işləyirdim. Haxıs kəndinin fermasında olarkən bir cavan oğlanın süd anbardarı işlədiyini görüb, onun çox qabiliyyətli bacarıqlı, təmkinli olmasını hiss edib, raykoma çağırırdım, onu rayon İcraiyyə Komitəsində məsul katib qoydum. Burada çox səliqəli işləməsinə görə, onu iki illik oxumağa göndərdim. Qayıdandan sonra rayon qəzetinin redaktoru təyin etdim. Çox sədaqətlə də işlədi. 1948-ci ildə Qarabağlar rayonu dağıldıqdan sonra "Sovet Ermənistanı" respublika qəzetində redaktor müavini işlədi. Öz qabiliyyətli işinə görə Krasnoselsk rayonuna I katib göndərildi. Orada da çox yaxşı işlədi. Sonra MK-ya kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini təyin etdilər. Ermənistanda Ali Sovetin deputatı oldu. 1970-ci ildə azərbaycanlılara qarşı vəziyyət daha da pisləşdiyi dövrdə öz giley-güzərini edib ürəyini boşaltmaq üçün, demək olar ki, heç bir münasib azərbaycanlı tapmadı, təkləndiyini görüb Azərbaycana köçmək məcburiyyətində qaldı. Burada da böyük hörmət qazandı. Respublika Xalq Nəzarəti Komitəsində şöbə müdirinin müavini, sonra isə müdir işlədi. Ermənistanda eləcə də Azərbaycanda özünə böyük hörmət qazanmış Əli Həsənov, təəssüf ki, öz dün-

yasını vaxtından tez dəyişdi. Şükür Allaha ki, onun oğlu Surxay indi respublikada öz atası kimi böyük hörmət, etibar və etimad qazanmışdır. Ot kökü üstə bitər. Bu məsəl Əlinin oğluna tam layiq misaldır. Qoy atasının hörmətini yüksək saxladığı kimi, axıra qədər də o hörmətə layiq olsun.

Qəşəm Aslanov 1935-ci ildə Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Kəsəmən kəndində kolxozçu ailəsində anadan olmuşdu. Kəsəmən kənd camaatı, elə də Qəşəmin atası çox işgüzar, qonaqpərvər adamlar idilər. Mən iki dəfə indiki Basarkeçər rayonunda məsul vəzifədə işləmişəm. 1946-cı ildə kolxozlarda, xüsusilə də məhsul toplanan vaxtlarda kolxoz tarlalarında daha çox olurdum. İşgüzar adamlarla iş yerində çox görüşürdük. Başqa kolxozlarda olduğu kimi Kəsəmən kolxozunun çöllərində də çox olurdum. Uşaq, böyük hamısı məhsul toplamaqla məşğul olurdular. Mən isə sahələrdə çox olduğum üçün hər şeylə maraqlandığım vaxtlar daha işgüzar adamlar görüb, onların əməyini qiymətləndirirdim. Kəsəmən kolxoz tarlasında olarkən cavan uşaqların tarlada işləməkləriylə çox şadlanırdım və maraqlanırdım. Bir neçə dəfə gördüm ki, Qəşəm adında uşağın adı çox çəkilir. Bu cavan oğlan çox səliqə ilə, təmkinlə işləyir, ağıllı hərəkət edirdi. Maraqlanıb kolxozun sədri Məhəmməd Həsəndən soruşdum. Bu cavan Qəşəm deyilən uşaq həmişəmi belə işləyir? Sədr dedi: Yoldaş Musayev bu Qəşəm çox ağıllı, məktəbdə əlaçı, işdə zərbəçi uşaqdır. Mən bu uşağı çağırıb dedim, oxumağa gedərsənmi? Səni göndərim. Uşaq çox sevincək halda cavab verdi ki, gedərəm. Elə həmin ili də öz həyat yoldaşımın qardaşı Azadla birlikdə Xanlar rayonunda olan Pedaqoji texnikuma oxumağa göndərdim. Onların oxuduğu vaxtlarda bir-iki dəfə Xanlarda da oldum. Müəllim kollektivi və texnikumun direktoru Mirzə müəllim (vaxtı ilə mənə də dərs demişdi) - hamısı mənə tanıyırdılar. Çünki texnikum öz tərkibi ilə İrəvandan köçürülmüş texnikum idi. Görüş söhbətimiz za-

manı Qəşəmdən çox qabiliyyətli, bacarıqlı, yaxşı gələcəyi gözlənilən tələbə kimi mənə çox razılıqla danışdılar.

Texnikumu qurtaran kimi rayona gəldi. Onu rayonda olan "Stalin yolu" qəzetində işə qəbul etdik. Qəşəm burada çox fəal işlədi. Buradakı fəal işini nəzərə alaraq onu 1959-cu ildə rayon komsomol komitəsinin I katibi seçilmişdilər. Eyni zamanda mətbuat orqanlarından ayrılmayıb aktiv işinə görə 1961-ci ildə respublika Ali Sovetinin Fəxri Fərmanı ilə təltif edilmişdi. 1962-ci ildə rayonlar arası "Sovet" qəzetinin Azərbaycan sektorunun redaktoru işləmişdir. Sonra rayon partiya komitəsində III katib oldu. İşlədiyi bütün iş yerlərində mətbuat, qəzet işindən ayrılmadığını nəzərə alıb, 1966-cı ildə onu SSRİ Jurnalistlər İttifaqının üzvü seçmişdilər. 1966-cı ildə Moskvaya iki illik Ali Partiya məktəbinə göndərildilər. Təhsilini başa vurduqdan sonra Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində təlimatçı, "Azərbaycan Gəncləri" qəzetində redaktor işlədi. 1972-ci ildə onu Şuşa rayon partiya komitəsinin I katibi göndərildilər.

Qəşəm Şuşada böyük işlər gördü. Xankəndindən Şuşaya 16 km-lik yol çəkdi. 15 km-lik su kəmərinə qaydaya saldı. Mərzəli dərəsi və Üç təpə deyilən yerdə dörd su anbarları tikdirdi. Şəhəri su ilə təmin etdi. Şuşanın ətrafında 120 min ağac, Şuşanın özündə 50 min meyvə ağacı saldırıb, Şərq Musiqi Fabriki adlanan yerdə 3 ha meyvə bağı saldı. Qəşəmin bu fəaliyyətini, bacarığını görüb qiymətləndirən xalqımızın uzaqgörən, dahi oğlu Heydər Əliyev Qəşəmi İsmayılı rayonuna I katib göndərdi. Qəşəm Göyçay-İsmayılı yolunu çəkib çox böyük körpü tikdi. Rayonun iqtisadiyyatı görünməmiş dərəcədə inkişaf etdi. Onun iş təcrübəsini öyrənmək üçün hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə İsmayılı rayonunda bütün nazirlərin, raykom katiblərinin iştirakı ilə İsmayılı rayonunda seminar keçirildi.

İsmayılıdakı bu böyük təcrübəsini nəzərə alaraq onu mərkəzi komitəsi daha məsul vəzifəyə təyin etdilər. Mərkəzi Komitə

tədə müəyyən qədər işlədikdən sonra Respublika belə bir əhval-ruhiyyə yarandı ki. Qəşəm Aslanov Şuşada və İsmayılıda işləyən müddətdə bu rayonların ikisi də Respublikada birinci dərəcəli iş təcrübəsi olan nümunəvi rayonlardan birinə çevrilmişdir. İndi Bakının qoltuğunda olan Abşeron rayonunu da qeyd etdiyimiz rayonlar səviyyəsinə qaldırmaq üçün Qəşəm Aslanovu Abşeron rayonuna I katib göndərmək daha vacib sayıldı. Qəşəmi Abşeron katib seçən, plenumda iştirak edən Mərkəzi Komitənin nümayəndəsi qeyd etdi ki, qəşəmi Abşeron göndərməkdə məqsəd odur ki, Abşeron rayonu da öz nümunəsi ilə Şuşa, İsmayılı və başqa qabaqcıl rayonları geridə qoymalıdır. Qəşəm rayonda bu məqsədlə işə başladı. Vaxtaşırı rayonun ayrı-ayrı kəndlərində aktiv iclasları keçirib iş təcrübələrini yayırdı. Hamı da söz verdi ki, onun bu tələbini sözsüz yerinə yetirib, rayonu tələb olunan səviyyəyə çatdıracaqlar. Beləliklə rayon zəhmətkeşləri əməli işə başladılar.

Rayona kömək etməyə borclu olan Respublika orqanları hərtərəfli maddi material, texnika ilə əməli köməyə başladılar. Yəqin ki, göz götürməməzlikdən və ya bəlkə də təsadüfən bir gün axşam saat 2 radələrində Xırdalandan şəhərə gedərkən yolun gözlənilməz bir yerində böyük yük maşını sağdan sola keçmək mənasında yolu dönmək istədiyi bir zamanda Aslanovun və İcraiyyə Komitəsinin sədri Muğumun olduqları maşınla toqquşma nəticəsində xalqımızın sevimli bəbaları həlak oldular. Allah onlara rəhmət eləsin.

Qəşəm öz işi ilə xalqına sədaqətə xidmət etmiş, kadrlar yetişdirmişdir. Göyçə mahalından olan belə insanlar onlardır. Qəşəmin tərbiyə edib yetişdirmiş olduğu bacısı oğlu **Sərdar Kərim** indi Respublika səhiyyə nazirinin müavini işləyir. Sərdar müəllim bacarıqlı, işgüzar həkim, professor Əli İnsanovla əl-ələ verib Respublika səhiyyə ocaqlarının genişlənməsi işində öz səylərini əsirgəməirlər. Kaş hamı da onu yetişdirənlərin qiyməti-

ni bilib, onu unutmamaq sahəsində də Sərdar müəllim kimi sədaqətli olsun. Neçə ki, Sərdar müəllim Qəşəm Aslanovun uca adını öz əməli və xalqına olan sədaqətli işi ilə uca saxlayır.

Ermənistanda soydaşlarımıza qarşı yeridilən ayrışdırıcı siyasətinə o vaxtlar dözməyənlərdən biri də **Adil Nağıyev** idi. 1960-cı illərdə o, cavan oğlan idi, Vedi rayonundakı Dəvəli dəmiryol stansiyasında işləyirdi. Azərbaycanlıları müdafiə edərək növbəti dəfə ermənilərlə əlbəyaxa vuruşa qalxmışdı. Mən də rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri idim. Məsələ mənə qədər gəlib çıxdı. Mən ilk görüşümdə olan qeyrətinə, mərdliyinə və cəsarətinə heyran oldum. Lakin o, ermənilərə güzəştə gedə bilmir; ermənilər də ona qarşı düşmən hərəkətlərini davam etdirdilər. Axır ki, 60-cı illərin sonlarında o, doğma Vedi rayonunun Qaralar kəndinə əlvida deyərək Bakıya köçmək məcburiyyətində qaldı. Abşeron rayonuna pənah gətirdi. Ramana südəçülük sovxozunda məskunlaşdı. Qərblə, tənhalıqda ailəsi, özü çox əziyyət çəkdi. Lakin öz bacarığı, dözümlü işgüzarlığı ilə rayonda hörmət qazandı. Gəncə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirdi, əvvəl Ramana sovxozunda aqronom işlədi. Sonra Abşeron rayonunun Türkan, Qobu, Zirə, Ramana sovxozlarında uzun illər direktor işlədi. 1977-1987-ci illərdə Qala sovxozunda direktor işlədiyim zamanlar onunla tez-tez görüşür, söhbət edir, təcrübə mübadiləsi aparırdıq. Adil Nağıyev, öz işini bilən, vəzifəsinə məsuliyyətli, xalqına, Vətəninə sədaqətlə xidmət edən bir oğul olmaqla yanaşı, həm də böyüyün-kiçiyin, kişinin-qadının yerini bilən, hamısının hörmətini gözləyən, bununla özü də hamının hörmətini qazanan ləyaqət sahibidir. Elə bu keyfiyyətlərinə və bacarıqlı təsərrüfatlarına görə sonralar o, rayon Aqrar-Sənaye İstehsalat Birliyinin rəisi vəzifəsinə irəli çəkildi. Ölkə Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının 14 mart 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə Abşeron rayon İH-nin başçısı vəzifəsinə təyin edildi. Az vaxtda rayon respublikada qabaqcıl rayonlar sırası-

na çıxdı. Abşeronun sosial problemlərinin həlli istiqamətində ciddi addımlar atıldı, kəndlərdə vəziyyət dəyişdi, neçə kəndə qaz, su xətləri çəkildi, işıq sistemi yaxşılaşdı, iş yerləri açıldı. Rayonun Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş övladlarının xatirəsini əbədləşdirmək üçün konkret işlər görüldü. A. Nağıyevin təşəbbüsü və himayədarlığı ilə "Abşeron şəhidləri" kitabı yazılıb nəşr edildi. Kəndlərdə şəhidlərin xatirəsinə komplekslər, xatirə bulaqları tikildi, şəhid, qaçqın ailələrinə qayğı artırıldı.

Sözsüz ki, indiki iqtisadi çətinliklər dövründə bu böyük rayonda qısa vaxtda bu qədər gözəçarpan işlər görmək, həm də bütün bu işləri dövlət büdcəsindən vəsait almadan ancaq daxili imkanlar hesabına görmək çox böyük işdir. Bu işi ancaq Vətəninə və xalqını sevən, ölkə başçısının ona göstərdiyi etimadı öz əməli işi ilə doğrultmağa ürəkdən cəhd göstərən, müstəqillik və dövlətçilik yolunda ölkə Prezidentinə hər addımda yardımçı olmağa çalışan rəhbər işçi bacara bilər. Adil Nağıyevdə belə rəhbər kadrlardandır.

Basarkeçər rayonunda, eləcə də Göyçə mahalında, demək olar ki, Zaqafqaziyada tanınmış bir Zəd kəndi var. Zəd kəndi onunla məşhurdur ki, orada IX-X əsrə aid alban kilsəsi vardır. Bundan başqa, əsrin əvvəllərində burada və ətraf bölgələrdə yaşayan azərbaycanlılara daim köməklik göstərən Səməd ağa da bu yerlərdəndir. O, qonşuluqdakı Dərə deyilən yerdə dəyirman tikdirib, adamların istifadəsinə vermişdi. Həmçinin Səməd ağanın köməkliliyi ilə bir çox **Kəsəmənskilər - Musa, Həmzə, Qəhrəman, Cahangir** və eləcə də **Rəhim, Xanlar Hacıyevlər** Azərbaycan, rus dillərində oxuyub savad almışdılar.

Zodda **Qocayevlər** ailəsi də elm, savad sahəsində çox nümunəvi ailə olmuşlar. Mirzə Bəylər görkəmli elmi işçi olmuşdur. Zəd kənd sakini şair Abdulla öz şeirləri, nağılları və dülgərlik sənəti ilə də çox məşhur idi. 1918-1919-cu illərdə ermənilərə qarşı mübarizə işində burada Səməd ağanın başçılığı və məslə-

həti ilə çox həlledici işlər görülmüşdür. 1917-1918-1919-cu illərdə Məşədi İsanın, ağılsəli Aşıq Ələsgərin çox qoçaq olan oğlu gülləçi Bəşirin, Hüseynquluagağalı Qlava Balının, Molla Nəcəfin, rusdilli Qəhrəmanın və bir çox başqa qəhrəman oğullarımızın igidliyi sayəsində ermənilər Göyçədə ağır məğlubiyətlərə uğradılmışdır.

Zod kəndi özünün çox böyük düzənlik əkin sahəsi, çox geniş dağları qızılı, kömürü, qiymətli daşları, zəngin bulaqları ilə də məşhurdur.

1925-27-ci illərdə Bala Əfəndiyevin, Rza Vəlibəyovun köməkliyi ilə İrəvanda azərbaycanlılar üçün üç illik pedaqoji texnikum açıldı. Bu işə Ermənistanda yaşayan əhaliyə qol-qanad oldu, yüzlərlə müəllim kadrları ilə təmin edildi. Qeyd etdiyimiz rəhbər azərbaycanlıların köməyi və özünün təşəbbüsü ilə Qulam Fərhadov İrəvanda Ticarət Texnikumunun təşkil edilib açılmasına nail oldu. Vətənpərvər Azərbaycan oğulları **Bala Əfəndiyevin, Rza Vəlibəyovun, Kazım Kazımovun** və Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin köməkliyi ilə 1928-ci ildə İrəvanda Cəfər Cabbarlı adına dram teatrı təşkil edildi.

Bu teatrın təşkilində əlindən gələnlə qədər kömək etmiş olan Cəfər Əhmədov müəyyən vaxtdan sonra bu teatrda direktor işlədi. Cəfər Məmməd oğlu Əhmədov 1900-cü ildə İrəvan şəhərində anadan olub. Zəngibasar, Vedi və Basarkeçər rayonlarında rəhbər işlərdə işləyib, İrəvan Pedaqoji Texnikumunda dərs deyib. Bir neçə dəfə ayrı-ayrı vaxtlarda İrəvan Cəfər Cabbarlı adına Dövlət Teatrının direktoru işləyibdir. Onun işlədiyi dövrlərdə Cəfər Cabbarlı adına teatrının repertuarı və tamaşasının keyfiyyəti erməni Dövlət Teatrında xeyli yuxarı pillədə dayanmışdır. Cəfər Əhmədov o dövr üçün sərbəllə təhsil ocaqlarının mərkəzi sayılan Moskva və Tiflis şəhərlərində oxumuşdur. İndi onun qızı **Flora Cəfər qızı Əhmədova** respublikada ən görkəmli hüquqşünaslardan biridir. Respublika İqtisad Məhkəməsinin

sədri işləyir. Əvvəllər Ədliyə Nazirliyində və Məhkəmə Ekspertiza institutunda məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Ədalətli hüquqşünasdır.

1937-ci illərdən respublikada azərbaycanlı kadrların yetişib rəhbər işlərə verilməsi xeyli genişləndi. Basarkeçərdə rəhbər komsomol-partiya işində işləmiş, Ermənistanda cavan kadrların yetişdirilməsində böyük rolu olmuş, əvvəllər Basarkeçər rayonunda, sonralar Vedi rayonunda raykomun I katibi işləmiş **Ələmdar Həşimov** bir neçə cavan kadrlar yetişdirdiyi kimi, mənim də partiya-komsomol işində rəhbər vəzifələrə getməyimə böyük köməklik etmişdir.

Ələmdar Həşimov 1906-cı ildə Kotayk rayonun Güllüca kəndində anadan olmuşdur. Bir müddət batrak (nöqər), sovetlər hakimiyyətə gələndə isə batrakkomun (nöqərlər komitəsinin) sədri olmuşdur. 1928-1929-cu illərdə diviziya komandirliyi kursuna oxumağa göndərilmiş, yaxşı oxuduğuna görə Bakı şəhəri Bayıl-Bibi Heybət secki dairəsindən rayon sovetinə deputat seçilmişdir. İrəvana qayıdarkən Ermənistan diviziyasında bölmə rəisi xidmətinə göndərilmiş, 1931-1932-ci illərdə İrəvan və Tiflis şəhərlərində fəhlə fakültəsində oxumuşdur. Sonra komsomol katibi, İrəvanda nəşr edilən "Qızıl Şəfəq" qəzetində redaktor müavini vəzifələrində işləmiş və komsomolun Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir. 1935-1937-ci illərdə Basarkeçər rayonunda komsomolun I katibi, 1937-1938-ci illərdə Basarkeçər rayon partiya Komitəsində III katib olmuşdur. Yaxşı işinə görə 1938-ci ildə Vedi rayon partiya komitəsinə I katib vəzifəsinə irəli çəkilmiş, eyni zamanda Vedi rayon xalq deputatları Sovetinə deputat seçilmişdir. 1942-ci ildə Krım cəbhəsində döyüşə getmiş, alman faşizmi ilə müharibədə 2 dəfə yaralanmış, lakin döyüşü tərk etməmişdir. Diviziya siyasi şöbəsinin müdiri və alay komandiri kimi vuruşmuş, Zaporozje vilayətinin Beloozereçki kəndində mayor rütbəsində qəhrəman-

casına həlak olmuşdur. Onun övladları Faik, Akif və Arifə şəərəfli həyat yolu keçmiş atalarımın adını ləyaqətlə qoruyur, xalqımıza sədaqətlə xidmət edirlər.

O vaxtlar və ondan sonra **Yaqub Bayramov, Müzəffər Talibov, Rza Rzayev** ayrı-ayrı vaxtlarda Zəngibasar rayon partiya komitəsinin I katibi işlədilər.

Hüseyn Məmmədov ayrı-ayrı vaxtlarda Vedi, Zəngibasar, Amasiya rayon partiya komitələrinin I Katibi işlədi və ayrı-ayrı vaxtlarda Ali Sovetin sədr müavini oldu. Ermənistan KP MK-nın üzvü seçildi. Ermənistan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirinin müavini işləmişdir. Oğlu Tofiq mühəndis, qızları Asya həkim, Gülçöhrə arxitektör, Leyla biologdur.

Məhərrəm Bayramov, Qulu Məmmədov, Əli Həsənov, Zərba-lı Qurbanov müxtəlif rayonlarda raykomun I katibləri işlədilər.

Ermənistanda işləyən azərbaycanlı kadrların kökünün kəsilməsindən bir az qabaq Eçmiədzin raykomunda katib, sonra Amasiya raykomunda I katib işləmiş olan Həsənov Həbib Rəhim oğlu uzun illər "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru, eyni zamanda Ali Sovetin sədr müavini idi. Bu vaxtlar ermənicə "Sovetkan Hayastan" qəzetinin redaktoru işləyən, sonralar Ali Sovetin sədr müavini olan Hovanes Bağdasaryan Həbiblə həmkar, hətta guya yaxın idilər. Bağdasaryan çox millətçi idi. Həbibin Ermənistanda belə uzun müddət qalıb işləməsinin ermənilərin gözü götürmədiyini kimi Bağdasaryanın da ürəyi partlayırdı. Bir gün söhbət düşdü ki, Həbibin kiçik qardaşı kor bağırsaqdan operasiya olunacaq, Bağdasaryan onun hansı xəstəxanada olacağını öyrənib, kömək mənasında xəstəxanaya tapşırıq verəcəyini vəd edir. Elə də Həbibin qardaşı xəstəxanaya gedəndən 5-6 saat sonra kor bağırsaq əməliyyatından həlak oldu. Bağdasaryan belə "kömək" etdi. Zavallı Həbib isə qardaşını gətirib Azərbaycanda dəfn etdi. Özü də Ermənistanı tərk edib birdəfəlik Azərbaycana gəldi.

Qeyd etdiyim kimi, 1937-1948-ci illərə kimi məhkəmə, prokuratura orqanlarında xeyli azərbaycanlılar işləyirdilər. Muxtar Qafarov uzun müddət Ermənistan Respublikası Ali Məhkəməsində sədr müavini işlədi.

Yusif Abbasov, Yaqub Bayramov da Ermənistan SSR Ali Məhkəməsində çalışırdılar. Onlara işi düşən azərbaycanlılara kömək əllərini əsirgəməyirdilər.

Bundan başqa **Məmmədov Məmməd Vedi, Talibov Məmməd Basarkeçər, Babayev Hüseyn Qarabağlar, Əhmədov Əhməd Krasnoselo** rayonlarında prokuror işləyirdilər. Elə ki, 1948-ci il gəldi, rəhbər postları azərbaycanlılardan təmizləndilər.

Göyçə mahalında 1890-1930-cu illərdə savadlı adamlar olmuşdular. Bunun başlıca səbəblərindən biri də Zod kəndindən olan Səməd ağa Kəsəmənski olmuşdur. Bu barədə biz qabaqda dedik. Bu ziyalılar təkcə kəsəmənskilər, Qocayevlər deyildi, çoxlu başqa ziyalılar da var idi. Məsələn, Zod kənd sakini **Xanlar Hacıyev, Rəhim Hacıyev** rus, Azərbaycan, erməni dillərini mükəmməl bilir və öz dövrlərinin ən yaxşı müəllimləri idilər. **Bala Hacıyev, Bədo Hacıyev** onlardan sonra yetişən savadlı və bacarıqlı rəhbər dövlət işçiləri idilər. Onların övladları da çox qabiliyyətli və vətənpərvər insanlar kimi tanınmışlar.

Özümün sinif yoldaşlarım olmuş 2 nəfərə köməyim haqqında qeyd etmək istərdim. Onlardan Zod kəndində məktəbdə bir sinifdə oxuduğum çox talantlı **Əbülfət Rəhimov** həm də çox bacarıqlı, dərin düşüncə yazan oğlan idi. O yazırdı, ancaq öz evlərində də qalırdı. Mənə də bu barədə çox glicylənirdi. Elə oldu ki, 1940-cı ildə mən rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri işləyirdim. O vaxt rayon qəzetinin redaktorunu təcili işdən götürdülər. Qəzetin redaktorluğunu eyni zamanda mənə həvalə etdilər. Əlbəttə, qəzetlərin mətbəəsində başqa bir şey nəşr etmək üçün nə icazə var idi, nə də münasib şərait. Buna baxmayaraq Əbülfət mənimlə görüşüb çox xoş arzularla məndən özünə bu barədə kömək tə-

ləb etdi. Mən isə bu əziz sinif yoldaşımın xətrindən keçməyib onun "Dəmirqənət" adlı bir braşurasını nəşr etdim. Elə bil Əbülfət yeni anadan oldu. Ondan sonra da çox şeylər yazdı, ancaq nəşr etdirə bilmədi. Mən o rayondan getdim. O da orduya getdi. İndi deyirlər onun bir talantlı oğlu var. Hayıf ki, tanıımıram. Allah Əbülfətə rəhmət eləsin. Oğlunu Allah sağ eləsin, atasının yerini tutsun, onun əldə qalan yazılarım nəşr etdirdirsin.

Digər sinif yoldaşım rəhmətlik **Alı Xələf oğlu Aliyev** idi. O, Cil kəndində anadan olmuşdu. Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü olmuşdu. Biz 1934-35-ci illərdə İrəvanda bir yerdə oxuyub qurtarandan sonra onu Krasnoselo rayonuna, mənə isə Basarkeçərə partiya işinə göndərdilər. Müəyyən vaxtdan sonra onun işini dəyişdirib, rayona müstəntiq təyin etmişdilər. Bu rayonda dəli Maridros deyilən doğrudan da bir dəli raykom katibi var idi. Bu katib Aliya qeyri-qanuni tapşırıq verəndə o, bunu yerinə yetirə bilmərəm deyən zaman katib ona hücum edib söyür, ona həm də 2 şillə vurur. Alı isə daha bərk söyür, buna 2 şillədə Alı vurur. Maridros bunu partiyadan və işdən çıxarıb işini məhkəməyə vermişdi. Bu vaxt mən də Basarkeçərdə katib işləyirdim. Alı gəlib mənə danışib, kömək etmək xahiş etdi. Mən isə respublikada olan hörmətimdən istifadə edib, Alının həbs olunmasına imkan verməyib respublika partiya kollegiyasında onun partiyadan çıxarılmasının təsdiq olunmasına ciddi müdaxilə edib yol vermədim. İndi onun bir oğlu Xələfov Abuzər Bakı Dövlət Universitetində kafedra müdürüdür. İkinci oğlu Xələfov Xələf Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinin müavini. Mən özümü xoşbəxt hiss edirəm ki, xalqıma sədaqətlə xidmət etməm nəticəsində qazanmış olduğum hörmət və etibardan istifadə edib yaxın dostum, xalqımızın qəhrəman oğullarından biri olan Alı Xələf oğlunu erməni çəngəlindən qurtarmaq üçün can əsirgəmədim. Alı isə öz işini, mübarizəsini davam etdirdi. Allah ona rəhmət eləsin.

Haqqında danışacağım **Bəhram Qamanov** da Zod kəndində çox kasıb bir ailədə doğulmuşdu. Silikovun cəhənnəmə vasil olması zamanı o, 20-22 yaşında çox çevik çavan olmuşdur. Ermənilərə qarşı aparılan mübarizədə Səməd ağa və başqa ağsaqqallar Bəhramın çevik, qorxmaz olmasından çox istifadə etmişdilər. Qoçaq oğlan olduğu üçün Bəhram böyük hörmət qazanmışdı. Zod camaatı qaçanda Bəhramgil də qaçmışdılar. 1921-ci ildə qayıdıb, fəal komsomol kimi özünü göstərən Bəhram Zaqafqaziya Federasiyasının, Ermənistan Ali Sovetinin deputatı seçilmişdi. Uzun müddət Zodda sovet sədri, kolxoz sədri işləmişdi. O qədər də savadı yox idi. Çevik, tapşırıqları layiqincə yerinə yetirən idi. İcməklə də arası saz idi. Ayrı-ayrı vaxtlarda olduğu kimi, Böyük Vətən müharibəsi illərində də Zodun kolxoz sədri idi. Müharibə ilə əlaqədar mal-heyvan üçün lazımı qədər qış yemi yığa bilmədiyindən kolxozda böyük miqdarda qoyun tələfatına yol vermişdi. Müharibə dövrünün qanunlarına uyğun olaraq Qamanovu əsgəriyə göndərmişdilər. O, cəbhədə yaralanmışdı. Onu İrəvanda olan qospitalların birinə qoymuşdular. Orada müalicə olunub orduya qayıtmalı idi. Qamanov qospitaldan mənə çox təsiredici, qəlbiyumşaldan bir məktub yazıb, imkan dairəsində ona kömək etməyimi xahiş etmişdi. 1943-cü il idi. Mən İrəvandan təxminən 60 km uzaqlıqda yerləşən mərkəzi Çimənkəndi olan Qarabağlar rayonunda işləyirdim. Məktubda ancaq bir telefon nömrəsi yazılmışdı. Ad və ünvan yox idi. Mən məktubu oxudum. Qərara aldım ki, gedim, bəlkə də kömək edə biləm. Həmin nömrəyə zəng vurdum, görüm haradı. Zəng çalan kimi "qospitaldı" - deyə cavab verdilər. Mən kim olduğumu deyib, qospitalın ünvanını soruşdum. Dedilər, yazdım. Səhərisi evdən bir az yemək götürüb getdim qospitala. Direktorun yanında oldum. Qamanovu çağırtdırdım. Apardığım yemək şeylərini burada birlikdə istifadə etdik. Qospitalın direktoru dedi ki, səhər cəbhəyə yola salacaqdıq, ancaq sənin xətrinə

bir həftədən sonra o biri dəstə ilə yola salarıq. Sonuncu sözləri eşidəndə yazıq Qamanovun dili qurudu, dodaqları titrədi. Bunun görə mən qospitalın direktoruna dedim: "Yoldaş, sən bu adamı göndərmə, saxla, azad et, sabah da buna 3 yük maşını ver, mən bu qospitalı 5 günlük bütün yeməklərini verim". Direktorun gözü kəlləsinə çıxdı. Az qaldı mənə öpə. "Baş üstə" deyər cavab verdi. Mən qayıtdım. Səhər tezdən Qamanov 3 yük maşını ilə rayona gəldi. 2 gün də evdə saxlayandan sonra maşının birinə donuz, birinə iri-buynuzlu mal, üçüncü maşına un, bir qədər də quru meyvə, qoz yüklədirib yola saldı. Qamanovun apardığı ərzaq qurtarmamış ona lazım olan bütün sənədləri hazırlayıb evə yola saldılar. Qamanov qayıdıb bir az dincələndən sonra yenə onu Zod kəndinə sovet sədri qoydular.

Sən bacardığın yaxşılığı elə, balıq bilməsə də, xalıq bilər. Xoşbəxtlikdən həyatımda belə hadisələr çox olub. İndi həmin adamların çoxu sağ olmasa da, onların nəvələri-nəticələri danışır. Mərkəz-yığıncaqlarda mənə yad edirlər.

Yadımdan heç vaxt çıxmayan bir hadisəni də qeyd etmək maraqlı olardı. 1941-ci ilin iyun ayı idi. Müharibə yenidən başlamışdı. Mərkəzdən tapşırıq almışdıq ki, adamların səfərbər olmaları barədə rayon hərbi komissarlığına göstəriş verilib, 26 iyunda 1800 nəfər adam, 12 traktor, 50 ədəd at İrəvana göndərməli idik.

Bu tədbirləri biz rayon rəhbərləri çox çətinliklə yerinə yetirə bildik. Dəqiqələr, saatlarla yeni əmrlər, yeni-yeni tapşırıqlar verilirdi. Telefondan və əmli işdən aralanmaq, verilən göstəriş-tapşırıqları gecikdirmək qəti olmazdı. O biri tərəfdən gözü yaşlı minlərlə analar, bacılar, həyat yoldaşları və uşaqların ah-naləsindən yaranan əhval-ruhiyyəyə dözmək çox çətin idi. Rayonun 38 kəndindən bəziləri 55-60 km rayon mərkəzindən aralıda yerləşirdi, nəqliyyat çatışmır, təcili çağırılmış adamın birinin ayaqqabısı, digərinin münasib paltarını yox idi və s.

İyunun 27-də göndərəcəyimiz 1800 nəfər rayon mərkəzinə toplaşdı. 1800 nəfəri yola salanlar, bəlkə də 2-3 dəfə 1800-dən çox idi. Rayon mərkəzi ilə əsgərliyə gedənləri paraxod, qayıqlarla yola salacağımız Aşağı Zağalı kəndinin arasındakı 8 km-lik yol, demək olar ki, adamlarla dolu idi. Qabaq çatıb paraxod stansiyasına, dalı hələ rayon mərkəzində yeni tərpənib. Gecələr telefondan ayrılı bilməyən rayon rəhbərləri bir qarnı ac, bir qarnı tox neçə gecədi yuxusuz, gözləri şişmiş, toz-torpağa bata-bata, biz də paraxod stansiyasına çatıb, adamları bir növ öz doğmalarından ayıraraq, qayıqlara mindirirdik. Gölün kənarında durub söhbət edən adamların qayıqlara minmələri barədə xəbərdarlıq edib, tez minmələrini xahiş edirdik.

Qabaqda qeyd etdiyim kimi, paltarım, xarici görünüşümün toz-torpaqlı olması, məyus gözlərim şişmiş vəziyyətdə kənarında öz qadını, yanlarında da 4-5 yaşlı bir uşaq söhbət edən çağırışçıya maneçilik etməyim deyər, yanlarından keçirdim. Heç bəlkə də onlar mənə görmədilər. Görsələr də, tanımurdular. O vəziyyətdə mənim rəhbər işçi olduğumu təsəvvür edə də bilməzdilər. Mən onların yanından keçib-gedəndə qəfildən uşaq qaçaraq əlimdən tutdu, hönkür-hönkür ağlaya-ağlaya mənə qucaqlayıb yalvardı ki, dayı, qadan alım, atamı əsgər aparma. Vəziyyət elə alındı ki, mən də ağladım. Anasından xahiş etdim ki, bacım, gəl bu uşağı məndən arala görüm, mən nə edə bilərəm. Uşaq anasına deyir, ana, dayımı buraxmaram, atamı aparır. Uşağı öpüb inandırdım ki, aparana mən deyiləm. O məndən əl çəkmədi. Mən onu qucağıma alıb, hərbi komissar dayanan yerə gedib, Göysu kəndlisi Həsən Nəsirovun bu görüşdən saxlanmasını xahiş etdim. Uşaq məndən əl çəkdi, ata-anası ilə qayıtdı. Mən isə ayrıca hərbi komissardan xahiş etdim ki, hələlik ehtiyat çoxdu, bu adamı qoy qalsın və qaldı. Bir ildən sonra mən bu rayondan getdim başqa rayona, başqa işə dəyişildim. Xoşbəxtlikdən, məndən sonra da Həsəni orduya aparmırlar. Uşaqları da artır dörd-beş olur.

Elə oldu ki, beş ildən sonra mən Basarkeçərə işə qayıtdım. Bir gün Göysu kəndinə getmişdim. Kənddən çıxıb Şişqaya kəndinə gedirdim, gördüm bir uşaq qaça-qaça maşının qabağını kəsir. Sürücüyə dedim, dayan, bu uşaq özünü maşının altına atar, o ya dəlidir, ya da yetimdir döyüblər. Maşın dayandı, uşaq maşının qabağına uzandı və qaça-qaça bir qadın da gəldi. Qadın çatanda mən hirsələndim ki, bu uşaq nə üçün özünü maşının qabağına atır, niyə belə edirsiniz. Qadın dinmədən yıxılıb ayaqlarımı qucaqladı və ayaqlarımdan öpdü. Mən çox təəccüblə yumşalmış halda dedim ki, ay bacı, nə olub ki? Mən elə başa düşdüm ki, yaqın bunu kənddə bərk incidiblər. Dedi, mənəm əziz qardaşım, bu uşaq gəlib ki, sənəm maşının qabağını kəsə, səni evimizə apara, qabağında ya özünü, ya da qardaşlarından birini qurban kəsə və yalvardı ki, gərək bizim evə, heç olmasa, qapıya gədəsən. Getdim. Bir oğlunu bir də bir quzunu gətirdi ki, bunun ikisi sənə qurbandı. Mən məcbur qalıb uşağı öpdüm və dedim, bacım, bir halda ki, belədir, quzunu kəsdilər, kabab edək və bu işi də mənə bəyan et. Quzunu kəsdilər və söylədilər ki, bu, həmin uşaqdır ki, 1941-ci ilin 27 iyununda atasını sən ölümdən qurtardın, indi həmin uşağın iki qardaş və iki bacısı var. Bizə bu uşaqları, bu yaxşılığı sən vermişən. Bu uşaqlar sənə qurbandı. Beləliklə, o ailə mənə, mən də onlara doğma olduq.

Ermənistan ziyalıları sırasında özünəməxsus yeri olanlardan biri də mötəbər siyasətçi, dövlət xadimi, şair-publisist **Hidayət Orucovdur**.

Hidayət Orucov 1944-cü ildə Meğri rayonunun Maral zəmi kəndində anadan olub. Bu kənddə ibtidai təhsil alıb, elə həmin rayonun Ağdərə kəndində qızıl medalla bitirmişdir. Həmin ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya Fakültəsinə daxil olub, təhsilini başa vurduqdan sonra özünün doğulub yetişmiş olduğu Meğri rayonuna qayıdıb, orta məktəbdə müəllim işləmişdir. Hidayət elə uşaqlıqdan qəzet-mətbuatla maraqlanıb, onla-

rı alıb oxuyub, bacardığı qədər bədii və tarixi məqalələrlə dərin-dən maraqlanıb, onlardan bəhrələnilib. Hidayət Orucov müəllim işlədiyi illərdə Azərbaycanda olan "Ədəbiyyat", İrəvanda olan "Sovet Ermənistanı" və Meğri rayonunda olan rayon qəzetində mənəli məqalələrlə çıxışlar edərdi. "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru Həbib Həsənov onun məqalələri ilə daha çox maraqlanırdı. Həbibə belə talantlı, Azərbaycan ədəbiyyatından başı çıxan mükəmməl, savadlı qəzet işçisi lazım idi. Hidayət Həbib Həsənovun yazmış olduğu kitaba giriş sözündə yazır ki, gözləmədiyim bir gün mənə İrəvana "Sovet Ermənistanı" qəzetinə çağırıldılar. Mən redaksiyada oldum, redaktor hörmətli yoldaş Həsənov mənə qəzetdə işləməyə dəvət etdi. Mən işləməyə çox maraqlı idim, İrəvanda evimin olmamasını yoldaş Həsənova bildirdim. Həsənov müəyyən qədər mənə kirədə qalıb işləməmi məsləhət verməklə, yaxın 2-3 ilə mənə dövlət tərəfindən ev verdirəcəyinə söz verdi. Elə qalıb qəzetdə işlədik.

Hidayət müəllim çox aktiv, səliqəli işə başladı. Qəzetdə gədən, xüsusilə bədii məqalələrin keyfiyyəti tam yaxşılaşdı. O, qəzetdə işlədiyi vaxtlarda özünün işgüzarlığı, təşkilatçılıq bacarığı, ədəbiyyat, sənət işinin yaxşı bilməsi ilə özünün hörmətini qaldırırdı. Bu vaxtlarda Ermənistanda Azərbaycan dilində ancaq iki obyekt "Sovet Ermənistanı" qəzeti və Cəfər Cabbarlı adına olan, 15-20 il bundan qabaq dağıdılıb yenilərdə bərpa edilmiş teatr fəaliyyət göstərirdi. Teatrında direktoru yox idi. Yaranmış vəziyyətə görə, uyğun azərbaycanlı kadri qeyd etdiyimiz qəzetin redaksiyasında axtarmağa başladılar. Teatra direktor namizədi haqqında MK-dan "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru Həsənovdan sorğular aparılan zaman Həsənov özü ilə xeyli vaxtdır bir yerdə işləyən, bu teatra direktorluq qabiliyyət və bacarığında olmasını görüb, onun namizədliyini irəli sürdü. Hökumət orqanları onu təsdiq etdi. O, çox ciddi işə başlayıb, az müddət ərzində bacarıqlı aktyorluq sənətini yaxşı bilən teatr

dəstəsi yaratdı. Teatra bina və lazım olan inventarları əldə edib, günün tələbinə uyğun səhnə əsərləri seçib, səhnəyə çıxartmaqla şəhəratrafı kəndlərdə, onlara yaxın olan Şərur-Naxçıvanda, Gəncədə, Sumqayıtda, Bakı şəhərində, rayonlarda çıxışlar edib, böyük hörmət qazandı. Hidayətin bu teatrda apardığı böyük işlər respublikanın bütün mətbuatlarında geniş yer aldı. 16 il bu teatrda direktor işlədi. Gözəçarpan işlərini nəzərə alıb, Ermənistan hökuməti ona Əməkdar İncəsənət Xadimi adı verdi. Teatrda böyük, gözəçarpan təşkilatçılıq işlərinin yaranmasına baxmayaraq, hələ görüləsi işlər də çox-çox idi. Ancaq işlərə mənəvi cəhətdən kömək olmadığı kimi, maddi cəhətdən də demək olar ki, heç bir köməklik yox idi. Yaranmış bu və ya bu kimi vəziyyəti görən Hidayət Orucov 1983-cü ildə vermiş olduğu dörd ərizədən sonra işdən azad olunub, elə həmin ildə Bakıya köçdü. İrəvanda işləməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın ayrı-ayrı qəzet-jurnallarında, məzmunlu məqalələri ilə daim çıxışlar edirdi. Bakıya gələndən bir az sonra "Gənclik" nəşriyyatında cərgəvi işçi, sonra bu nəşriyyatın baş redaktorunun müavini, sonra baş redaktoru işlədi. Nəşriyyatın direktoru olduğu vaxtlarda qabiliyyətini və təşkilatçılıq bacarığını nəzərə alıb, ona İncəsənət Xadimi adı verdilər. 1992-ci ildə onu Prezident Aparatında Müşavir təyin etdilər. Hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları Hidayət müəllimi Azərbaycan Respublikasının Milli Siyasət Məsələləri üzrə dövlət müşaviri təyin etdi və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən kütləvi deportasiyası ilə əlaqədar yaradılmış komissiyaya üzv kimi daxil etdi.

O, Gürcüstanda və Dağıstanda ayrı-ayrı vaxtlarda böyük əhəmiyyət kəsb edən müşavirələr keçirdi. 1998-ci ilin 27 fevralında N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, 1999-cu il 25 aprel Respublika Elmlər Akademiyasında elmi konfrans keçirdi. 1948-1953-cü illərdə ermənilər tərəfindən

azərbaycanlıların deportasiya edilməsi məsələsinin müzakirəsini təşkil etdi. Bu konfranslarda çox vaciblik kəsb edən həqiqətlər təzədən xatırlandı. Onlardan biri də budur ki, 1922-23-cü illərdə Naxçıvanı, Dağlıq Qarabağı qopara bilməyən ermənilər Qarabağdan o vaxt əl üzüb Naxçıvanı qoparmaq, Ermənistanla Azərbaycan arasında bir rayon yaradıb Naxçıvanı Azərbaycandan ayrı salıb sonralar Ermənistanla birləşdirməyi planlaşdırdılar. Meğri rayonu belə yaradıldı. Meğri rayonunda cəmi 12 kənd var idi. Meğrini rayona çevirib Naxçıvanın Qarabağla arasını kəsmək çətin idi. Buna görə də ermənilər 1929-cu ilin 18 fevralında Nüvədi, Ərnəzir, Tuğu kəndlərinin Zəngilan rayonundan alınıb Ermənistana, Meğriyə verilməsi məsələsini qaldırdılar. 1969-cu ildə isə rəsmiləşdirilib Meğri rayonunun kəndi oldu.

Yeri gəlmişkən belə bir hadisə Krasnoselo rayonu ilə bağlı olmuşdu. 1937-ci ildə Krasnoselo rayonu arananda əhalinin sayı, kəndin sayı az olduğu üçün rayon kimi təsdiq etmirdilər. Azərbaycan Gədəbəyin Başkənd adlanan erməni kəndini Krasnıda rayon yaransın deyə Ermənistana bağışlandı və Krasnoselo rayonu yarandı.

Mən yuxarıda dedim ki, Hidayət mənim yaxın dostum **Əli Məmmədovun** yetirməsidir. Bu doğrudan da, belədir. Hidayət Əli Məmmədovun doğma bacısı oğlu, çox vaxtı öz dayısının evində olurdu. Mən də arabir Əligildə olurdum. Hidayəti orada görəndə bir dəfə soruşdum, Əli Müəllim, bu qabiliyyətli, savadlı oğlan kimdir. Əli dedi, Talib, bu oğlan mənim ən çox istədiyim, öz təhsili ilə məşğul olub çox gözəl gələcəyi olan bacım oğludur. İnanıram ki, o inkişaf edib bizim kimi öz xalqına xidmət edəcək bacarıqlı bir kadr olacaqdır... Doğrudan da Hidayət müəllim özünün sevimli dayısı, uzun illər rəhbər partiya-dövlət işlərində çalışmış Əli Müəllimin ona verdiyi yüksək qiyməti doğrultdu. İndi o da dayısı kimi öz xalqına sədaqətli xid-

mət edir. 20-dən çox poeziya, nəsr, publisistika və s. kitabların müəllifidir. Özünün fəal yaradıcılığına görə respublikanın bir sıra yaradıcı təşkilatlarının - Respublika Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin, Jurnalistlər Birliyinin və Teatr Xadimləri İttifaqının üzvüdür. Hidayət müəllim hörmətli prezidentimiz H.Əliyev məktəbinin etibarlı aspirantıdır.

Unudulmaz iş yoldaşım **İbiş Abbasovun** tərbiyə edib xalqımızın xidmətinə vermiş olduğu, öz xalqına və dövlətinə sdaqətlə xidmət edən oğulları **Litvin** və **Razin** qardaşları haqqında xatirə qeydlərim. İbiş Abbasovun böyük oğlu Litvin Abbasov 1947-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. İrəvan şəhərində də orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirib, elə həmin ildə Bakı Politeknik İnstitutuna daxil olub. İnstitutu əla qiymətlərlə bitirdiyi və təhsil aldığı vaxtlarda, praktiki dərslər zamanı özünün təşkilatçılıq və yaradıcılıq qabiliyyətini görən rəhbər orqanlar onu institutu bitirəndən dərhal sonra Qaradağ sement zavoduna baş mühəndis təyin etdilər. Burada da onun təşkilatçılıq bacarığını nəzərə alıb, onu zavodun direktoru təyin etdilər. Xidmətlərini nəzərə alıb, onu Kənd Tikinti nazirinin müavini təyin etdilər. Bu vacib sahənin inkişafındakı böyük xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan hökuməti Litvin Abbasova Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mühəndisi adı verdilər. Hazırda respublikada ən böyük tikinti şirkətinin prezidentidir. 1990-ci ildə respublika Ali Sovetinin deputatı seçdilər. Litvin Abbasovun bir çox nəzərəçarpan işləri sırasında onun Qarabağ uğrunda gedən müharibənin ən ağır günlərində rəhbərlik etdiyi kollektivi səfərbər edib müdafiə istehkamları tikib istifadəyə verməsi xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, bu sahədəki böyük xidmətlərinə görə respublika hökuməti tərəfindən yazılı təşəkkür alıb. Litvinin oğlu, 1963-cü il təvəllüdü Elşan Abbasov Bakı İnşaat Mühəndisləri İnstitutunu qurtarandan sonra 1994-cü ildən Prezident Aparatında məsul vəzifədə işləyir.

İbiş Abbasovun kiçik oğlu **Razin Abbasov** isə İrəvanda orta məktəbi, Bakıda pedaqoji institutu bitirib. Bakı məktəblərində müəllim işləmişdir. Öz bacarığına, iş qabiliyyətinə görə onu qabağa çəkib, Bakı şəhərinin ən böyük rayonlarından biri olan Nərimanov rayon maarif şöbəsinə müdir təyin etdilər. Razin müəllim bu böyük rayonda maarif şöbəsinin müdiri işlədiyi vaxtlarda onun iş təcübəsi Bakı şəhər maarif şöbəsi və Maarif Nazirliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilib, Bakı şəhər məktəblərində tətbiq edildi. Çox-çox təəssüflər olsun ki, bu bacarıqlı maarifçi gənc ikən öz dünyasını dəyişdi. Allah ona rəhmət eləsin. Onun və onun babası, unudulmaz iş yoldaşım İbiş Abbasovun qəbri nurla dolsun.

Onu da deyim ki, Razinlə Xəlil Yaqub oğlu Xəlilov yaxın dost idilər. Xəlil 1932-ci ildə Məngüdə anadan olmuşdu. Bakı Pedaqoji institutunda, Tibb İnstitutunda məsuliyyətli vəzifələrdə işlədi. Bakı şəhəri "26 Bakı komissarı" adına rayonun uzun illər rəhbəri oldu. Mərkəzi Komitəyə üzv və Ali Sovetə deputat seçildi. Uşaqları Natiq, Təranə və Aynur vətənpərvərlikdə atalarına oxşayırlar.

Basarkeçər rayonunun Böyük Qaraqoyun kəndində əvvəli naxırçı sonu isə SSRİ Ali Sovetinin deputatı və respublikada ən məşhur kolxoz sədri olan Aydın Məmmədov haqqında da yazmağı özümə borc bilirəm. Aydın Məmmədov 1933-cü ildən Böyük Qaraqoyun kolxoz fermasında naxırçı işləyirdi. Öz işinə çox qayğıkeş yanaşırdı. Mən 1935-ci ilin iyul ayında raykomda təlimatçı vəzifəsində işləməyə başladım. Məni bu kolxoza təhkim etdilər. Elə oldu ki, həmin ilin iyul ayında o rayonun tarixində görünməyən çox bərk qar yağdı. Xeyli mal-qara tələf oldu. Çünki mal-heyvan yaylaqda idi, daldalanmağa yeri yox idi. Qonşu kolxozlarda xeyli buzov, quzu, arıq inək tələf olmuşdu. Ancaq Aydın arıq inəkləri, buzovları seçib, sağıcıların, naxırçıların evindən kilim, çuval, bəzən də köhnə şinel və kömək üçün

lazım olan digər şeylər toplayıb, onları çullamışdı. Bir buzov da çöldə qalıb fermaya gələ bilmədiyi üçün, öz şinelini çıxarıb belinə salmış, sanki buzovu bələmişdi. Bir sözlə, bu fermada mal itkisi olmadı. Mən də təhkimçi kimi gedib görüb, tez raykoma məruzə etdim. Raykomun çox cəld iş bilən Danelyan familiarı bir katibi var idi. O çalışdı ki, yeni-yeni şeylər olsun, özünü raklam etdirdi. Mən bu hadisəni təfərrüatla ona danışdım. O, təcili gedib özü yoxladı, özü şahid oldu və Aydının bu qabaqcıl işini bütün Zaqafqaziyada yaydı, onu məşhurlaşdırdı. Aydın mükafatlandırıldı, qabağa çəkilərək ferma müdiri qoyuldu. 1938-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin deputatı seçildi, rayona gətirilib, rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri seçdirildi. Çox çəkmədən onu kolxoz sədri göndərdilər. Mən onu əvəz etdim. Kolxozda çox əla işlədi. Kolxoz respublikada maldarlıq sahəsində ən qabaqcıl kolxozlardan biri oldu. Böyük Vətən müharibəsi dövründə çox-çox kasıb, yazıq adamlara, qızıl əsgər ailələrinə taxıl, un, pendir və yağla kömək edirdi. 3-4 dəfə orden və medalla təltif olundu. Respublikada tank və silahların təşkili üçün 100 min manat pul kömək edib, Stalindən razılıq teleqramı alanlardan biri də Aydın Məmmədov idi. SSRİ Ali Sovetinin səlahiyyəti başa çatdı, o vaxt mən Basarkeçərdə işləyirdim. Onu buradan Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin deputatı verdim. Lakin respublikada çox məşhur olan bu şəxsi raykomun I katibi işləyən erməninin vasitəsilə işdən kənar etdilər. Ona qarşı edilən haqsızlıqlara dözməyən Aydın dünyasını vaxtından tez dəyişdi. Allah ona rəhmət eləsin!

Hörmətli oxucu, indi də vaxtilə qabağa getməsinə kömək etdiyim, sonra işə məndən asılı olmayaraq bağışlanılmaz günahı üstündə cəzalandırdığım bir adam haqqında danışmaq istəyirəm. Düz hərəkət etmişəm, ya yox - bilmirəm özün nəticə çıxart. Söhbətim Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kənd sakini, mənim əməli işim və təşəbbüslə rayon prokurorunun müavini işləmiş

İmran Hacıyev haqqındadır. Mən Basarkeçərdə rayon İcraiyyə Komitəsi sədri işləyirdim, məsul katib erməni idi. Erməni dilini bilən azərbaycanlı adam axtarırdım, bir çoxları ilə söhbət aparandan sonra Hacıyevi münasib hesab edib, onu bu işə təyin etdim. Çox yaxşı münasibətlərimiz də oldu. Onların çox gözəl yaylağı vardı. Anası da gözəl, alicənab, məhsulbecərən qadın idi. Bir-bir onlara gedib, qaymaqdan, xamadan yeyirdik. Elə oldu ki, müharibə başladı, başlayandan bir neçə ay sonra onu əsgər apardılar. Bir az sonra məndə başqa rayona işləməyə getdim. Mən özüm Basarkeçər rayonundan olduğum üçün yay vaxtı uşaqları dincəlmək üçün ora göndərirdim. 1944-cü ilin yayında uşaqlara baş çəkməyə gəldim. Qayıdarkən rayona gedib katiblə görüşmək istəyirdim. Raykoma gedərkən gördüm Hacıyev katibin qəbul otağındadır, çox şad və mehribanlıqla görüşdük. Soruşdum, bəs sən niyə burdasan, niyə işləmirsən, dedi 6 aydır bura gəlib-gətməkdən yorulmuşam. Mənə iş vermir. Dedim, arxayın ol, bu saat həll edərəm. Girdim katibin otağına, söhbət ərəfəsində dedim bu Hacıyev çox yaxşı oğlandı, niyə ona iş vermirsən? İşin yoxdursa, qoy elə indi özümlə aparım. Məndə prokuror köməkçisi yeri var, verim işləsin. Bir az da məzəmmət etdim ki, o, yaxşı oğlandı, mənim yanımda işləyib. Mənim məzəmmətimdən təsirlənib katib dedi: "Musayev, onun haqqında çox pis danışrlar. İndi ki sən tanıyır və deyirsən mən də prokuror köməkçisi yeri var, elə indi də təyin edərəm" və etdi. Bu danışığından iki il sonra mən Basarkeçərə katib gəldim, rayonda vəziyyət yaxşı deyildi, bir çoxlarını işdən çıxardım, o cümlədən prokuroru, işi tapşırdım Hacıyevə və daxildən nəzərdə tutdum ki, bir qədər işləyəndən sonra prokuror verərəm. Özünü də çağırıb, tapşırıq verdim ki, yaxşı işlə, sənə haqqında mən yaxşı fikirdəyəm, yəni başa düş ki, sənə prokuror qoyacağam. Bundan üz alan Hacıyev mənim işə başladığım 10-cu gün Sətənəxas kəndinə gedir, qabaqdan tanış olduğu bir gəlinin ərinə və ərinin qardaşını həbs edir, axşam da

gəlini aparıb özünə arvad edir. Tutulan oğlanların anası 3 gün gəlir, mənəm qəbulumda ola bilmir. Çünki mən təzə idim rayonda, vəziyyət yaxşı deyildi, çox məşğul olurdum. Dördüncü gün bu qoca arvad mənəm yanımda olub, çox acıqlı-acıqlı mənə sual verdi: "De görüm, kəndlinin göyçək arvad saxlamağa ixtiyarı varmı?" Mən çox təəccüblə yanımdakılardan soruşdum ki, bu arvad dəli deyil ki? Arvad özü cavab verdi ki, niyə dəli oluram, sənəm keçmiş katibin, indi prokuror qoyduğun Hacıyev oğlanlarımı tutub, gəlinimi də aparıb özünə arvad edib.

Mən hər işi buraxıb, II katibi, milis şöbəsinin rəisini və bu ananı da özümə götürüb getdim kəndə. Bütün ağsaqqaları yığıb soruşdum. Doğrudan da o gəlin Salmanın əsl kəbinli arvadı idi. ZAQS kağızını, kəbin kağızını qarı gətirdi. Bütün camaat o gəlinin bunların gəlini olmasını bir daha təsdiq etdilər. Mən qayıdıb həbs olunanları buraxdırdım. II katibə tapşırıdım ki, Hacıyevi çağırıb məsləhət eləsin, qoy gəlini buraxsın getsin atası evinə, boşansın, sonra gətirsin. II katib çağırmışdı, demişdi, lakin katibin sözünü rədd etmişdi. Sonra mən özüm çağırıb dedim burax, boşat, sonra al. Məni də rədd etdi. Sonra soruşdum, o adamların günahı nədir həbs edibsən? "Məndən onu soruşmağa sənəm ixtiyarın yoxdur, onları sən nə üçün buraxdırıbsan?" - deyər cavab verdi. Mən yenə ona dedim sənə işdən kənar edərəm, sən bu işdən əl çək. Yenə rədd elədi və dedi, onları bu gün yenə həbs edəcəm".

Yenə də təsiredici nə tədbir gördümsə, hesaba almadı. Bu zaman mən respublika prokuroruna zəng vurub məsələni danışdım və xahiş etdim teleqram vursun ki, işdən kənar edilib, bürodada da onu partiyadan çıxarda. Elə də oldu. Prokurorluğun açarını aldırıdım və işi təhqiqata göndərdik. Məhkəmə ona 3 il verdi, iki günahsız vətəndaşı qeyri-qanuni, öz mənafeyi üçün həbs etdiyinə görə, həbs etdiyi adamın arvadını qeyri-qanuni olaraq özünə arvad etdiyinə görə. İndi, oxucu, özün nəticə çıxar, mən düz yanaşmışam və ya səhv etmişəm.

NECƏ OLDU Kİ, 1972-Cİ İLDƏ BAKIYA KÖÇDÜM?

Uzun illər idi Ermənistanda işləyirdim. İşlədiyim vaxtlarda həqiqətə, ədalətə, qüvvədə olan qanunlara düzgün riayət edib, haqqı nahaqqa verməməyə, öz işimə sədaqətli olmağa çalışırdım. Bunlar hamısı mənəm işlədiyim dövrlərdə yaşamış və mənəmlə işləmiş adamlara məlumdur.

Mən Basarkeçər rayonunda raykom katibi işləyən zaman çox hadisələrlə üzləmişəm. Onlardan ikisi barədə danışmaq istərdim.

Basarkeçər rayonunun Yuxarı Zağalı kəndi var. Orada ermənilərlə azərbaycanlılar qarışıq yaşayırdılar. Məktəbin direktoru da erməni idi. O kəndə çox az gedirdik. Xüsusilə də mən orada çox az olurdum. Ancaq həmişə xəbər gəlirdi ki, məktəbin direktoru rayonda hökm sürən qanun - qaydaları bəyənmir, həmişə kinli-kinli danışır, hökumət əleyhinə xoşa gəlməz sözlər deyir. Rayon dövlət təhlükəsizlik orqanları tərəfindən də bir neçə dəfə məruzə etmişdilər ki, Yuxarı Zağalı kənd məktəbinin direktoru Manukyan antisovet əhval-ruhiyyəli adamdır, həmişə çalışır ki, kənddə yaşayan iki millət arasına ədavət salsın. Məktəbdə millətçilik yayır, məktəb uşaqlarını həmişə bir-birinə qarşı qoymağa çalışır.

Bir gün raykomun şöbə müdiri Q.Martirosyanın başçılığı ilə komissiya göndərilib, məktəbin işini yoxladı. Yoxlama nəticəsində aydın oldu ki, məktəbdə qüvvədə olan proqramdan kənar dərslər keçirilir. Daşnak başçıları Androniki, Xatisyanın erməni xalqına olan xidmətlərindən bəhs edən məşğələlər aparılır. Azərbaycan bölməsinin isə heç dərslər proqramı da yoxdur. Bu adam Azərbaycan bölməsinin təhsil işi ilə heç məşğul olmamışdır. Məktəbdə intizamsızlıq hökm sürür, direktor özünün İrəvanda yaşayan arvadının adını müəllim kimi siyahıya salıb,

iki ildir ki, maaş verir. Bir çox belə saxta faktlar meydana çıxmışdı. Bu faktlar əsasında onu işdən götürüb, işini məhkəməyə verdik. İki il həbs cəzasına məhkum olundu.

İkinci hadisə. Türkiyə ermənisi olub, Gödəkbulaq kəndində kolxoz sədri işləyən, 1935-ci ildə Lenin ordeni almış, sonralar uzun illər kolxozu talamış Serop Mirzoyanın işini yoxladıq, böyük miqdarda talan və dağıntılara yol verdiyi üçün işdən götürüb, partiyadan kənar etdik, işini məhkəməyə verdik. Məhkəmədə ona 4 il iş kəsdilər.

Zaman elə gətirdi ki, 1956-cı ildən mən Vədi rayonunda işlədim. Sonra rayon soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri oldum. 1956-cı ildən rayonun Şidli kəndində kolxoz sədri işlədim. 1970-ci ildə Hrant Minasyan adlı bir erməni rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri təyin olundu. O, həmişə mənimlə kinli-kinli danışdı. Düzünü desək, mən də onu heç hesaba almırdım. Ancaq öyrəndim ki, bu kimdir və niyə mənimlə belə kinli-kinli danışır. Mənim üçün aydın oldu ki, Yuxarı Zağalı kənd məktəbinin direktoru olan, indi işdən götürülüb məhkum olunan adam Minasyanın anasının atası, daha doğrusu, babası imiş. Serop Mirzoyan isə Minasyanın xalasının əridir. Onu da deyim ki, Şidli kolxozunda iş elə qurulmuşdu ki, heç bir düşmən əli burada şər iş törədə bilməzdi. Təqib olunmağımın ən başlıca səbəbi 1947-ci və 1951-ci illərdə azərbaycanlıların köçürülməsi qərarına qarşı qəti çıxış etməyim idi. 1951-1956-cı illərdə almış olduğum cəzalarla kifayətlənməyən ermənilər məni həbs etdirmək üçün Şirazlı kolxozunda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Ali Sovetin və bir neçə mütəxəssislərin iştirakı ilə yoxlamalar apardılar. Əlbəttə, mənim sayıqlığım nəticəsində yoxlamalar onların xeyrinə heç bir müsbət nəticə vermədi. Bu hadisələrdən sonra 1959-cu ildə Vədi rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri işlədim. 1953-cü ildə rayonların birləşməsi nəticəsində məni 6 ay tayfəbazlıq nəticəsində sədrsiz qalmış olan, ən geri qalan Şidli kənd

kolxozuna sədr göndərdilər. İki il müddətində bu kənddə tayfəbazlıq olmadı, hamı barışdı, kolxoz özünün məhsul artımı, faizi hesabı ilə respublikada birincilər sırasına çıxdı.

Bu rayonda olan 30-dan çox təsərrüfatların heç birində respublika k/t nazirliyi tərəfindən yoxlama aparılmadığı halda bu kolxozda hər iki ildə bir dəfə nazirliyin yoxlama briqadası vasitəsilə yoxlama aparılırdı və onun da heç bir nəticəsi olmurdu. Bəzi yerlərdə bu kolxozu nümunə göstərirdilər. Bu kolxozda Türkiyə ermənilərindən bir hesabdar, bir traktor briqadiri, 2 nəfər zootexnik və mal həkimi işləyirdi. Onların hamısını çıxarıb Maqsudov Maqsudu hesabdar, Kamili traktor briqadiri qoyub, o iki yeri də boş saxladım ki, bəlkə azərbaycanlılar tapam. Bu vəziyyəti yaxşı bilən ermənilər 1965-ci ildə mənə terror təşkil etdilər. Lakin bu da baş tutmadı. Leninqradda oxuyan uşaqlarım yay təttilində məzuniyyətə gəlmişdilər. Gəldikləri gündə mənim evimə hücum edib əmim oğlu Gürzalını, oğlum Vahidi bıçaqladılar. Qonşular toplaşdıb qoymamışdılar öldürülmələrinə. Yaralıları apardım xəstəxanaya və çox çətinliklə onları müalicə etdirdim.

Ancaq hadisə baş verdi. Bakıda yaşayan və xətrini çox istədiyim iki uşaq anası Qətibə adında gəlinim 1972-ci ilin may ayının 8-də Bakıda xəstəxanada rəhmətə getdi. Mən bununla əlaqədar 15 gün kolxozda olmadım. Bu günlərdə çoxlu yağış yağmışdı. Minasyan bundan istifadə edib, kimi isə aparıb akt yazmışdı ki, becərən olmadığı üçün bağları ot basıb, məhsuldarlıq aşağı düşəcək. Bu münasibətlə məsələni raykomun bürosunda müzakirəyə vermişdi. Bürodə çox mübahisələrdən sonra Minasyan təklif etdi ki, Musayev 15 gün kolxozu buraxıb özü işi ilə məşğul olduğu üçün ona töhmət verilsin. Çox mübahisələrdən sonra təvəzökarlıqdan kənar da olsa, dedim: "Sənə də tüpürüm, sənənin kolxozuna da, sənənin töhmətinə də. Mən işləmirəm. Kolxozunuza adam verin".

Çox mübahisədən sonra raykomun birinci katibi Hosepyan dedi: "Yoldaş Musayev, səni respublika rəhbərliyi tanıyır, biz səni azad edə bilmərik, qal işlə, heç bir töhmət, heç bir söz-söhbət". "Axırda dedim ki, öz ərizəmə görə pensiyaya çıxmaq münasibəti ilə işdən çıxarın, onda respublika rəhbərliyi sizə heç bir söz deməz. Belə də qərar qəbul edildi. Mən işdən azad olundum".

Azərbaycana yeni gəlmişdim. Heç kəs məni tanıyırdı. Mənim Ermənistandan çıxıb Bakıya gəlməyimi Ermənistan KP MK-nın I katibi Koçinyan biləndə bu, onda təəccüb doğurur: nə üçün çox yaxın yoldaşlar olduğumuz Musayevdən respublikadan gedib, mənə deməyib? O, Ermənistan KP MK-nın orqanı olan "Sovet Ermənistanı" qəzetinin redaktoru Həbib Həsənova tapşırıq verir ki, Musayevi Bakıda tapdır, mənim adımla onu çağır yanına. Həsənov isə Bakıda mənim ünvanımı bilmirdi. Şamaxı rayonunda raykomun I katibi işləyən Yunis Rzayevə telefonla deyir ki, Musayevi Koçinyanın yanına göndər, onu Koçinyan çağırır. Yunis də mənə xəbər verdi. Mən getdim. Koçinyan mənə mehriban qarşılayıb, çox narazılıq etdi ki, respublikadan çıxıb gedibsən, mənə deməmişən. Düzü, olduğu kimi deyəcəkdik ki, rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri ilə yola getmədik. Lakin katib bilirdi ki, mən Koçinyanla yaxınam və mənə qarşı edilən haqsızlıqlar barədə Koçinyana desəm, onu da cəzalandıracaq. Ona görə də köməkçiyə xahiş edib demişdi ki, Musayev Koçinyanın yanına getmək üçün MK-ya gələndə denən Koçinyana dedim, dedi vaxtım yoxdur, qəbul edə bilmir. Mən iki dəfə qəbula gedəndə köməkçi mənə belə demişdi. Ondan sonra daha getməmişdim. Elə ki, bu dəfə mənə özü qəbula çağırdı, köməkçi yalvardı ki, yoldaş Musayev mənə satma, Koçinyan mənə məzəmmət etməsin. Ancaq Koçinyanla görüşəndə dözməyib dedim ki, iki dəfə gəlmişəm köməkçi deyib ki, qəbul etmir. Bunu eşidən kimi çağırıb sıxışdıranda köməkçi açıb dedi

ki, raykomun katibi Hosepyan məndən belə xahiş etmişdi. Koçinyan köməkçiyə dedi get, Musayevlə qurtarandan sonra səninlə və Hosepyanla danışaram.

Mən o hadisədən sonra İrəvanda olmadım, Koçinyanın onlarla necə rəftar etdiyini də deyə bilmərəm. Amma həmin görüşdə Koçinyan mənə təklif etdi ki, qayıt gəl, Amasiyaya katib göndərim. Mən çox razılıq edib, qayıda bilməyəcəyimi dedim. Mənim yanımda zəng vurdu, yoldaş Əliyev yerində olmadı, II katib Kozlovla danışdı, mənim haqqımda qiymətli sözlər söyləyib, məni yaxşı işlə təmin etməyi ondan xahiş etdi.

Mən Bakıya gələnin günün səhəri Kozlovun yanında oldum. O, məni çox hörmətlə qəbul etdi. Mən ona sənədlər, xasiyyətnamələr göstərdim. Heç birini oxumadan dedi ki, mən sizi bu sənədlərdən daha dərin tanıyıram. Nə iş tələb edirsiniz? Mən dedim, yoldaş Kozlov, sovxozdan başlamış raykoma kimi harada geridə qalan yeriniz varsa, göndərin mən gedib işləyəm, görürsünüz. Kozlov dedi, 1-cisi, nə üçün geridə qalan yer, 2-cisi, nə üçün sovxoz, get üç gündən sonra mən sizi çağıracağam. Bu vaxt Saatlı və Sabirabad rayonlarından söz açdı. Ancaq konkret söz demədi. Bu danışığ zamanı yanında bir erməni və bir nəfər azərbaycanlı var idi. Sonra bildim ki, erməni MK-nın kənd təsərrüfatı şöbəsində işləyirmiş. Elə oldu ki, məni qəbul edəndən bir gün sonra Kozlov respublikanın işi ilə əlaqədar bir aylığa Rusiyaya getdi. Bu vaxt Masallı rayonunun Krupskaya adına sovxozunun direktorunu MK-ya təlimatçı gətirdilər. Bu erməni zəng vurub tez mənə MK-ya çağırdı, kənd təsərrüfatı üzrə katib İbrahimovla və kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri ilə görüşdü. Mənə Masallı rayonunun Krupskaya adına sovxozuna direktor göndərdilər.

Sovxoz 6 kənddən ibarət idi. Rayonda ən ağır tərəvəzçilik, maldarlıq sovxozu idi. 1972-ci ilin oktyabrından 1975-ci ilin may ayına kimi orada işlədim. Sovxozda tərəvəz istehsalı 1971-

72-ci ildəki 8787 tondan 1973-74-cü illərdə 13485 tona çatdı. Ət, süd satışı və istehsalı 25-30 faiz artdı. Malların baş sayı, 100 inəkdən bala alma da 25-30 faiz artdı. Maya dəyəri xeyli aşağı düşdü. Sovxoz ötən son iki ilə nisbətən 1,9 milyon manat artıq pul gəliri əldə etdi. Rayon tarixində bəlkə də ilk dəfə olaraq avqust ayında məhsul bayramı keçirdik. Bu da bütün Masallı və qonşu Lənkəran rayonunda əks-səda verdi. Əvvəllər burada tərəvəz ancaq əllə becərilirdi, mən "Belarus" traktoru əldə edib becərməni mexanizasiya ilə həyata keçirdim. Sovxozda rayon üzrə 450 yerlik nümunəvi klub binası, 150 nəfərlik uşaq bağçası və körpələr evi binası tikdik və s. O işgüzar camaatın vasitəsi ilə çox iş gördük. Ancaq rayonun partiya rəhbərliyi çox zəif və kəsərsiz idi. Bir misal çəkmək istəyirəm. Bir gün raykomun büro iclasında məhsul toplanışının gedişi məsələsinə baxılırdı. Rayonda 28 sovxoz var idi. Sovxozların çoxunda yaxşı direktorlar işləyirdi. İşlər də keçən ilkindən yaxşı gedirdi. Katib təklif etdi ki, bu 28 sovxozun direktorlarının hamısına töhmət verilsin. Bu işə katibin yaxşını pisdən seçə bilməməsinin nəticəsi idi. Mən durub dedim ki, əgər bu sovxozların hamısında işlər belə pis gedibse, bəs raykomun bürosu indiyədək harada yatmışdı. Mənim bu çıxışından sonra katib dedi yaxşı, bu dəfə hamıya güzəştə gedək.

Mən bu rayona işə gedəndən 2 ay sonra başa düşdüm ki, raykomun katibi rayon milisindən, prokurorluq orqanlarından qorxur. Raykoma gələndə gördüm birinci katibdən başqa, qalan bütün raykom işçilərinin kabinetində divarlarda rayon milis rəisinin və rayon prakurorunun tərcümeyi-halları və şəkilləri asılmışdır. Bu, heç yaraşan iş deyildi. Lakin rayonda kimlərin sözünün daha kəsərli olmasını sübut edirdi. Nəhayət, 1974-ci il aprelin 28-də raykomun I katibi Ömərovun, rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Əsədovun, rayon kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisi Bağırovun imzası ilə ciddi əmr aldım: aqronom Əliyev

Əvəzi 1 may 1974-cü ildən işdən azad edib, Qasımlı tərəvəz idarəsinin sərəncamına göndərməli, mayın 5-ə kimi bu barədə yazılı məlumat verməli idim. Mən də 4 mayda Ə.Əliyevi işdən azad edib, özlərinə məruzə etdim. Əvəz bu işə getmədi. Bir ay yarım boş gəzəndən sonra mən onu yenə işə götürdüm. Əvəz Əliyev işə məhkəməyə verib, 1,5 aylıq maaşımı məndən, mənim şəxsi məvacibimdən aldı. Mən çox təəccüblənib, məsələ ilə bağlı raykoma müraciət etdim. Katib dedi ki, mən məhkəmənin işinə qarışmıram, get məbləği düzəlt ver. Elə o vaxtdan da "bu rəhbərliklə işləmək olmaz" deyə, üç dəfə dalbadal ərizə verib, 1975-ci ilin may ayında sovxozu təhvil verdim.

Krupskaya sovxozundan azad olunandan sonra bir az Mehdiabad üzümçülük birliyində işlədim. Bu zaman 2 nömrəli Hövsan-Qala sovxozları ayrıldı. 3 nömrəli Qala zeytun sovxozu təşkil edildi. Mən də bu sovxozda direktor göndərildim. Sovxozda 60 hektar zeytun, 60 hektar badam, 22 hektar əncir bağları var idi. Qala kəndindən sovxozda fəhlə işləyən tək bir nəfər süpürgəçiydi. Bundan başqa bu kənddə yaşayan bir aqronom, bir briqadir, iki nəfər də mühasibat işçisi və 9 nəfər fəhlə qonşu kəndlərdən hər gün işə gəlib-gedirdilər. Sovxozda qeyd etdiyimi cəmi 142 hektar bağ sahəsindən başqa yazda Mirbəşir rayonundan alınmış 280 ədəd meyvə ağacının tingləri gətirilib bağda bir yerdə üst-üstə yığılmışdı ki, bunlar da bağ sahəsi hesabında idilər. Bağlar nə şumlanmış, nə də qazılmışdı. Məlumat verilmişdi ki, 360 hektar sahəyə su kəməri çəkilib. Ancaq bunun da 50 faizi tam yalan, qalan 50 faizi işə nasaz vəziyyətdə idi.

Mənim sovxozda işə başlayıb, köhnə bağları şumladım, avtomaşınlarla su daşıdırıb, zeytun bağı salmağımı eşidən rəhmətlik Həsən Əliyev raykomun II katibi və İcraiyyə Komitəsinin sədri Əhmədzadə ilə gəldi. Köhnə bağları da gördü, yeni salmaqda olduğumuz bağlarla da tanış olub dedi: "Bu sovxozu köhnə bağı olan sovxoz yox, yeni bağ salan sovxoz adlandırın.

Direktor yoldaş Musayevlə də tanış oldum, tanıdım. Bu adamın barəsində rəhmətlik Əziz Əliyev mənə danışmışdı. Yoldaş Musayev, çox sağ olun, belə də davam edin. Bir vaxt tap, gəl bir az söhbət edək".

Elə 1976-cı ildə avtomaşınlarla su daşıyıb suvarmaqla 100 hektar zeytun bağı, 20 hektar badam bağı saldıq. Getdim rəhmətlik Həsən Əliyüevlə 2 saatdan çox söhbət etdik. O, Ermənistanə yaxşı bələd idi və mənim Ermənistandakı fəaliyyətim barədə rəhmətlik Əziz Əliyev ona söhbət etmişdi. Həsən müəllim sovxozda 1977-ci ildə ikinci dəfə gəldi, köhnə və yeni salınmış bağlarla tanış olub, razılığını bildirdi, mənə yenə də öz yanına dəvət etdi. Söhbətimiz zamanı dedi ki, siz bişmiş, həyatın bütün yollarını keçmiş adamsınız. Yeni bağların salınması və yeni bağların becərilməsi çox xoşuma gəldi. yəqin ki, siz bu işi davam etdirəcəksiniz.

O, zeytunun dünya əhəmiyyətli ağac olmasını və zeytunun ən çox İspaniyada yayılması, dünyadakı zeytunun 36 faizini İspaniyada yetişdirilməsi barədə geniş söhbət etdi. Məsələ qaldırılıb İspaniyadan adam dəvət etdirəcəyi, zeytunun əhəmiyyətli bitgi olmasını və onun becərilib genişləndirilməsi ilə bağlı 3-5 günlük məşğələ aparmaları arzusunu söylədi. Doğrudan da tezliklə bu böyük alim, dövlət xadimi öz sözüə əməl edib, xaricdən mütəxəssislər dəvət etdirib, zeytun işçiləri üçün 5 günlük məşğələ keçirilməsini təmin elədi. Bu özünün gözəl nəticəsini verdi. Bu sovxozda fəhlə yox idi. Rəhmətlik Həsən Əliyevin köməklili ilə, çətin də olsa, 35 hektar torpaq sahəsinə icazə alıb, evlər tikdirdim. Fəhlələr evlərin hesabına gəldildər. Sovxozda olan 160 hektar xaraba bağda becərildi, nümunəvi bağ oldu. Yenidən 640 hektar zeytun-badam bağları salındı. Bu sovxozda bağların ərazisi 800 hektara çatdı. Sovxozda emalatxana, inzibati bina tikildi. Qala sovxozunda 1986-cı ilə kimi işlədim. Yaşayış yerimdən çox uzaq olmasına görə ərizə verib azad ol-

dum. Lakin oradan aralandıqdan sonra da həmin sovxozla həmişə maraqlanıram. Bu gün bağların bərbad hala düşməsinə, zeytun kimi çox qiymətli bir meyvə, yağ, dolanışq ağacının qırılıb, mal otlığına çevrilməsini eşidib çox təəssüflənirəm. Onlara zeytun ağacı və zeytun məhsulunun 1985-ci il dünya statistikasına barədə aşağıdakı məlumatları xatırlamaqla fikrimi yekunlaşdırmaq istəyirəm: 1985-ci ilin məlumatına əsasən dünyada 800 milyon zeytun ağacı vardır. Ondan 200 milyonu İspaniyadadır. Qalan çox hissəsi İtaliyada, Yunanıstanda, Türkiyədə, Tunisdədir. Ancaq bir faizi Çili, Kipr, ABŞ, Fransa, Livan, Meksika, Misir, SSRİ və Yuqoslaviyadadır.

İldə istehsal olunan 1.500.000 ton zeytun yağının 36 faizi İspaniya, 27 faizi İtaliya, 10 faizi Yunanıstan, 8 faizi Tunis, 6 faizi isə Türkiyənin payına düşür.

Onu da xatırladaq ki, zeytun yağı yemək üçün ən sağlam qidalı yağdır. Məhz bu keyfiyyətinə görə də bu gün zeytun yağı ən bahalı yağdır.

Ancaq çox-çox təəssüflər olsun ki, bu gün onu söküb, yerində ev tikirlər. Belələri sabah peşman olacaqlar.

1988-1990-CI İLLƏRDƏ XALQIMIZ AĞIR İLLƏR YAŞADI

Bir zaman Azərbaycanda, sonra isə Moskvada işləyən Heydər Əliyevin böyük şəxsiyyətindən, uzaqgörən siyasətindən ermənilər həmişə qorxurdular. Elə ki, M.Qorbaçov Moskvada Sov. İKP MK-nın baş katibi, Ali Sovetin sədri oldu, ermənilər üçün gün doğdu. Çünki Qorbaçov Stavropolda boya-başa çatmışdı. Çox geniş erməni ətrafı var idi. Stavropolda o, ermənilərə çox yer verirdi. Hətta Stavropolun şəhər komitəsinin I katibi erməni idi. Bir çox məsul işləri ermənilərə tapşırırdı. Mən Ermənistanın bir çox məsul işçiləri ilə birlikdə Stavropolda yaşayan ermənilərin evində, banketlərində olmuşam. Onlar öz banketlərində Qorbaçovun sağlığına içib, onun ermənilərə ən yaxın adam olduğundan ağızdolusu danışirdilər. Qorbaçov Moskvada işləyərkən öz erməni dostlarını da yanına yığıb, Nazarbekyanı, Ağanbekyanı, eləcə də bir çoxlarını bir ölkəyə səfərə gedəndə özü ilə aparırdı. M. Qorbaçov Amerikaya gedəndə beş nəfər erməni, İtaliyaya gedəndə 11 nəfər erməni apardı. Dincəlməyə gedəndə Nazarbekyanı özü ilə götürürdü. Elə ki, ermənilər yol tapıb H.Əliyevi işdən kənar etdirdilər, elə o vaxtdan Qarabağa ermənilərin yolu açıldı. Ermənilər çox yaxşı bildirdilər ki, Qorbaçov onların əziz dostu, müsəlmanlar isə düşmənidir.

Qorbaçov İtaliyaya gedərkən Roma papası ilə bir saat danışmış, Moskvada öz yanında ermənilərin sayını çoxaltmış, qoşun göndərüb Qazaxstanda Qazax ziyalılarını, institut tələbələrini qırdırmış, öz sağ əli olan Qdlyanın əli ilə Özbəkistanda 4500 nəfərdən çox yuxarı-aşağı rəhbər işçiləri həbs etdirmişdi. Sonra da orada ermənilər özbəklərlə mexseti türkləri arasında qırğın sala bildilər.

Amerikada ezamiyyətdə olarkən Ermənistanda zəlzələ baş verdi. Bunu eşidib ezamiyyətdən yarımçıq qayıdan Qorbaçov Ermənistanda zəlzələdən ziyan çəkən ermənilərə 12 milyard manat yardım etdi. Bundan qabaq Tacikstanda ağır zəlzələ olmuşdu, ancaq onlara iki dəfə az yardım göstərilmişdi. Eləcə də ermənilər tərəfindən qovulmuş azərbaycanlılara da heç bir yardım göstərmədi.

Qorbaçov Amerikaya gedərkən özü ilə götürdüyü Ağambekyan Amerika qəzetlərinə müsahibə verirdi ki, Qarabağın ermənilərə verilməsi razılaşdırılıb, Amerikada erməni diasporu Qorbaçovun arvadını böyük təntənə ilə qarşılayıb, ona qiymətli hədiyyələr vermişdilər. Qorbaçov Amerikadan qayıtdıqdan sonra ermənilər tam arxayınlaşıb, Moskvaya şikayət etdilər. Erməni yazıçıları Zori Balayan, Silva Kaputikyan bir gün də iki dəfə Qorbaçovun qəbulunda oldular. Qorbaçovun ermənilərə olan qayğıkeşliyindən, Azərbaycanda isə satqın dövlət başçılarının hakimiyyətdə olmasından istifadə edən ermənilər fürsəti əldən verməyib aralığa qarışıq saldılar. Ağdamdan Xankəndinə gedən iki nəfər azərbaycanlı cavanları öldürdülər. Onların öldürülməsini görəndə Ağdam camaatı öz övladlarını qorumaq məqsədi ilə orqan işçilərinə şikayət etdilər. Lakin bizim üzündən qorunmaq məqsədini bu barədə heç bir tədbir görmədilər. Beləliklə də, ermənilər azərbaycanlılara qarşı istədikləri vəhşi addımları atdılar. Ermənilər azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdən onları döyüb qovdular. Qışın soyuğunda azərbaycanlılar küçələrə töküldülər. 250 mindən çox azərbaycanlı öz evlərindən didərgin düşdü. Belə bir vaxtda bizim hökumət başçılarımız Bakıda yaşayan erməniləri qoruyurdular. Onların evlərini satın alanları həbs edirdilər.

Bir tərəfdən ermənilər azərbaycanlıları öz evlərindən yurdlarından qovurdular, digər tərəfdən də bütün dünyaya səs salırdılar ki, bizə kömək edin azərbaycanlılar bizi qırıb qovur.

20 fevral 1988-ci ildə Qarabağın Ermənistanına verilməsi barədə Qarabağda qərar qəbul edildi. Ancaq Azərbaycan bu barədə susdu.

4 aprel 1988-ci ildə Qarabağ vilayət partiya komitəsi Qarabağın Ermənistanına verilməsi və Ermənistanla Qarabağın birləşməsi barədə qərarla Moskvaya müraciət etdi.

7 aprel 1988-ci ildə Qarabağ vilayəti İcraiyyə Komitəsi və vilayətdə olan rayonların icraiyyə komitələri əhali adından qərar qəbul edib, Qorbaçova göndərüb Qarabağa tam müstəqillik verilməsini tələb etdilər.

13 iyul 1988-ci ildə A.Sabirov fəmiyalı "şəxs" "İzvestiya" qəzetinin 195-ci sayında çox geniş bir məqalə ilə çıxış edib yalandan bildirdi ki, azərbaycanlılar Qarabağ ermənilərini qırır və tam qırmaq üçün hazırlıq işləri aparırlar. Qarabağa kömək çox vacibdir.

18 mart 1988-ci ildə Qarabağ vilayət partiya komitəsinin plenumu qərar qəbul edib, Qarabağın Ermənistanına verilməsi barədə Azərbaycan KP MK-ya müraciət edir.

25 noyabr 1988-ci ildə Qarabağ vilayət partiya komitəsinin plenumu Azərbaycan KP MK-ya tabe olmamaq və Azərbaycanın tərkibindən çıxmaq qərar qəbul edir.

3 oktyabr 1989-cu ildə Qarabağda olan beş rayonun raykom katiblərinin, büro üzvlərinin, rayonların icraiyyə komitəsi sədrlərinin, bütün deputatlarının imzası ilə Qorbaçova məktub yazıb Qarabağa müstəqillik verilməsini tələb edirlər.

18 avqust 1989-cu ildə Qarabağ erməniləri adından SSRİ Ali Sovetinin qurultayını müraciətlə məktub yazırlar ki, 20 fevral 1988-ci il qərarı əsasında Qarabağın Ermənistanın tərkibinə verilməsini təsdiq etsin.

Beləliklə, erməni 20 fevral 1988-ci ildən 20 avqust 1989-cu ilə kimi 11 dəfə SSRİ hökumətinə, Azərbaycan hökumətinə, bütün dünya ermənilərinə ziyalılar, akademiklər adından

müraciət edirdilər ki, Qarabağ ermənilərini azərbaycanlılar əzib, qırıb, qovalayır, amandı kömək əlinizi uzadın. Ermənistan Akademiyasının prezidenti Viktor Hambarsumyan Leninqradda olan 38 nəfər akademiklər, professorlar adından bütün dünyaya müraciət edib özlərinə kömək əlinin Qarabağa uzatmaları barədə müraciət qəbul etmişdilər. Müsəlman fəmiyalı bir satqını ələ alıb "İzvestiya" qəzetində yazmışdılar ki, azərbaycanlılar erməniləri qırıb dağıdır. Onlara kömək əli uzadın. Ermənilərin bu yaramaz əməllərinə göz yuman azərbaycanlı ziyalılarımız bir dəfə də olsun o vaxtlar Qarabağın Azərbaycan torpağı olması, Qarabağda ermənilərin azərbaycanlıların başına gətirdikləri faciələrdən yazmadılar. Hətta bizim qəzetlər də bu mövzularda erməniləri tənqidedici materiallar yazmadılar. Ancaq vəzifə axtarıb, kürsü zəbt etməklə məşğul idilər. Bəs o vaxtkı ziyalılarımız niyə susmuşdu. Ancaq indi müxalifət olub car çəkirlər. Biz ziyalılar da Heydər Əliyev cənablarının dediyi kimi, Qarabağ torpağının, Azərbaycanın ana torpağı, ayrılmaz hissəsi, olması barədə arxivlərdə qalan inkar edilməz canlı faktları tapıb, yazıb erməniləri ifşa etmək işində can əsirgəməməliyik.

Ermənilərin azərbaycanlıları bütün dünyaya biabır etdikləri bir vaxtda Qorbaçov Azərbaycana elə bir rəhbər göndərmək istəyirdi ki, onun bütün şərtlərini sözsüz yerinə yetirsin. Qarabağı ermənilərə vermək üçün şərait yaratsın. H.Əliyevə şər-böhtanlar yağdıran, adamları öz ətrafına yığa bilsin. Həmin adam Əbdürrəhman Vəzirov oldu.

Vəzirov işə başlayarkən dərhal Qorbaçovun planlarını həyata keçirməyə başladı. Bunları bacaran adamları öz ətrafına topladı. H.Əliyevin dövründə işləyənləri yaxşısına-pisinə baxmadan işdən uzaqlaşdırdı. Milləti bir-birinə qarşı qoydurdu. Erməniləri müdafiə etdi. Özü kimi adamları başına toplayıb, xalqına qarşı çıxdı. Onlardan Cəmil Əlibəyovu, Teymur Əliyev-

vi, Sadıq Murtuzayevi göstərmək olar. Onlar böhtanlar yazmağı bir çox mətbuat işçilərinə tapşırıq verdilər. Əhalidən vəsait toplayıb, yerli və İttifaq səviyyəli qəzetlərə materiallar göndərüb, məqalələr yazdılar. Onlardan Murtuzayev haqqında bəzi faktlardan ətraflı bəhs etmək yerinə düşərdi.

Heydər Əliyev işə gələndə kimi 1967-1968-ci illərdə respublikada 250-260 min ton pambıq, min ton üzüm istehsal olunurdu. H.Əliyev işə başlayandan 3-4 il sonra pambıq, üzüm məhsulu hər biri 1,1-1,2 milyon tona çatdı. Bu yüksəlişdə Murtuzayevin işlədiyi Ağdam zəhmətkeşlərinin də öz payı var idi. Rayon zəhmətkeşlərinin fədakar əməyi nəticəsində bu rayonda da pambıq, üzüm, taxıl məhsulları qat-qat artdı. Respublikada olduğu kimi, Ağdam da zəhmətkeşlər mükafatlandırıldılar. O cümlədən Murtuzayev də. Ancaq Murtuzayev böyük iclaslardakı tərifiyə çıxışlarından, respublikada aparılmış göz qabağında olan işlərdən utanmayıb, başqaları qəzet materialları yazdısa da, Murtuzayev kitab yazıb, özü maşına qoyub kənd-kənd payladı. Kitabın əsas məzmunu H.Əliyev dövründə görülmüş işlərin guya saxtalaşdırılması hesabına artmışdı.

Ə.Vəzirovun və İ.Mustafayevin yaxın adamı kimi, Abşeron birinci katib göndərilən Murtuzayev katib təyin edilən gün gecə saat 11-də nümayəndə göndərüb, Mehdiabad sovxozunun direktoru A.Baxşəliyevi işdən kənarlaşdırdı. Baxşəliyevi işdən kənar edəndən az vaxt sonra həmin sovxozun həmkarlar komitəsinin sədrini də işdən azad etdi. Hansı ki, bütün cəhətləri üzrə, bir satqınlıqdan başqa, Murtuzayevdən qat-qat yüksək də idi. Vəzirovun tapşırığı əsasında naxçıvanlı direktoru və irəvanlı həmkarlar komitəsinin sədrini işdən çıxartmaqla Murtuzayev ona öz sədaqətini sübut etdi. Vəzirovun özü və onun murtuzayevləri naxçıvanlıları, irəvanlıları işdən kənarlaşdırmaqda davam etdilər. Bu da xalqımızın arasında ziddiyyətlər yaratmaq, düşmənin dəyirmanına su tökmək üçün idi.

Vəzirov Ermənistandan qovulmuş 210 min azərbaycanlıya heç cür kömək etmək istəməirdi. Çılpaq, yalovac olmalarına baxmayaraq, onları Bakıya qoymurdu. Onlara deyirdi ki, siz ermənilər haqqında böhtan danışsınız, millətlər arasında ziddiyyətlər salırsınız. Qaçıp gələnlər sonuncu qəpiqlərini qoyub ev almaq istəsələr də, buna maneçilik törədilirdi. Vədi rayonun Şirazlı kəndinin sakinləri olan Mahmud Yusifov, Suğra Məmmədova, Ağamir Əsədov, Musa Xəbərov və başqaları imkan tapıb Vəzirovla görüşüb, İrəvanın yaxınlığında, dəmir yolu kənarında, yəni Qarabağdan qat-qat şəraitli yerdə yaşadıklarını ona izah edib, Qarabağ ermənilərini oraya köçürüb, özlərinin də Qarabağda yerləşmələrinə icazə verilməsini Vəzirovdan xahiş etmişdilər. Vəzirov onlara ağır cavab vermişdi ki, Qarabağ onların ana torpağıdır, o barədə danışmayın, siz özünüza yer tapın. Bu zaman Yusifov xahiş edir ki, burada bir balaca yer verin, daxma tikib hələlik yola gedək. Vəzirov deyir burda olmaz. Onda Yusifov deyir ki, yoldaş Vəzirov, burada bizə balaca bir yer vermirsən, ancaq ermənilər Şuşanın Cıdır düzündə alüminium zavodu tikir. Nə üçün erməni zavod tikə bilir, ancaq bizim ana yurdumuzda ev tikmək olmaz. Vəzirov cavab verir ki, onu Ermənistan hökuməti yox, Kənkər alüminium zavodu tikir. Bu barədə mətbuatda da yazıldı.

Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın faciəsi məni də çox dərinlən düşündürdü. Mən də çıxış yolunu heç olmasa qaçqın soydaşlarımızı Qarabağda yerləşdirməkdə görürdüm. Ona görə də necə bir köhnə kommunist kimi, M.Qorbaçova məktub yazıb, Qarabağ probleminin tarixi köklərini xatırladım, Ermənistandan qovulan soydaşlarımızın Qarabağda yerləşdirilməsinə köməklik göstərməyi xahiş etdim. Mənim də gücüm buna çatırdı. Həmin məktubun mətnini olduğu kimi oxuculara təqdim edirəm.

**Sov. İKP MK-nın BAŞ KATİBİ
M.QORBAÇOV yoldaşa**

Yoldaş Qorbaçov, Zaqafqaziyada yaşayan millətlər əsrlərdən bəri bir yerdə yaşamış, xarici qəsbkarlara qarşı çiyin-çiyinə durub, bir-birlərini müdafiə etmişlər.

Ancaq 1905-ci ildə çar çinovnləri çürüməkdə olan mütləqiyyəti müdafiə etmək üçün erməni və azərbaycanlı xalqları arasında qırğın salmağa çalışdılar və buna nail oldular. İkinci milli ədavət 1918-ci ildə daşnak erməniləri tərəfindən törədildi. Onlar millət qırğını saldılarsa da, bu, uzun çəkmədi. Zəhmətkeş xalq bir-birini müdafiə edib, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurdu. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Ermənistandan qaçmış azərbaycanlılar öz doğma yurdlarına qayıdaraq ermənilərlə bir yerdə yaşadılar, işlədilər.

1948-ci ildə Stalin erməni millətçi əlaltılarının təsiri altında xaricdən gətirilən erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları köçürdü. Bu ədalətsiz qərar əsasında 1948-53-cü illərdə sıxma-boğma yolu ilə Ermənistan 170 mindən çox azərbaycanlı vətəndaşını öz doğma yurdlarından çıxardılar. Onların evləri, bağları pulsuz olaraq ermənilərə qaldı. Azərbaycanlıların köçürüldüyü kənd və rayonların çoxunda xaricdən gələn ermənilər yaşamadı. Ermənistanın Sevan, Sisian, Martuni, Abaran və s. rayonlarından da Vedi, Qarabağlar, Zəngibasar, Artaxad, Hoktemberyan rayonlarına minlərlə erməni ailəsi köçürüldü. Bu hesaba Ermənistanın dağlıq rayonlarında boşluqlar və seyrəkliklər yarandı. Vedi rayonunun Böyük Vedi, Kiçik Vedi, Qaralar, Şirahlı kəndlərinə 2 mindən çox erməni ailəsi köçürüldü. Martuni rayonundakı Yanıx, Mədinə, Atdaşı, Qızılxaraba. Mollalı kəndləri boş qaldı.

Bundan sonra da Ermənistanda ermənilərlə azərbaycanlılar dinc yaşadılar. 1965-ci ilin aprel ayında ermənilər "1915-ci il

genosidinin ildönümü" ilə bağlı matəm keçirməyə başladılar. Bizi türk adlandıraraq aprel, may aylarında qorxu altında saxladılar. Bazarda, mağazada, avtobus-trolleybuslarda azərbaycanca danışmaq qeyri-rəsmi qadağan şəklini aldı.

1950-ci ilə kimi ayrı-ayrı rayonlarda raykomun birinci katibi, 6-7 rayonda katiblərin biri, 6-7 rayon soveti icraiyyə komitələrinin sədrləri azərbaycanlı olduğu kimi, MK-nın şöbə müdirələrindən biri və ya katiblərdən biri, eləcə də Nazirlər Sovetinin sədr müavinlərindən biri azərbaycanlı idi. Nazirlər Soveti aparatında 2-3 azərbaycanlı işlədiyi halda, 1963-cü ildən sonra dövlət aparatlarında azərbaycanlı kadrların işləməsinə son qoyuldu. Ancaq son vaxtlarda bir nəfər birinci katib, iki nəfər icrakom sədri, iki nəfər raykomun III katibi qalmışdı.

Həç bir erməni vətəndaşı yaşamayan azərbaycanlı kəndlərində erməni kolxoz sədri, sovxoz direktoru təyin edilirdi. Məsələn, Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində bir nəfər də erməni olmadığı halda, 50-dən çox azərbaycanlı kommunist olmasına baxmayaraq, erməni Hrand Melkomyan kolxoz sədri təyin edilmişdi.

Azərbaycanlıların kəndlərində mədəni-məişət xidmətinin səviyyəsi erməni kəndlərinə nisbətən 3-4 dəfə aşağı olduğu kimi, İrəvan şəhərindən 5-8 km uzaqlıqda olan azərbaycanlı kəndlərində qaz yoxdur. Bu məsələdə vəziyyət erməni kəndlərinə nisbətən çox pisdir. Ayrı təsərrüfat olmasına baxmayaraq, Azərbaycan kəndlərində əhaliyə ev tikmək üçün yer vermirlər. Respublikanın Basarkeçər, Zəngibasar, Krasnoselsk rayonları məktəblərinin və müəllimlərinin 60-80%-i azərbaycanlılar olduğu halda rayon maarif şöbə müdirləri isə ermənilərdir.

Ermənistanda bizi həmişə sıxışdırıb bütün imkanlardan məhrum edirdilər ki, biz qoyub qaçaq. Elə də olurdu. Hər il 100-dən çox azərbaycanlı ailə Ermənistandan sıxışdırılıb çıxarılırdı. Elə ki, Qarabağ hadisəsi başladı, bizi daha çox əzməyə, sıx-

mağa başladılar. Hər şeydən məhrum etdilər. Hər gün nə vaxt bizi qıracaqları barədə xəbərdarlıq etdilər. Xüsusilə mart ayının 15-dən bütün rəsmi orqanlar bizi qıracaqları barədə xəbərdarlıq etdilər. Nəticəsi o oldu ki, tədricən azərbaycanlılar bütün evini, malını qoyub doğma torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Yoldaş Qorbaçov, 1918-ci ildə hökumət yox idi. Bizi doğma yurd-yuvamızdan didərgin saldılar. Axı indi bizim dövlətimiz var. Biz indi niyə qaçaq, haraya qaçaq, nə üçün gecəgündüz vahimə içində yaşayaq? Onsuz da Ermənistanda bizim yaşamağımız 1965-ci ildən daha ciddi çətinləşmişdi. Xaricdə olan erməni daşnak partiyasının maddi və mənəvi köməkliyi nəticəsində erməni millətçilərinin başladığı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi vəziyyəti xüsusilə çıxılmaz etmişdir. Ermənistanda yalnız bizi öldürmək, qırmaqla hədələyirdilər. Şəhər, rayon mərkəzinə gedə bilmirik. Xəstəmizi müalicə etmirlər. Özümüzlə iş vermirlər. Biz bu barədə sizə müraciət edirik.

Bizim yaşadığımız Zəngibasar, Vedibasar, Basarkeçər, Sisiyan, Qafan rayonlarının yaşayış şəraiti, torpağı bir neçə dəfə Dağlıq Qarabağdan yaxşıdır. Qarabağda yaşayan erməni yoldaşlar da irəvanlı qardaşları ilə birlikdə yaşamaq istəyirlər. Sizdən xahiş edirik, imkan verin biz köçək Qarabağa, onlar da gəlsin Ermənistana, öz arzularına çatsınlar. Siz də baş ağrısından qurtararsınız. Biz də ölümdən və qərsiz zindandan azad olaq. İnanırıq ki, siz bu işdə bizə köməklik edəcəksiniz.

TALIB MUSAYEV 1988-ci il"

Lakin mənim və mənim kimilərin belə xahiş və müraciətləri havadan asılı qaldı. Çünki bu xahiş və müraciətlər Qorbaçov, Vəzirov kimi ermənipərəst rəhbərlərin güddüyü gizli siyasi məqsədlərin əleyhinə idi. Onlar öz çirkin əməllərinin davam etdirməkdə idilər.

Vəzirovun bu çirkin əməllərinin onun rayonlardakı nümayəndələri daha əclaf şəkildə davam etdirirdilər. Ermənistandan didərgin düşmüş əhalinin bir hissəsi Xanlar rayonuna toplaşmışdılar. Çətin vəziyyətdə, aclıq içində yaşayırdılar. Xanlar rayonun rəhbərliyi onlara köməklik etmirdi. Xanlar rayon partiyası komitəsinin I katibinin (familyasını unutmuşam) Vəzirovun tapşırığı ilə 25 maşın yeyinti malları yükləyib Çaykənd ermənilərinə göndərməsini görəndə qaçqınlar maşınların qabağını kəsib getməyə qoymurlar. Bu zaman ermənilərin əziz qardaşı olan Xanlar rayon rəhbəri özünün yerli qohumlarını qaçqınlara qarşı vuruşmağa qaldırdı. Vəziyyət çox ağır olmuşdu. Vəzirov özünün sağ əli Telman Orucovu göndərdi. Orada böyük çaxnaşmalar oldu. "Bu Vəzirovun tapşırığıdır" - deyərək özümüzünküləri ac qoyub, Çaykənd ermənilərinə on bir maşın ərzaq göndərdilər.

Vəzirov siyasətindən mənə, mənim ailəmə də az zərər bəsləyib vurulmamışdır. Vəzirov həmişə öz çıxışlarında deyirdi: "İmam Mustafayev mənim dostum və müəllimimdir. Mən həmişə onunla danışanda mütləq ayaq üstə dururam". Onu da qeyd edirəm ki, o, İmamın ixtiyarına 26 milyon vəsait verdi ki, Laçında bir kənd salınsın. Əlbəttə, kənd salınmadı, vəsait necə oldu onu bir Allah bilir. Ancaq Vəzirovun öz müəllimi İmamın tələbini yerinə yetirərək mənə və mənim ailəmə də 5 nəfərə necə, nə qədər və nə adla zərər bəsləyib vurduğunu faktlar əsasında qeyd etmək oxucu üçün maraqlı olardı. O, zərərəldən birincisini böyük oğlum Maksim Musayevə vurdu. Heydər Əliyev MK-da işlədiyi zaman Maksim Qax rayonuna raykomun I katibi göndərmişdi. Onun orada müsbət işi barədə öz dövrünün mətbuatında, partiya, sovet orqanlarının qərarlarında dəfələrlə qeyd edilmişdir. Ondən sonra Qax rayonuna rəhbərlik etmiş 8 nəfərin hər birini tənqid edən rayon əhalisi hər dəfə Maksim Musayevin nümunəvi işini onlara misal çəkib, xalqa onun kimi xid-

mət etməyi öz rəhbərlərindən tələb edirlər. Ancaq Maksim Qaxda işləyən zaman İmam Musatafayevin bir nəfər qohumu məhkəmə tərəfindən məsuliyyətə alındığı üçün və H.Əliyevin kadri olmasını nəzərə alıb, onun barəsində Moskva qəzetlərində geniş yazdılar və Qax rayonundan işdən götürdülər. Uzun müddət boş qaldıqdan sonra Maksimi tərəvəzçilik institutunda ikinci dərəcəli işə göndərdilər (o, kənd təsərrüfatı elmlər namizədidir).

İki oğlum, bir kürəkənim Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində işləyirdi, biri mühəndis-mexanik, digəri zootexnik, üçüncüsü isə aqronom. Hər üçünü azad etdilər. Ailədən beş nəfər bu və ya başqa adlarla işdən çıxarıldılar.

Azərbaycan KP MK-nın, Azərbaycan Xalq Nəzarəti Komitəsinin Abşeron rayonunda kadrların yerləşdirilməsi işi ilə bağlı yoxlaması oldu. Yoxlamanın nəticəsinə dair qərarda qeyd edilirdi ki, 1986-cı ilin aprel ayında Abşeron üzümçülük sovxozunun həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri vəzifəsinə pensiyaçı Talib Musayevin seçilməsi, 1977-ci ildən 1986-cı ilə kimi onun 3 nömrəli zeytun sovxozunda direktor işləməsi çox təəccüb doğuran haldır. Guya 69 yaşında adamın sovxoz direktoru və 78 yaşında adamın həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri seçilməsi rayon partiya, sovet orqanları rəhbərlərinin Musayevə olan havadarlıqlarının nəticəsidir.

Mən respublikanın ali orqanlarına Vəzirov tərəfindən ailəmin repressiya olunması barədə geniş şikayət yazdım. Vəzirov 1989-cu il 15 sentyabrda Ali Sovetin sessiyasına müvafiq teleqram vurdum. Şikayətim əsasında Vəzirovun köməkçisi Teymur Əliyev məni qəbul etdi. Fakt-sübutları əsindən sonra çıxılmaz vəziyyətdə qalıb Vəzirova məruzə edəcəyini vəd etdi. Ancaq bu boş vəd olaraq qaldı.

Ermənilər Qarabağda da soydaşlarımızı qırır, əzir, qovurdular. Ermənistandan qovulmuş 210 min qaçqına sahiblik edən

yox idi. Bakı sovetinə tapşırıq verilmişdi ki, Bakıda ermənilərdən ev almış, o evdə yerləşmiş adamlar çıxarılıb bayıra atılmalı, tutulub həbs edilməlidirlər. Belə hallar Nigar Rəfibəyli küçəsində ev almış olan Şaiq Məmmədovun, Altay Qarayevin başına gəlmiş, müharibə əli Nəriman Məmməd oğlu xəstə yatdığı halda milis işçiləri onu evdən qovub, paltarlarını evlər idarəsinin həyətinə töküüb, 10-14 gün orada saxlamışdılar. Vedi rayonun Şirazlı kənd sakini Yusif Qurban oğlunun 8-10 nəfərlik ailəsini ermənidən pulnan aldığı evdən qovub, əşyalarını çölə atıb, oğlanlarını həbs etmişdilər. Bu vəziyyəti görən Yusifin ürəyi partlayıb oradaca ölmüşdü.

Soydaşlarımıza qarşı bu amansız hərəkətləri görən xalq ayağa qalxıb, gecə-gündüz meydanlarda belə hökumətin istefa verməsini tələb edirdi. Ermənilərin düşmən hərəkətinin qarşısının alınmasını, Qarabağ torpağının ermənilərdən təmizlənməsini istəyirdilər. İnzibati orqanların təzyiqlərinə baxmayaraq, xalq öz mübarizəsini davam etdirirdi. Vəzirov gecə-gündüz Moskva ilə əlaqələrini kəsməyib, xalqı sakitləşdirmək üçün Qorbaçovdan kömək istəyirdi. Sovet ordusunun gəlməsini respublika üçün vacib sayır, təcili və təxirəsalınmaz məsələ kimi hesab edirdilər.

Vəzirov dəfələrlə demişdi ki, ordu gəlməsə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dağılacaq. Ona görə Qorbaçov ermənilərin çox yaşadığı Rostov və Stavropol vilayətlərindən 25-30 yaşlı cavanları orduya səfərbər edib (onların içərisində xeyli ermənilər də var idi), 19-20 yanvarda Bakıya daxil olub, dinc əhalini qırmağa başlamalarını təşkil etdi. 20-21 yanvarda bütün Azərbaycan xalqı yas içində idi. Qorxa-qorxa meyidləri yığıb meyidxanalara, yaralıları isə xəstəxanalara daşıyırdılar. Xalqın bu vəziyyətini, bu qırğını törədən Vəzirovu faciələr qəti narahat etməirdi. Azərbaycan başsız qalmışdı. Yanvarın 20-də səhər tezdən B.Vahabzadənin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Ali Sovetin

sədri Elmira Qafarova tapılır. Bəzi deputatların köməkliyi ilə (oğlum - deputat Maksim və Xəlil Xəlilovun təşəbbüsü ilə) deputatların bir çoxu çağırıldı. Gələn də oldu, gəlməyən də. Vəzirovun adamları sessiyada iştirak etmədilər. Həmin gün çətinə olsa müstəqil olaraq sessiya çox gözəl qərar qəbul etdi. Ancaq hadisənin təşkilatçıları onun yerinə yetirilməsinə imkan vermədilər. Sonra MK-nın plenumu oldu, plenumun təşkil etdiyi komissiya haqqında isə onu demək olar ki, ona görə komissiya yaratmağa razı oldular ki, cinayətin açılması vaxtı uzansın. Ancaq komissiyaya seçilənlər bilmirmidi ki, cinayəti törədənlər onları komissiyaya üzv verənlərdir? Halbuki qoşunu çağıraraq qırğını planlaşdıranların Vəzirovçular olduğu hamıya bəlli idi.

Çox təəssüflər olsun ki, bizim bir sıra ziyahlarımız başımıza gətirilən bu faciə haqqında susur, müzakirələrdə, mətbuatda çıxışlar etmədilər. Lakin Ermənistan Akademiyasının prezidenti V.Hambarsumyan xalqın başına belə bəla gəlməyə-gəlməyə 30 dekabr 1989-cu ildə bütün dünya ermənilərinə qarşı çəkirdi ki, guya Qarabağda erməniləri əzirlər, qırırlar. Ancaq bizim Elmlər Akademiyası və bir sıra institutlar bir dəfə də olsun xalqın başına gətirilən müsibətlər haqqında heç bir yerə müraciət etmədilər. Onlar xalqı müdafiə etmək əvəzinə, öz vəzifələrini müdafiə edirdilər.

SSRİ RƏHBƏRLİYİNİN QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ZAMANI YERİTDİYİ İKİÜZLÜ SİYASƏT

Məlumdur ki, Azərbaycanda ermənipərəst Vəzirovu rəhbər təyin etdirmiş ermənilər 1988-ci ilin əvvəlindən Dağlıq Qarabağda böyük çaxnaşmalara başladılar. Burada yaşayan azərbaycanlı kəndlərinə hücumlar edildiyi vaxtlarda Ermənistanı yaşayan azərbaycanlı kəndlərinə də hücumlar başlamışdı. Azərbaycanlılar böyük hücumlara məruz qalıb, yüzlərlə insan itkisi verib, öz var-əmlaklarını qoyub, bir növ canlarını götürüb Azərbaycana pənah gətirirdilər. Artıq dekabr ayında Ermənistanı da heç bir azərbaycanlı qalmamışdı. Ermənistan azərbaycanlısız respublikaya çevrilmişdi. Moskvanın hadisələrə laqeyd qalmayacağına hələ də inanan yüzlərlə adam Moskvağa Qorbaçova şikayətə getmişdi. Qorbaçov onlardan bir nəfərini də özü qəbul etməmişdi, üçüncü dərəcəli adamlarla görüşün isə heç bir nəticəsi olmamışdı. Yüzlərlə adam Vəzirova şikayətə gəlib, ondan imdad-kömək istəmişdisə də, yəni də müsbət nəticəyə nail ola bilmirdilər.

Ermənistanı da yaşamış olan adamların yaxşı-pis qaçıb Azərbaycanda yerləşmələri Azərbaycanda yaşayan erməniləri vahiməyə salırdı. Ermənilər yaşadıkları dövlət evlərini satmaqla, dəyişməklə yavaş-yavaş Azərbaycandan getmələri Vəzirovu çox ciddi narahat etdi və Qorbaçov da şübhələndi ki, azərbaycanlılar da ermənilər kimi Azərbaycanda yaşayan ermənilərə zərər yetirib onlara ziyan vururlar. Onlar gözlədiyi bu hadisəyə yol verməmək, hər dürlü mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə 15 dekabr 1988-ci ildə Siyasi Büronun iclasında hər iki millətin "mənafeyini müdafiə edən", onların "dostluğunu" təmin edən formada çox kəskin qərar qəbul etdilər. Halbu ki, özləri də yaxşı bilirdilər ki, artıq Ermənistanı da heç bir nəfər də azərbaycan-

lı yoxdur. Bu qərar əslində ancaq ermənilərin mənafeyini müdafiə edən qərar idi. Vəzirova isə Azərbaycan kadrlarını ləkələyib işdən çıxarmaq, partiyadan qovmaq, bəzilərini isə həbs etdirmək tapşırıqları verirdi.

Siyasi Büronun müvafiq qərarının yerinə yetirilməsi məsələsi yoxlanılıb Sov. İKP MK-nın Siyasi Bürosu 10 fevral 1989-cu ildə məsələni müzakirə edib, müvafiq qərar qəbul eləmişdi. Qərar da deyilirdi: "Yoxlamalar sübut edir ki, Ermənistanın Quqark, Kalinino, Sevan, Stepanavan və başqa bir neçə rayonlarında başqa millətlərə qarşı intizamsızlıq, soyuq münasibətlər nəticəsindən insan tələfatına yol verilmişdir. Son aylarda 23 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdür və öldürülməsinə yol verilmişdir. Buna görə də 154 cinayət işi qaldırılmışdır".

Göründüyü kimi, Ermənistanda öldürülmüş azərbaycanlıların sayı 230 nəfərdən 23-ə endirilir və s.

Yenə həmin sənədlə deyilirdi ki, Azərbaycanda daha çox qanunsuzluğa, kobudluğa yol verilib. Hər iki respublikadan 300 mindən çox əhali qaçqın vəziyyətinə düşmüş (azərbaycanlılar 210 min, ermənilər 90 min nəfər), Azərbaycanda 5 nəfər erməni vəzifədən azad edilmişdir. Qasımov və Kirov adına zavodlarda işləyən erməni fəhlələri əsasən işdən çıxarmışdılar. Bu sahədə yol verilmiş nöqsanlara görə Azərbaycanda 398 nəfər rəhbər cəzalandırılmış və işdən kənar edilmişlər. 19 nəfər partiyadan xaric olunmuşdur.

Qərar da tam aydınlığı ilə göstərilir ki, Azərbaycandan 90 min erməni ev-eşiyini satıb istədiyi yerə köçüb, 5 nəfər vəzifəli və fəhlə işdən kənar edilib. Buna görə isə Vəzirov yüzlərlə adama cəza və zülm edib. Bu o vaxı idi ki, Ermənistandan azərbaycanlıların kökü kəsilmiş, yüzlərlə adam ermənilər tərəfindən öldürülmüş, şikəst edilmiş, ev-eşiyindən, əmlakından məhrum olunmuşdu. Bu canlı faktlar sübut edir ki, Qorbaçov erməni himayədarı olduğu kimi, Vəzirov da ermənilərin muzdlu nökrü

imiş. Qorbaçovun satqın siyasətini, erməni himayədarı olmasını daha dərin dərk etmək üçün Siyasi Büronun "İZVESTİƏ ÜK KPSS" jurnalının üçüncü nömrəsində dərc olunmuş həmin qərarının surətini bu kitaba daxil edirəm və bununla bir daha istəyirəm görəsiniz ki, hadisələr nə vaxt baş vermiş, nə vaxt müzakirə edilmiş, kimlər nə qədər nəyə görə neçə nəfər adam nəyə cəza almışlar?

Bunların hamısı bizləri səfərbər etməlidir ki, biz birləşib satqın və ikiüzlü, xalqını-millətini satanlara qarşı barışmaz mübarizələr olaq.

ERMƏNİLƏRİN DAHA BİR ŞƏR-BÖHTANI BARƏDƏ

Ermənilər yüz illər boyu həmişə türklərə, azərbaycanlılara qarşı şər-böhtan yağdırıblar. Onlar istər açıq, istərsə də gizli yollarla, cəsusluqla, yaltaqlıqla xalqımıza bir çox zərbələr vurduqları kimi, mətbuat, radio, televiziya vasitəsilə də bu şər-böhtanları yayıb, həmişə erməni millətinin ən qədim, ən çoxsaylı millət olması barədə dünyaya yalan məlumatlar çatdırırlar. Mən bu barədə geniş bəhs etmədən yalnız erməni mənbələrinə və canlı faktlara əsaslanaraq, erməni mətbuatından biri olan "Karabaxskiy voprosistoki i suşinost v dokumentax i faktax" jurnalının 1989-cu ilin oktyabr nömrəsinin 9-cu səhifəsində və 20 nömrəli cədvəlində qeyd olunmuş faktlar və böhtanlar barədə söhbət açmaq istərdim.

Jurnal öz səhifəsində canfəşanlıq edib, özünə dost, bizə qarşı düşmənlərin sayını artırmaq məqsədilə yazır ki, Azərbaycanda başqa millətlərə qarşı düşmənçilik münasibəti təkcə ermənilərə yox, burada yaşayan ləzgilərə, taşlara, kürdlərə qarşı da düşmənçilik aparılır. Guya ləzgi və talışların sıxışdırılması ilə kifayətlənməyən Azərbaycan Laçında 1926-cı ildə yaşamış olan 40 min kürdün bu gün yoxa çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu məslə ilə bağlı erməni böhtamını faktlarla ifşa edib, əslində qaradaş kürd xalqına ermənilərin özlərinin bəslədiyi düşmənçilik faktlarını qeyd etmək istərdim. Əvvəla, onu deyim ki, məsələn, ləzgilərin ən çox yaşadığı Zaqatala və Quba rayonlarında məktəb, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış binaları və bu bölgədə xidmət ocaq-obyektləri daha çox və səviyyəcə daha yüksəkdir, nəinki Kürdəmir, Ucar rayonlarında. Talışların ən çox yaşadığı Lənkəran şəhərində və kəndlərində yənə də məktəb, klub, teatr binaları, səhiyyə ocaqları, xəstəxana, ambulatoriya, aptek, ticarət obyektləri, yol, su qurğuları tikintiləri və s. heç də respub-

likanın ikinci şəhəri olan Gəncədən geri qalmadığı kimi, kəndlərində də bu günün tələbinə uyğun mədəniyyət, səhiyyə, ticarət obyektləri qonşu Biləsuvar, Nefçala, Cəlilabad rayonlarından qat-qat yüksək səviyyədədir.

İndi isə Azərbaycanda ermənilərə olan münasibət barədə. Jurnal yazır ki, azərbaycanlıların pis münasibəti nəticəsində Qarabağda olmuş 400 min erməni həmin ərazilərdən qaçıb, Zəngəzur mahalının Qafan, Sisyan, Gorus rayonlarına köçüb yaşamışdır. Bu münasibətlər nəticəsində Qarabağda 1923-cü ildə 149,6 min erməni qalmışdır. 1979-cu ildə isə 26,5 min nəfər erməni yənidən Qarabağdan qovulmuş və bunun nəticəsində onların sayı aşağı enmiş və 123,1 min nəfərə çatmışdı. Bu şər-böhtanı ifşa etmək üçün bir sıra canlı faktları qeyd etmək yerinə düşərdi.

Əvvəla, Qarabağda heç bir vaxt 400 min erməni olmamış və ola da bilməzdi. Elə indi də ümumiyyətlə belə dağ-daşlı yerdə o qədər əhalinin olması mümkün də deyil.

1923-cü ildə Qarabağda 149,6 min, 1979-cu ildə 123,1 min nəfər olması, bu 54 ildə 26,500 nəfər əskilməsi doğrudur. Bəs bu ermənilər necə olub? İndi də canlı sənəd və faktlara müraciət edək.

BSE yazırdı ki, 1923-cü ildə Bakıda 240, 1949-cu ildə 489 min erməni olmuşdur. Bunu jurnala yazanlar və SSRİ bildirdi ki, əsasən Qarabağdan ermənilər Bakıya toplaşmış, çox şən-firəvan yaşayırlar. Lap 1987-ci ilə kimi Azərbaycanda neçə-neçə erməni nazir, Nazir müavini, digər bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdılar. Bir çox nazirlərin sürücüləri, katibəsi, köməkçiləri də ermənilərdən deyildimi? Bakının ən yaxşı evlərinin böyük hissəsində ermənilər yaşamırdırlarmı?

Qarabağda 400 min erməni olmaması və ola da bilməməsi barədə də bu məqalədə qeyd edilmişdir. Bununla bağlı akademik Musatafayev Zaqafqaziya tarixi haqqında yazdığı əsərdə qeyd edir ki, Volski Zaqafqaziyanın tarixini dərindən bilməsə

də, borcludu onu öyrənsin ki, Pənah xan 1751-ci ildə Şah bulağı adı ilə Tərnəkənddə bir qala binası tikdi. Daş və əhəngdən məscid və evlər tikdirdi. Bu dövrdə Mehri, Güney mahalları Bərgüşada qədər Qarabağ hakimiyyətinə tabe olduğu kimi, Sisyan, Naxçıvan, Zəngəzur mahallarını da Pənah xan Təbriz bəylərindən aldı. Bura Kolanlıların məskəni oldu. Uşacıq kəndindən Göyçə sərhəddinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilləri olan yerləri İrəvan hakimiyyətindən alıb Gəncə hakimiyyətinə aid etdilər. Xudafərin körpüsündən Kürək çayına qədər olan yerləri də Pənah xan öz əlinə aldı. 1756-cı illərdə Şuşa şəhərinin binasını qoydu. Bu barədə bir çox daşlara yazılmışdır.

1828-29-cu illərdə İrandan, Türkiyədən gətirilən ermənilər müsəlmanların yay-qış istifadə etdikləri yataqlarda yerləşdirilmələrini tələb edirdilər. Elə indiki ermənilər də onların nəsilələrinin davamçılarıdır. Elə 1867-ci ildə Zaqafqaziya 5 quberniyaya bölünəndə də Dağlıq Qarabağ Gəncə quberniyasının tərkibində qaldı.

Jurnal yazır ki, 1922-ci ildə əvvəl Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının sədri, sonra da Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi, Bakı şəhər komitəsinin birinci katibi işləmiş Levon Mirzoyan və Azərbaycanda rəhbər işlərdə işləmiş bir neçə erməni təklif veriblər ki, Qarabağ da Naxçıvan kimi Muxtar Respublika adı və səlahiyyəti verilsin. Ancaq N.Nərimanovun, Ə.Qarayevin, mübarizəsi nəticəsində ermənilər öz məqsədlərinə nail ola bilməyiblər.

Levon Mirzoyan haqqında balaca bir izahat. O, Azərbaycanda müəyyən vaxt MK-nın ikinci katibi işlədi. Ermənilərə çox güzəştlər verdi, respublikanın prokurorluq, xüsusilə Daxili İşlər Nazirliyində, ticarət sahəsində erməniləri yerləşdirdi. Sonra L.Mirzoyan Qazaxıstana birinci katib göndərildi. O, öz dəs-təsini Qazaxıstana aparıb, orada öz düşmən hərəkətlərini davam etdirdi. Qazaxıstanda onun yaramaz işləri və işdən qovul-

ması barədə Stalin XVII partiya qurultayındakı məruzəsində geniş bəhs etmişdir.

Əsas məsələyə qayıtmaq istərdim. Birincisi, 1826-cı ilə kimi Eçmiədzin kilsəsi ətrafından başqa indiki Ermənistandanda və bütün Azərbaycanda, eləcə də Qarabəgdə, demək olar ki, erməni olmamışdır və çox-çox az olmuşlar. Rusiya hökuməti Türkiyə və İranla etdiyi müharibələrdə erməniləri özlərinə müdafiəçi saymış və bu məqsədlə də apardığı müharibələr nəticəsində işğal etdiyi İrəvan çuxurunda və Naxçıvanda 1828-ci ildə İrəvandan 40 min, 1829-cu ilin mart ayında isə Türkiyədən 90 min erməni gətirib yerləşdirmişdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını "erməni vilayəti" adlandıran I Nikolay bu barədə 20 mart 1828-ci ildə əmr vermişdi.

Erməni akademiki B.S.Ohanesyan da öz kitabında yazır ki, XVIII əsrin sonunda indiki Ermənistanda yaşayan əhalinin 73-8 faizi azərbaycanlılar, 26,2 faizi ermənilər və başqa millətlər olmuşlar. İbrahim xan və Pənah xan Qriboyedovun yanında olan zaman ondan razılıq almışdılar ki, gətirilən ermənilər müsəlmanların qış-yaz köç sahələrində yerləşdirilməsinlər, çünki müsəlmanlar tərəkmədilər. Doğrudan da, kənardan gətirilən ermənilər Pənah xan və İbrahim xanın göstərişi ilə elə yerlərdə yerləşdirildilər ki, müsəlmanlara ziyan vurulmasın.

Başqa bir erməni tarixçisi - Hrand Martirosyan yazır ki, 1829-cu ildə indiki Ermənistanda 1114 kənd verildi, onlardan cəmi 62-si erməni kəndi idi. Şəhər-kənd adlarının 95 faizdən çoxu Azərbaycan adı, əhalinin isə ancaq 10-15 faizi erməni idi. Onda sual doğurur: balaca bir ərazidə, yəni Dağlıq Qarabağda keçmişdə 400 min erməni necə yaşayıb? Bu bir balaca yerdə 400 min adam necə yerləşdi, harada nə əkdə, nə yedi? Bəs bu qırmızı yalan deyilmi?

1926-cı ildə Laçın-Kəlbəcər qəzasında 40 min nəfər kürd əhalisinin yaşamasına gəldikdə isə, ermənilər də yaxşı bilir ki, o

dövrdə bir-birinə yaxın olan 2-3-5 rayondan ibarət qəzalar yaradılırdı. Elə də Kəlbəcərlə birlikdə mərkəzi Laçın olmaqla Cavanşir qəzası yaradılmışdı. Bu qəza Kürdüstan adlanırdı. Ancaq burada 2-3 kənddən başqa heç bir kənddə də əcəmi, nə də yezidi-zilan kürdləri yaşamırdılar və yaşamamışdılar. Bu zonda yaşayan əhalinin kürd adlanması qədim Cavanşir hərəkatından elin dilində qalmışdır. Ermənilər də bu Laçın kürd qəzası və kürd adını həmişə çalışıb öz xeyirlərinə istifadə etmişdilər.

1960-cı ildə Ermənistanın sovetləşməsinin 40 illiyi keçirilirdi. Xruşşov da bu təntənədə iştirak edirdi (mən və oğlum bəzi bu tədbirlərdə də iştirak edə bilirdik). Ermənilər o zaman təkcə Dağlıq Qarabağ məsələsini qoya bilmədilər. Ermənistanda yaşayan kürdlərdən 3 nəfər hazırlayıb, Xruşşovun qəbulunda olmasına şərait yaratdılar. Onları öyrətdilər ki, "siz Xruşşova müraciət edin ki, Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan kürdlər ölkəsi var, sabiq Laçın qəzası, Azərbaycan onu ləğv edib, kürdləri hər şeydən məhrum ediblər. Orada 60 mindən çox kürd yaşayır. Xahiş edirik imkan verin orada kürd vilayəti yaransın. Burada Ermənistanda yaşayan biz kürdlər də orada yaşayaq".

Onlar bu adla Xruşşova müraciət etdilər. O da onlara razılıq verdi ki, doğrudan da, əgər Azərbaycanda 50 min və daha çox kürd yaşayrsa, mən onlara icazə verərəm. Orada yaşayan kürdlərdən üç nəfər Azərbaycana gəldilər, burada statistika idarəsindən çıxarış istəyib, Laçın-Kəlbəcər rayonlarında oldular. Ermənistan rəsmi xəbər gətirdilər ki, 1926-cı ildəki Laçın qəzasında indi 40 yox, 95 min əhali yaşayır. Onların içində çox az miqdarda kürd vardır. Demək kürd adlanan yerdə yaşamış olan 40 min adam "qovulub" dağılmamışdır. Artıq 1960-cı ildə 95 min nəfər olmuşlar. Özləri də Laçın-Kəlbəcər azərbaycanlıları olaraq qalır, inkişaf edirlər.

İndi də Ermənistanda yaşamış olan və yaşayan kürdlərin vəziyyəti barədə bəzi faktlar. Mən Ermənistanda yaşayan və yaşa-

miş olan kürdlərin tarixindən bəhs etmək fikrində deyiləm. Ancaq tarixən sübut olunmuş faktdır ki, kürdlər heyvandarlıqla məşğul olmuşlar və məşğul da olurlar. İndiki Ermənistanın Abaran və Ələyaz rayonları bu respublikanın ən dağlıq yerləri olduğundan, elə Ermənistanda əsas kürdlər də bu rayonda yaşamışlar. Əlbəttə, onlar yezidi-zilan kürdləridilər və, əldə olunan məlumata görə, Ermənistanda onlar 50-52 mindən az olmamışlar. Abaran-Ələyaz bölgəsində yezidi kürdlər yaşadığı kimi, respublikanın Vedi, Qarabağlar, Zəngibasar, Qəmərli, Basarkeçər və bir sıra başqa rayonlarında da azərbaycanlıların yaşadıkları qəsəbə və kəndlərdə əcəmi kürdlər, yəni müsəlman dininə, ənənələrinə riayət edən kürdlər yerləşib yaşamışlar. Məsələn, Vedi rayonunun Qaralar, Yengicə, Kiçik Vedi, Şidli, Şıxlar kəndlərində 10-20 kürd ailəsi yaşadığı kimi, Qarabağlar rayonunun Çimən, Şahablı, Şuqayıb, Kotanlı kəndlərində də az sayda kürdlər yaşayırdı. Çimən kəndində kürd Həsən kolxoz sədri idi. Şahablı kəndində kürd Hüseyn uzun illər sovet sədri işləmişdi. Onun kürd qaydası ilə tiftikdən toxuyub 1943-cü ildə mənə bağışladığı beş barmaq əlcək hələ də yadigar kimi mənim evimdə qalır. Bunun kimi də Basarkeçər rayonunun Qoşabulaq, Qayabaşı, Göysu kəndlərində 15-20 əcəmi kürd ailələri yaşayırdılar. Bunların kənd soveti sədri, rayon qəzetinin redaktoru, raykomun şöbə müdiri, rayon maarif şöbə müdiri işləyən bacarıqlı oğlanlar var idi: Mirzə Şabanov, Əli Məmmədov, Əmiroğlu kürd Abdulla və b.

Vedi rayonunun Şıxlar kəndində yaşayan məşhur kürd ocaq sahibi Əbdül Manafın ocağına gündə 10-15 kürd ziyarətə və nicata gələrdilər, dualar alıb, öz arzularına çatacaqlarına inanıb, şad evlərinə qayıdardılar. İndi bu rayonların hamısında məni, mənim də onları yaxşı tanıdığım erməni "dostlarıma" üz tutub soruşuram: bu adları çəkilən və çəkilməyən kəndlərin birində bir dəfə də olsun əcəmi kürdləri qalıbmı? Əlbəttə yox, qətiyyətlə yox!

1939-1948-ci ilə kimi yezidi kürdlərdən məsul işə verilir. Məsələn, 1942-44-cü illərdə Nado Xudayevič Mahmudov Sərdarabad rayon partiya komitəsinin I katibi idi. Siyabəndov Siyabənd, Çatoyev Çato da 1948-1950-ci illərə kimi Abaran, Ələyöz rayonlarında I katib işlədilər. Elə ki, azərbaycanlıların qovulması başladı, hətta yezidi kürdlərin ayağı məsul işdən kəsildi, əcəmi kürdlər isə qovuldu. Ancaq yezidi kürdlər qovulmadılar. Onlar Abaran-Ələyöz dağlarında yaşayırdılar. Onlara heç bir erməni getmirdi. İndi "Karabaxskiy vopros" jurnalının redaktorları Tovmasyan V.A., Atacanyan V.A., İsrailyan Y.B.-yə üz tutub soruşaq: cənab redaktorlar, siz Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin "zülm-əziyyət, qovulma şəraitində yaşamalarını" yalandan yazırsınız. Təkcə burada yaşayan rusların qovulması haqqında şərböhtan uydurmağa "fakt" tapmırsınız. Amma mən məhz Ermənistanda yaşayan və yaşamış olan rusların da buradakı vəziyyəti, ermənilərin ruslara da münasibəti barədə əsl həqiqəti yazmaq istərdim.

Dedi ki, XVIII və XIX əsrlərdə Rusiya sistemətlək olaraq Türkiyə və İranla müharibələr aparırdı. Və Rusiya Türkiyə-İran sərhədlərində öz müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün İrandan, Türkiyədən ermənilər gətirirdisə, öz rus millətində daha çox inanıb bu zonaya öz ruslarını da gətirməli idi və az rus da gətirmədi. Göyçə gölü ətrafında Yelenovka şəhərciyi yarandı, orada tam ruslar yaşadı. Yelenovka ətrafında Axta rayonunda 4 rus kəndi, Krasnoselsk rayonunda 4 rus kəndi, Sisyan rayonunda Bazarçay malakanları kəndi, eləcə də Dilican, Kirovakan rayonlarında bir çox rus-malakan kəndləri salındı. Ancaq 1947-48-ci illərdən başlayaraq bu şəhərcik və kəndlərdə rus-malakanlar nə qədər qalıb yaşayır?

Birincisi. 1948-ci ilin noyabrında Sisyan rayonunun Bazarçay malakanları köçdülər. Bu məsələ MK-da çox geniş müzakirə olunsada, bazarçaylılar qayıtmadılar.

İkincisi. Yelenovka (Sevan) rayon mərkəzində çox qoca yaşlı bir neçə kişi və qadından başqa bir nəfər də cavan rus ailəsi qalmamışdır. Krasnoselsk rayonundan isə malakanlar 60-70 faiz köçdülər. Şorca kəndində indi malakanlar yox dərəcəsinə çatmışdır. Dilican, Kirovakan, Cəlaloğlu, Vorontsovka rayonlarında yaşayan rus ailəsindən ancaq 25-30 faiz qalmışdılar. Halbuki Vorontsovka rayonunda raykomun I katibi həmişə rus olurdu. Cəlaloğlu Yelanovka, Krasnoselsk rayonlarında rayon rəhbərlərinin çoxu ruslar olurdular. İrəvanda rus Saçinski nazir idi. Şerbakov MK-da partiya şöbəsinin müdiri idi. İndi bu rayonlarda və ya mərkəzi orqanlarda ruslar yox dərəcəsinədəirlər.

Bu faktlar bir daha sübut edir ki, erməni şərinədən uzaq durmaq üçün hazırlıqlı olub, düşmənin şərböhtanının qarşısını almaq üçün onun daxili sirlərini və zəif yerlərini öyrənmək ən başlıca şərtlərdən biridir. Biz də bunu etməliyik.

AZ DA OLSA ÖZÜMÜN TƏRCÜMEYİ-HALIM HAQQINDA

Mən Musayev Talib Qurban oğlu, 1908-ci ildə Basarkeçər rayonunun əvvəlki adı, Hüseyinquluəğalı, indiki adı isə Nərimanlı olan kəndində anadan olmuşam. Anam Güləbatın 1917-ci ildə, atam Qurban isə 1921-ci ildə rəhmətə gediblər. Mən və məndən iki yaş böyük olan İreyvə bacım yetim qalmışdıq. 1919-cu ildə ailəmizdən beş nəfər - nənəm Pərnisə, əmim arvadı Qə-dəmcə, onun 12 yaşlı Məhərrəm adlı oğlu, analığım Həcər və onun qucağında 9 aylıq Həbibə bacım ermənilərin əlindən qaçıb, Kəlbəcər istiqamətində dağlarda borana düşüb qırıldılar. Ancaq zavallı bibim biz qardaş-bacıları çox çətinliklə saxlayaraq bizi ölümün pəncəsindən aldı. 1919-cu ilin sentyabr ayına kimi Kəlbəcər rayonunun Hüseyinalılar adlanan binasında, Kalvay Abbas oğlu Nəcəf adlı bir hörmətli kişinin yanında qaldıq. Sentyabr ayında Ağdam rayonunun Əhmədli kəndinə köçüb orada qaldıq. 1920-ci ilin ortalarında atam, əmilərim Qəhrəman və Oruc rayonunun Xanqərbənd kəndində Behbud bəy adlanan bir bəyin mal-heyvanını saxlayırdılar və bu Qərbənddə Behbud bəyin bizə verdiyi bir binada yaşayırdıq. 1920-ci ilin sentyabr ayında atam və əmilərim mənə Xanqərbənd kəndində məktəbə qoydular. 1921-ci ildə Ermənistanın sovetləşməsi ilə əlaqədar əmim Oruc maddə haqqı almış olduqları bir öküzə bir xurcun, bir dağarcıq duz və bir tuluq qara neft yükləyib getdi Göyçəyə. Orada bir neçə adamlarla birləşib apardığı duz və neftdən əldə etdiyi arpa-buğdanı əkdə. 1921-ci ilin yayında köçdük doğma vətənimiz Göyçəyə. 1921-ci ildə vətənə qayıtdığımız zaman atam Qurban rəhmətə getdi. Mən və bacım qeyd etdiyim kimi, bibimizin və əmilərimizin himayəsində qaldıq.

1922-ci ildə kənddə məktəb açıldı. Məktəbə daxil olub 1926-cı ildə V sinifi bitirdim. Burada yuxarı siniflər yox idi. Kəndimizdən 5 km aralıda olan Zəd kəndində VIII sinifə kimi məktəb var idi. Qışın o qarlı-boranlı günlərində əynimdə ipdən toxunma şalvar, cırıq corab, bəzən də cırıq çarıq corabla qonşumuz Əmirmurad adlı bir oğlanla 3 il gedib gəlib Zəddə VIII sinifi başa vurdu. Oxumağa çox marağım var idi. Bunu rayonda da bilirdilər. Bir gün mənə çağıraraq dedilər: İrəvandan Naxçıvana oxumaq üçün bir yer veriblər. Get Naxçıvanda oxu. Naxçıvana oxumağa getmək üçün isə ezaimyyəti Bayazid qəza maarif şöbəsi verməli idi. Piyada 65 km yol gedib 3 gün Bayaziddə əmimin bir tanışısı olan erməni evində qaldım. Bu üç gündə 10 idarədə olub soruşdum, maarif şöbəsi haradadır? Cavab bu olurdu ki, "maarif inşa", yəni maarif nədir? Mən də bilmirdim, 3 gün burada qalıb heç bir nəticə olmadan piyada qayıtdım. Kəndlərə yaxınlaşanda kəndlərin kənarı ilə gedirdim ki, it mənə tutmasın, dığalar görüb mənə döyməsin. Bütün yol kənarı erməni kəndləri idi. 1929-cu ildə İrəvanda azərbaycanlılar üçün ticarət işçiləri hazırlayan bir məktəb açıldı. Mənə göndərdilər bu məktəbə. Qurtarıb qayıdandan sonra mənə Cənəhməd kəndinə satıcı göndərdilər. Bir az sonra isə mənə beş kəndi əhatə edən Bala Məzrə kəndinə kəndkoopə sədr göndərdilər. Burada bir az işlədikdən sonra raykoma bölmə müdiri apardılar. Bu vaxt artıq partiyaçı idim. Bu 1931-ci ilin sonu, 1932-ci ilin əvvəlləri idi. Kollektivləşmə çox qızğın gedirdi. Kimin əlində nəyi varsa, əlindən alır və kolxozə qatırdılar. Bəzən elə olurdu bir kənddə 3 gün kolxoz olurdu, 5 gün olmurdu. İmkanlı adamların əksəriyyəti qaçıb gedirdi, ora-bura gizlənirdi. Bu vəziyyət çox yerlərdə belə idi. Mənə çağıraraq dedilər: Nərimanlıda kolxozə yazılanların çoxu qaçıb, get orada öz tay-tuşunu - kasıbları başına topla, qoyma kolxoz dağıla. Özün də sədr qal işlə. Mən də cavan adam, kolxoz nədir bilmirəm. Göndərən özü də bil-

mirdi. Mən bacarmaram deyən zaman dedilər onda partbiletini ver. Əlbəttə, bileti vermədən getdim kəndə. Bir sıra tədbirlər görüb kolxozu bərpa edib 35 təsərrüfata çatdırdım. Kəndin dil bilən ağsaqqal adamlarına müraciət edib onların köməyi nəticəsində 125 hektar taxıl əkdim. Yaxşı da məhsulu oldu. Onların köməyi ilə də məhsulu topladıq. Həmin məhsulu kolxozu yazılmış ailələrin hər birinə böldük. 1933-cü ilin sonuna yaxın dedilər ki, Musayev kolxoz işini yaxşı bilir. Məni buradan azad edib, rayon torpaq şöbəsi yanında kolxozlar üzrə məsul təşkilatçı qoydular. 1934-cü ilin əvvəlində Aşağı Şorca kəndində kolxozu yazılmış olan 25 ailədən 20-i qaçıb 5 ailə qalırdı. Kolxoz yox olmuşdu. Bu, respublikada böyük təhlükəli məsuliyyətli işi idi. Məni çağıraraq dedilər. Sən kolxoz işini yaxşı bilirsən. Get Aşağı Şorca kəndinə. Kolxozu bərpa et, özün də qal orada sədr işlə. Partbilet hədələməsindən qorxan mən getdim. Bu kənddə kolxozçuların sayını 30 ailəyə çatdırdım. Nərimanlıda tətbiq etdiyimiz metodları burada da tətbiq etdik. 125 hektar taxıl əkdik. Rayonda yayıldı ki, Musayev Aşağı Şorcada kolxozu qurub, işləri də çox yaxşıdır. 1934-cü ilin may ayında Zakraykomun qərarı oldu ki, İrəvanda azərbaycanlılardan ibarət 25 nəfər rəhbər partiya kadrları hazırlayan bir illik məktəb açsın. Məktəbdə açıldı. 1934-cü ilin iyun ayında mən də bu məktəbə göndərdilər. 1935-ci ilin iyul ayında məktəbi başa vurduq. Məni Basarkeçər rayon partiya komitəsinə təlimatçı göndərdilər. Burada 1936-cı ilin mart ayına kimi işlədim. 1936-cı il mart ayında mənə rayon komsomol komitəsinin I katibi seçdilər. (Onu da deyim ki, 1932-ci ildə mən özüm iştirak etmədən mənə yaxşı kolxoz qurucusu kimi qurultayda mənə MK-nın üzvü seçmişdilər). 1937-ci ilin mart ayına kimi burada işlədim. 1937-ci ilin mart ayında rayon partiya komitəsinin üçüncü, bir il sonra isə ikinci katibi işlədim. Nəzərə alaraq ki, mən Zoddə oxuyarkən bu məktəb tam orta təhsil attestatı vermirdi, 1938-ci ildə

bu Zod məktəbində eksterin imtahan verib tam orta təhsil attestatı aldım. 1938-ci ildə İrəvanda olan pədoqoji instituta qiyabi qəbul olub, 1943-cü ildə oranı qurtardım. Ali təhsilim oldu.

1939-cu ilin avqust ayında Basarkeçər RİK sədri, 1942-ci ildən Qarabağlar RPK birinci katibi, 1946-cı ildən Basarkeçər RPK birinci katib işlədim. 1948-ci ilin sonunda işdə qalmaq şərtilə Moskvada olan birlik marksizm-leninizm kursunda oxudum.

Yenə rayona qayıtdım. Rayonda vəziyyətin yaxşılaşmasından narahat olan erməni hökuməti rayonun köçürülməsinə plana görə vaxtının çatmasını nəzərə alıb 1951-ci ilin oktyabr ayında 600 ailənin köçürülməsi üçün rayona 150 yük maşını gətirdilər. Mən bu köçürməyə cürbəcür yollarla mane oldum. Maşınlar boş qayıtdı. Bu barədə kitabda geniş yazılmışdır. Köçürmə işlərində yol vermiş olduğum "nöqsanlara" görə MK-da mənim məsələmə baxıb şiddətli töhmət verib 1953-cü ilin sonlarında İrəvanda 3 illik Ali partiya məktəbinə göndərdilər. Məktəbi qurtarandan sonra 1956-cı ildə Vedi rayonunun ən geridə qalan Şirazlı kənd kolxozuna sədr göndərdilər. Bu kolxozdakı fəaliyyətimi nəzərə alıb verilmiş cəzamı götürüb Vedi rayon icraiyyə komitəsinə sədr göndərdilər. 1963-cü ildə Qəmərli, Vedi, Meğri rayonlarının birləşməsi ilə əlaqədar rayon müvəqqəti də olsa ləğv edildi. Yenə Şirazlı, Şidli kolxozlarına kolxoz sədri göndərdilər. 1972-ci ilə kimi burada işlədim. 1972-ci ildə ermənilərə olan düşmənçilik münasibətlərimiz nəticəsində Bakıya köçdüm. Azərbaycanda isə 1972-1975-ci illərdə Masallı rayonunun Krupskaya adına sovxozuna, 1975-1988-ci ilə kimi də Abşeron rayonunun üzümçülük idarəsində müavin, Qala və Zeytun sovxozlarında sovxoz direktoru və Mehdiabad sovxozunda həmkarlar komitəsinin sədri işlədim. On bir ədəd orden, medal, üç fəxri fərmanla təltif edilmişəm. 1932-ci ildə ailə qurmuşam. Üç oğlum, iki qızım var. Böyük oğlum Musayev

Maksim Talib oğlu 1938-ci ildə anadan olmuşdur. İrəvan şəhərində orta məktəbi, Gəncə kənd təsərrüfatı texnikumunu, Leninqradda Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirib. Bakıda aspiranturaya qəbul olub, oranı başa vurandan sonra Rusiyanın Miçurinin şəhərində müdafiə edib kənd təsərrüfatı elmləri namizədi adına layiq görülmüşdür. 30 ildən çox respublikada rəhbər partiya, sovet orqanlarında komsomol məsul vəzifələrdə işləmişdir. Onun 10 ilini Qax və Xızı rayonlarında raykomun I katibi və rayon icra başçısı işləmişdir. İşlədiyi vaxtlarda Bakıda 5 illik Ali Partiya Məktəbini bitirmişdir. Hazırda Milli Məclisin üzvü, yerli hakimiyyət orqanların üzrə komissiyanın sədr müavinidir. Ali Sovetdə olan 20 nəfər deputatdan biridir ki, 3 dəfə dalbadal respublika Ali Sovetinin deputatı seçilib.

Oğlu Talibzadə Emin Maksim oğlu ali savadlıdır. Daxili İşlər Nazirliyində işləyir. Böyük qızı Talibzadə Şəfəq həkimdir. İkinci qızı Talibzadə Cəmilə Xarici Dillər institutunda oxuyur.

İkinci oğlum Vahid ali savadlı mühəndis mexanikdir. Respublika k/t nazirliyində işləyir. Bir oğlu var - Musayev Anar Vahid oğlu, Xarici Dillər İnstitutunda oxuyur. Üçüncü oğlum Tarix ali savadlı rəhbərdir. Üç oğlu var. Böyük oğlu Elxan Türkiyədə hərbi məktəbdə oxuyur. Teymur və Laçın isə orta məktəbdə oxuyurlar.

Böyük qızım Maya ali savadlı müəllimədir. İki uşağı var. Qızı Nigar Xarici Dillər İnstitutunda oxuyur. Oğlu Çingiz isə İstanbulda hərbi məktəbdə oxuyur.

İkinci qızım Sara ali savadlı xarici dillər müəlliməsidir. İki oğlu var. Böyük oğlu Pərvin Moskvada universitetdə oxuyur. İkinci oğlu isə Moskvada orta məktəbdə oxuyur.

Mən yuxarıda qeyd etdim ki, Qəhrəman və Oruc əmilərim məni saxlayıb, böyüdüb, oxudub, evləndirib, mənə ev tikib tam dolanışiq yaratmışdılar. Xoşbəxtlikdən mən də öz bacarığım, onların qayğıkeşliyi nəticəsində böyüyüb, inkişaf edib, imkan

və şəraiti olan kadr oldum və çalışıb əmilərimin ruhuna borclu qalmadım. Oruc əmimin beş oğlu, bir qızı var idi. Uşaqlar çox körpə ikən özü rəhmətə getdi. Onun Səlibi adında işgüzar bir qadını var idi. Onun çalışması və mənim yaxından köməyim nəticəsində uşaqlar böyüdülər, oxudular, onlardan üçü ali savad aldı. Böyük oğlu Həsən İrəvanda, o biri oğlu Sədyar Bakıda ali təhsil aldılar, ən kiçik oğlu Gürzalı Leninqradda təhsil alıb, mühəndis-mexanik ixtisasına yiyələndi, lazımı vəzifələrdə işlədi, sonra isə erməni gülləsinə qurban oldu. Onun oğlanlarının evlə təmin edilmələrinə əməli qaydada kömək edə bildim. Onun böyük oğlu Həsənin 4 ali savadlı oğlu, 5 ali savadlı nəvələri var. Həsənin Vidadi adlı oğlu orta məktəbi qızıl medalla qurtarıb Bakı Politexnik İnstitutunu fərqlənmə ilə qurtarıb, müdafiə edib elmlər namizədi oldu. 25 ilə yaxındır ki, həmin institutda müəllim işləyir. O, 10 nəfər elmlər namizədi yetişdirmişdir ki, onlardan bir neçəsi ilə də birlikdə işləyirlər.

Qəhrəman əminin uşaqları üçün ev məsələsinin əsasən həll edilməsinə ən yaxından kömək etdim. İndi onun da bir oğlu Namaz Mehdiabad qəsəbəsində yaşayır. Hazırda əmimin 15 nəvəsi var. Onların da 4-ü ali savadlıdır. Oruc əmimin uşaqlarını da Meşdiabada gətirdim. Əmilərim ailə qurmaqda, evlə təmin etmək işində mənə kömək etdikləri kimi mən də əmimin oğlanlarının və nəvələrinin çoxunun evlənmələrinə, evlə təmin edilmələrinə də ən yaxından kömək etdim. İndi onların hərəsi bir ailə başçısı olublar. Qoy əmilərimin ruhu şad olsun ki, mən onlara borclu qalmadım.

MÜNDƏRİCAT

Əsrin yaşadı, əsrin yaddaşı (Ə.Ələkbərli)	3
Giriş	6
Soyqırğını deyilən bu hadisə nə vaxtdan, harada, kimin günahı ucundan başlanmışdır	12
İndiki Ermənistan ərazisi Azərbaycan torpağı olmuş, burada yaşayanlar isə azərbaycanlılar olmuşlar	18
İndiki Ermənistanda və Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlıların qətli üçün ermənilər üç diviziya yaratmışdı	29
Stepan Şaumyan və onun daşnak ideologiyasına xidməti	43
1918-1919-cu illərdə Vedi rayonunun Millidərə zonasında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə	46
Qədirlə, Qaraxaç, Birəli, Şahablı kəndlərinin 1918-ci il soyqırımı	51
Ermənilərin Göyçə mahalına yiyələnmələri və burada törətdikləri vəhşiliklər barədə	64
1919-cu ildə Qarsda törədilmiş faciələrdən bəzi qeydlər	67
Abbasqulu bəy Şadlinski erməni hiyləsinin qurbanı oldu	72
Daşnak ermənilər sonradan neçə bolşevik maskası taxdılar	78
Qaçqınlıqdan qayıdan azərbaycanlılar Vətəndə yeni təqib və təzyiqlərə rast gəlirdi	83
Hüseynquluğağalı kəndinin adı necə Nərimanlı oldu?	87
Kollektivləşmə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara yeni bəlalar gətirdi	90
Erməni rayon rəhbərləri azərbaycanlı kolxozlarını necə talayırdılar	98
1937-ci ildə aparılmış kütləvi həbs kampaniyası barədə	103
Ermənistan KP MK birinci katibi Ağası Xancyan nə tələb edirdi?	106
Ermənilərin II dünya müharibəsi illərində Kəlbəcəri zəbt etmək planı barədə	108
Böyük incəsənət və dövlət xadimi Üzeyir Hacıbəyovla necə tanış oldum?	113
1942-1946, 1956-1964- cü illərdə Qarabağlar və Vedi rayonlarındakı fəaliyyətimə dair bəzi qeydlər	116

Müharibə dövrünün öz tələbləri vardı	131
Xalqımızın əvəzsiz sənətkarı Aşıq Ələsgəri unutmaq olarmı?	144
Yaxşılıq itməz	150
Basarkeçər rayonunda görmüş olduğum bəzi işlər barədə	153
Dağlıq Qarabağla bağlı bir erməni firıldağı barədə	157
Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilməsi nə vaxt, kimlərin köməyi ilə hazırlandı, həyata keçirildi və necə oldu ki, o, yarıyolda qaldı	159
1950-ci il Paşalı (Əzizbəyov) faciəsi	176
Məşhur Ləmbəli faciəsi və bu faciəli günlərdə zülm-zəlalət çəkmiş İnsanovlar ailəsi haqqında xatirələrim	181
Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyində çalışan maskalanmış erməni generalları Azərbaycanda yüksək vəzifəli rəhbər işçiləri, məşhur ziyalıları məhv edir, öz qanlı əməllərini ermənistanda da davam etdirirdilər	190
Görkəmli şəxsiyyət Əziz Əliyev haqqında xatirələrim	204
Məşhur erməni yazıçısı Avetik İshakyanın iç üzü	212
Ermənilərin dövrə uyğun aparılmış olduqları ikiüzlü siyasətləri ilə bağlı bir neçə canlı faktlar	214
Kəlbəcər-Göyçə qızılı (<i>zod qızıl mədənlərinin istismara verilməsi tarixindən</i>).	221
1948-1953-cü illər köçürülməsinə mane olub, "səhvlərə" yol verdiyimə görə aldığım cəzanın üzərimdən götürülməsi	226
Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək ermənilərin çoxdankı planı idi	229
1965-ci ildə "erməni soyqırımı"nın 50 illiyinə ermənilər necə hazırlaşdılar?	234
Ermənistanda yaşayıb-yaratmış ziyalılar barədə xatirələrim	239
Necə oldu ki, 1972-ci ildə Bakıya köçdüm?	279
1988-1990-cı illərdə xalqımız ağır illər yaşadı	288
SSRİ rəhbərliyinin Qarabağ münaqişəsi zamanı yeritdiyi ikiüzlü siyasət	301
Ermənilərin daha bir şər-böhtanı barədə	304
Az da olsa özümün tərcümeyi-halım haqqında	312

TALİB MUSAYEV

**ERMƏNİLƏR
VƏ
FACİƏLƏRİMİZ**

*XX ƏSRDƏ ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN
XALQIMIZIN BAŞINA GƏTİRİLMİŞ FACİƏLƏR*

Üçüncü nəşri

Texniki redaktor: Rauf KƏRİMOV
Bədii redaktor: Elnur ƏHMƏDOV
Korrektor: Suğra OSMANOVA

Yığılmağa verilmişdir: 24. 09. 2008.
Çapa imzalanmışdır: 29. 10. 2008.
Nəşrin ölçüsü: 60 x 90 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 20, 0.
Sifariş: 62. Sayı: 500 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə.

NURLAR

NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 / Tel: 4977021
Faks: 4971295 / E-poçtu: office@nurprint.com